

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**СУСПІЛЬСТВО,
ЛЮДИНА, ПРАВО:
досвід
філософсько-правового
осмислення**

Монографія

За редакцією професора *О. Г. Данильяна*

Харків
«Право»
2018

УДК 340.12
С90

*За результатами виконання плану цільової комплексної програми
«Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства
та формування правової культури особистості» (№ 0111и000968)*

*Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого (протокол №8 від 25 квітня 2018 р.)*

Рецензенти:

П. А. Кравченко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

О. Є. Висоцька, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»

Колектив авторів:

О. Г. Данильян, д-р філос. наук, проф.; О. П. Дзьобань, д-р філос. наук, проф.; С. Б. Жданенко, канд. філос. наук, доц.; Ю. Ю. Калиновський, д-р філос. наук, проф.; Е. А. Кальницький, канд. філос. наук, доц.; І. І. Коваленко, канд. філос. наук, доц.; С. І. Максимов, д-р юрид. наук, проф.; С. М. Мануйлов, канд. філос. наук, проф.; Ю. В. Мелякова, канд. філос. наук, доц.; Н. І. Сатохіна, канд. юрид. наук; В. А. Трофименко, канд. юрид. наук, доц.

Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2018. – 350 с.

ISBN 978-966-937-441-7

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем розвитку інформаційного суспільства та інформаційної безпеки, визначенню особливостей буття людини як суб'єкта й об'єкта інформаційної діяльності, з'ясуванню проблем взаємозв'язку людини, суспільства і держави в умовах глобалізації. Важливе місце в роботі приділено онтологічним проблемам права в сучасних соціокультурних умовах. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми сучасного суспільства, людини і права у філософському, філософсько-правовому та правовиховному аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних закладів вищої освіти, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 340.12

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
Жданенко С. Б. та ін., 2018

© Видавництво «Право», 2018

ISBN 978-966-937-441-7

ЗМІСТ

Передмова (О. Г. Данильян)	5
----------------------------------	---

Розділ 1

РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Сучасний просторово-часовий континуум: сутнісна віртуалізація і трансформація розуміння (О. П. Дзьобань)	15
1.2. Інформаційне суспільство: метаморфози технологічних і соціокультурних процесів (О. П. Дзьобань)	38
1.3. Соціокультурні складові інформаційної безпеки в сучасному мережевому суспільстві (О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань)	61
1.4. Аксіологічні детермінанти інформаційної безпеки України: державотворчий контекст (Ю. Ю. Калиновський, Є. М. Мануйлов)	84

Розділ 2

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

2.1. Людина як суб'єкт та об'єкт інформаційної діяльності (С. Б. Жданенко)	104
2.2. Екзистенційні засади антропологічної кризи (Е. А. Кальницький)	136
2.3. Філософські аспекти впливу глобалізації на правову сферу (О. Г. Данильян)	153
2.4. Взаємообумовленість політики та права в сучасному вітчизняному державотворенні (Ю. Ю. Калиновський)	172
2.5. Медійно-інформаційний аспект роботи Національної поліції України (В. А. Трофименко)	191
2.6. Етика поведінки поліцейського: міжнародний та національний досвід нормативного регулювання (В. А. Трофименко)	206

Розділ 3

ПРАВО В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

3.1. Онтологія правового життя: досвід феноменологічної рефлексії (І. І. Коваленко)	222
3.2. Структурні артикуляції символічного простору права в парадигмі його динамізму (Ю. В. Мелякова)	238

3.3. Онтологічний аналіз права: дійсність, дієвість, присутність (<i>Ю. Ю. Мелякова</i>).....	259
3.4. Верховенство права у світоглядно-методологічному осмисленні: раціональний та емоційний виміри (<i>С. І. Максимов</i>)	280
3.5. Взаємне визнання у праві (<i>Н. І. Сатохіна</i>).....	296
Висновки	309
Список літератури	317

Передмова

На початку третього тисячоліття світове співтовариство вступило на шлях формування нового світового порядку, від оптимальної організації якого залежить існування людства. Цей стратегічний курс кардинальних трансформацій світоустрою визначається загальнопланетарними мережами, що пов'язують між собою всі сфери буття людства, країни та континенти, етноси та соціальні групи, релігії та культури тощо. Більшість процесів, що відбуваються у світі, у найкоротший термін стають транснаціональними, глобальними. Глобалізація, таким чином, перетворюється на найпотужніший та найвпливовіший економічний, технологічний, інформаційний, культурний, політичний, правовий фактор, який принципово змінює міжнаціональні зв'язки, по-новому організовує життєвий світ людства загалом і людини зокрема.

Основним наслідком глобалізації є світовий поділ праці, міграція, концентрація в масштабах усієї планети капіталу, робочої сили, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення та злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, що має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства, його неможливо зупинити та важко коригувати, він відображає свого роду «рівнодіючу» різноманітних і різноспрямованих глобалізаційних сил світу. Унаслідок глобалізації світ стає все більш пов'язаним та більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості спільних для держав проблем, так і розширення кількості й типів суб'єктів, що інтегруються.

Глобалізація виробництва, торгівлі, фінансових та інформаційних потоків, яка значною мірою стимулює продуктивність праці на основі високих технологій, разом із тим збільшує контрасти в рівнях розвитку різних країн та їх демографічній динаміці. Ці контрасти породжують потужні хвилі міграцій, наслідком яких виявляються як прогресуюче змішування рас, народів, культур, так і їхнє прагнення до утвердження

своєї ідентичності, що викликає гострі міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, які загрожують «зіткненням цивілізацій». У свою чергу, такі негативні явища, як поширення зброї масового знищення, міжнародний тероризм, транскордонна організована злочинність, наркобізнес, незаконна торгівля зброєю, торгівля людьми, кіберзагрози, стали черговим викликом світовій цивілізації, що обумовлює невизначеність основного вектора подальшого розвитку, сприяє усвідомленню необхідності системних змін, прискорює пошук шляхів модернізації.

Другим викликом людству в епоху глобалізації є безпрецедентне поширення інформаційно-комунікативних технологій, які, стаючи головною продуктивною силою суспільства, формують новий інформаційний спосіб виробництва, пов'язаний із глибинними трансформаціями в характері праці, відносинами власності, змінами соціальної структури та всіх інших підсистем суспільного життя.

Досягнення у сфері нових технологій, на яких ґрунтується формування інформаційного суспільства, багато в чому змінюють характер соціальних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття соціальної комунікації та інформаційного простору. При цьому з'ясовується, що сучасні інформаційні технології у процесі розширення сфери їх застосування в повсякденному житті суспільства створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й для тотального контролю за приватним життям і маніпуляційного впливу на особистість. Таким чином, в інформаційному просторі виникають принципово нові інформаційні загрози для суспільства, людини, права та актуалізуються питання інформаційної безпеки людини і суспільства в цілому.

Серед інших фундаментальних проблем соціальних змін, які відчуває людство в епоху глобалізації, можна назвати певну девальвацію найважливіших надбань сучасної цивілізації – держави й права, оскільки саме це лежить в основі глобальної кризи міжнародної безпеки, яку переживає сучасне людство. Сирійська, іракська та афганська кризи, збройний конфлікт на Сході України показали цю проблему в гуманітарній площині, поставивши питання про здатність міжнародного співтовариства забезпечити в епоху глобалізації загальновизнані права людини та права народу. Така девальвація політико-правових інститутів, особливо міжнародних, прямо протилежна магістральній тенденції зростання ролі й значення права в житті суспільства в умовах глобалізації, у забезпеченні його стабільності та функціонування, яка

корелюється із тенденцією зростання ролі й значення людини як у суспільстві, так і у праві.

Зазначене вище обумовлює нагальну потребу в пошуку нового місця й ролі держави та права як головних соціальних регуляторів відносин між людьми. Ми бачимо, що внаслідок глобалізації й інформатизації практично всі країни виявилися залученими в загальносвітові процеси і мережеві зв'язки. Спостерігаються надзвичайно інтенсивне зростання ділової активності, глобальний прояв особистісних і групових контактів, що виявляється в значних обсягах правової активності та самоорганізації громадян. Глобалізація демонструє необхідність розширення для права можливостей проникнення і регулювання всіх сфер громадського життя, насамперед транснаціональних соціальних зв'язків між людьми. При цьому змінюються буття самої людини, її потреби та інтереси, значна їх частина, зокрема потреба в інформації, безпеці, самоідентифікації, проникає у сферу правових відносин, вносить зміни у структуру й особливості функціонування політико-правових інститутів сучасної держави.

Усі ці проблеми і виклики, що постали перед людством на початку третього тисячоліття, актуалізували необхідність досліджень у сфері соціальної філософії та філософії права, які в умовах глобалізації покликані визначити новий соціально-історичний статус суспільства, людини, держави і права як складових нової глобальної соціальної реальності, окреслити принципи їхньої взаємодії. Особливе значення дослідження в цій сфері мають для України, яка нині переживає один із найскладніших періодів у своїй історії, шукає свій шлях політико-правового розвитку та створює свою соціально-політичну модель розвитку суспільства.

Відповісти на поставлені проблемні питання неможливо без осмислення особливостей розвитку інформаційного суспільства й інформаційної безпеки, визначення особливостей взаємозв'язку людини, держави та суспільства в умовах глобалізації, а також онтологічних аспектів права в сучасних соціокультурних умовах.

Ці та інші актуальні проблеми перебувають у центрі уваги авторів пропонованої читачеві монографії, що стала результатом останніх наукових досліджень викладачів кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Важливо, що в праці проблеми глобалізації, інформаційного суспільства, інформаційної безпеки, буття людини, правової держави, правового виховання, право-

розуміння тощо розглядаються не як абстрактні питання, а як взаємозалежні компоненти соціального розвитку України.

Перший розділ монографії присвячено філософському осмисленню проблем інформаційного суспільства та інформаційної безпеки. Аналізуючи в ньому розвиток сучасного суспільства в бік його інформаційного різновиду, автори, використовуючи дедуктивну методологію, зробили спробу відстежити основні аспекти нинішнього суспільства. Логіка викладення матеріалу вибудована від дослідження концептуальних засад трансформації та віртуалізації сучасного просторово-часового континууму через звернення до метаморфоз технологічних і соціокультурних процесів до актуальних проблем забезпечення інформаційної безпеки. У зв'язку з цим обґрунтовується, що як простір, так і час у цілому сьогодні значно трансформувалися. Миттєве подолання відстані за допомогою наднових телекомунікацій і надшвидкісних транспортних засобів дає можливість соціальним суб'єктам спільно проводити час без безпосереднього просторового зближення, що включає їх у пластичні багатопростірні структури, які плавно переходять у діючі й постійно оновлювані мережі взаємодії. Соціальний простір інформаційного суспільства докорінно змінюється завдяки комбінації таких чинників, як новий фізичний стан, соціальні й часові зміни. Інформаційний простір сприяє виявленню царин, в яких відбуваються накопичення досвіду і знання, набуття почуття ідентичності, вироблення політичних та ідеологічних орієнтацій. Час багато в чому знищується миттєвим зв'язком між комп'ютерами. Зміни часових меж, поява позачасових понять в інформаційну епоху пов'язані, окрім іншого, з новітніми репродуктивними технологіями людського організму.

У першому розділі також обґрунтовується, що з появою нового типу суспільства його структура і структура соціальних зв'язків зазнають серйозних змін. Це відбувається завдяки новим способам соціальної взаємодії, заснованим на виникненні та впровадженні нових інформаційних технологій, за допомогою яких стало можливим створення єдиної глобальної комунікаційної мережі. У результаті значно видозмінюється структура інформаційних каналів, комунікативний простір особистості й суспільства стає більш насиченим. Віртуальна реальність, яка конструюється за допомогою комп'ютерних технологій і глобальної комунікаційної мережі Інтернет, додає нового виміру соціальним відносинам. Процеси виробництва, споживання, освіти тощо переносяться у сферу віртуального. Унаслідок віддаленості, знеособ-

леності або анонімності комунікаційних процесів у віртуальному середовищі змінюється уявлення не тільки про структуру цих процесів, а й про характеристики суб'єктів комунікації.

Означене надало підстав перейти до дослідження загальних проблем інформаційної безпеки в умовах інформаційного суспільства, яка розглядається і як захист інформації, і як захист від інформації. Автори акцентують увагу на тому, що в умовах сучасних глобальних і регіональних інформаційних протистоянь, деструктивних комунікативних впливів, зіткнення різновекторних національних інформаційних інтересів, поширення інформаційної експансії та агресії захист національного інформаційного простору та гарантування інформаційної безпеки стають пріоритетними стратегічними завданнями сучасних держав у системі глобальних інформаційних відносин. Обґрунтовується, що забезпечення інформаційної безпеки – це необхідність, яка стає атрибутом сучасного життя будь-якого соціального суб'єкта і вимагає невинної роботи з інформацією.

Актуальність дослідження інформаційної безпеки українського суспільства в умовах «гібридної війни» не викликає сумнівів. Саме тому в монографії проаналізовані ціннісні аспекти інформаційної безпеки України з різних методологічних позицій. Підґрунтям для такого аналізу стали наукові розробки вітчизняних і зарубіжних вчених, а також закордонний досвід стратегічного планування у сфері інформаційної безпеки з урахуванням ціннісної складової. Для розкриття вищезначеної проблематики в дослідженні визначені сутнісні характеристики інформаційного суверенітету України та проблеми щодо його захисту на сучасному етапі вітчизняного державотворення. На думку авторів монографії, значну роль у забезпеченні аксіологічних чинників інформаційної безпеки України в наш час відіграють не тільки державні органи, а й суб'єкти громадянського суспільства.

Другий розділ монографії присвячено проблемам взаємозв'язку людини, держави та суспільства в сучасних умовах. У ньому значна увага приділяється проблемі трансформації характеру людської діяльності на етапі переходу від індустріальної до постіндустріальної системи. В інформаційному суспільстві зазнають змін і самі технології, які стають ціннісною компонентою людської діяльності. Інформаційна діяльність вбудовується в середовище безпосередньої життєдіяльності, змінюючи образ і весь духовно-культурний простір життя сучасної людини. Будучи водночас і суб'єктом, і об'єктом інформаційної діяль-

ності, людина стикається з низкою проблем інформаційної безпеки та відчуває інформаційний тиск з метою зміни світогляду, політичних поглядів і морально-психологічного стану, виникає психологічна залежність від нових інформаційних технологій. Взаємодія людини й інформаційного середовища спричиняє радикальні перетворення і в людській свідомості, і в самій екології людини, що, у свою чергу, потребує фундаментально нової адаптації людини.

Особливе місце в дослідженні займає аналіз поняття «антропологічна криза» в рамках екзистенціальної філософії. Виділені різноманітні підстави виникнення антропологічної кризи, обумовлені трансформаціями внутрішнього світу людини, відчуттям несправедливості світу, кризою екзистенції, розчиненої в загальносвітовому тренді різноманітних проблем. Зокрема, проаналізовані ідеологічні проблеми, що виникають через втрату цілісності світосприйняття та нав'язану фрагментарність різних джерел інформації; морально-етичні проблеми, спричинені трансформаціями ціннісної домінанти пострадянських суспільств; протиріччя мультикультуралізму, а також глобальні загальнолюдські проблеми, що загострюються у зв'язку з численними негативними проявами техноцентричної цивілізації.

У монографії зазначається, що глобалізація в сучасному світі охоплює всі сфери суспільної життєдіяльності, включаючи політичну, економічну, соціальну сфери та інші галузі, що суттєво позначається на перспективах розвитку всього світового співтовариства. Процеси глобалізації активно впливають і на галузь права. Уже стало очевидним, що право в нових умовах зазнає інтенсивних змін, трансформується, стандартизується та уніфікується в рамках планети Земля. При цьому потрібно враховувати, що саме право у своїй основі містить усі передумови для глобалізації, адже воно менше за інші соціальні регулятори пов'язане з національними особливостями та більш оперативно змінюється. Разом із тим тривалий час у всіх країнах світу, вивчаючи право, вчені звертали увагу переважно на національні особливості правових систем. Необхідність переорієнтації парадигми досліджень у правовій сфері, на думку авторів, об'єктивно визначена потребами регуляції нових глобальних соціальних структур, що формуються, у рамках яких старі правові регулятори – як національні, так і міжнародні – вже не діють. Таким чином, формування глобального права й інтеграція всіх національних правових систем є об'єктивною потребою і закономірністю, а проблема трансформації права під впливом глобалізації потребує детального філософсько-правового осмислення.

У монографії показана взаємообумовленість політики та права в процесі розбудови демократичної держави в Україні. У зв'язку із цим визначені сутнісні характеристики принципу «політичної доцільності». Зокрема, значна увага приділена розкриттю позитивних і негативних наслідків його впливу на буття правових цінностей та норм у процесі вітчизняного державотворення. Стверджується, що домінуючими принципами в українських державотворчих практиках сьогодення мають бути верховенство права і верховенство закону. Переконливо доводиться, що застосування принципу «політичної доцільності» має становити виняток. Так, застосування цього принципу може бути виправдане необхідністю подолання кризових явищ, важливістю встановлення громадянського миру в державі тощо.

Авторами доводиться, що в умовах активного впровадження інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя результати діяльності кожного державного органу – зокрема Національної поліції – потрібно обов'язково доносити до відома громадськості. При цьому важливо використовувати якомога більше інформаційних технологій (кінематограф, радіо, соціальні мережі тощо). Національна поліція сьогодні присутня в основних медіа-галузях (телебачення, Інтернет і т. д.). Однак постає проблема комунікації поліції із засобами масової інформації. Окрім представників прес-служб, співробітники Національної поліції фактично не вміють спілкуватись із журналістами, чим завдають шкоди своєму статусу. У цьому сенсі цікаво ознайомитись із досвідом інших країн, які мають спеціалізовані структурні підрозділи, що формують інформаційний пул для ЗМІ. Варто вивчати і те, чи враховують у Національній поліції рекомендації спеціалізованих організацій, які працюють із мас-медіа.

У дослідженні велика увага приділяється етичному аспекту роботи Національної поліції України. Норма поведінки поліцейського допомагає вибудовувати відносини як з окремими громадянами, так і з громадськістю взагалі. Ураховуючи значення цього аспекту в діяльності поліції, потрібно імплементувати його в законодавство про Національну поліцію. Про важливість такої імплементатії свідчить аналіз міжнародно-правових актів з цього питання, а також досвіду європейських країн та США. Тому необхідно звернутись до національного законодавства про поліцію. Сучасні нормативно-правові акти – Закон України «Про Національну поліцію», Правила етичної поведінки поліцейського та Дисциплінарний статут Національної поліції України – потребують аналізу кризь призму наведеної вище проблематики.

Заключний, третій розділ монографії присвячений розгляду онтологічних аспектів права в сучасному суспільстві. В окремому підрозділі монографії розглядаються прояви правового життя з позицій інтегративного праворозуміння та феноменології права. Показано, що правове життя з точки зору його предметного змісту характеризується певними типізованими даностями – вимірами-явищами, які можна визначити як специфікації права, що в їхній сукупності утворюють структуру правового життя. Головним виміром-явищем та своєрідним «джерелом енергії» правового життя вважається правовий суб'єкт, який утворює різні способи інтерпретації правового життя і є його умовою.

З-поміж вимірів-явищ правового життя виділені також правові судження, які репрезентують даності правового життя й обумовлюють комунікацію між суб'єктами права. Окремо у складі правового життя відокремлені соціальний досвід, описаний як багаторівнева форма освоєння дійсності, а також правові цінності, що виражають ставлення суб'єкта права до дійсності та опосередковують зв'язок цього суб'єкта із передзаданими способами існування.

У ході дослідження авторами обґрунтовується доцільність застосування принципу інтертекстуальності в герменевтичній онтології права, методологічного відходу від дедуктивно-номологічного оповідання й пояснення права в бік трансгресії правових смислів і формування метаправового простору через наративний дискурс. Набула теоретичного обґрунтування необхідність поширення принципів деконструкції, постструктуралізму і синергетики в полі правової реальності з метою гармонізації буття позитивного права в хаотичному інформаційному просторі постмодерну.

Усі форми буття права – подія, норма, процес, дія, рішення – розглядаються як відкритий номологічний інтертекст, що підлягає інтерпретації в процесі розуміючого буття суб'єкта права. Деконструкція реальності права в різних її вимірах і структурах дозволяє досягнути все розмаїття смислів і багатогранність буття права, відчути конкретно-історичний характер права, його спонтанно-ситуативне дихання. Певну увагу авторами приділено семантичній реальності правового тексту, зокрема перформативності як його характерній і продуктивній особливості. Вона виявляється насамперед у його симулятивному модусі буття-належного, що потенційно націлене на норму й абсолютно конкретну дію згідно з цією нормою.

Саме деконструкція авторами перформативного правового тексту дозволяє адекватно висвітлити динамізм реальності права. Юридичний

текст або висловлювання розглядаються як віртуальне буття права внаслідок довільного оперування в ньому логічними модальностями. Право виступає таким, що змінюється разом із дійсністю, людиною, життям.

У дослідженні приділяється увага онтологічній проблемі буття права. Вона знаходить своє вирішення в деконструктивному естетичному полі виразних можливостей – перформансі. Множинність способів вираження права і довільне їх застосування здатні надати структурі права динамізму, а присутньому в ній суб'єкту – справжнього розуміючого буття. На зміну семантичним формам буття права приходить онтологія його тілесності й присутності.

У сучасній філософії гонитва за справжністю тієї чи іншої реальності закінчується появою її в симулятивному полі віртуальності. Тому проблему значення й дієвості права сьогодні автори також пропонують вирішувати за допомогою методології віртуальності, візуальних засобів відтворення і способів вираження права, принципу динамізму тощо. Це дослідження містить спробу нового прочитання концепції динамізму права разом із пошуком нових форм його буття. Однією з цілей є вивчення виразних можливостей художнього перформансу, а також онтологічний аналіз правової реальності у форматі перформансу. Динамічна структура права-перформансу розцінюється як така, що гарантує інтеракт взаємовпливу правової реальності та розуміючого суб'єкта. Динамічно відтворена, інсталювана подія життя є найближчою до того, що правові науки називають справедливістю. Тому ступінь присутності права у відтвореній ситуації має визначатися зовсім не шляхом інтерпретації і накладення правових міфів (норм і прецедентів). Такого роду жива справедливість не встановлюється будь-ким. У перформансі вона актуалізується із самої події у форматі відкритої присутності.

У монографії застосовується філософський, світоглядно-методологічний підхід до осмислення верховенства права як універсального стандарту й ознаки цивілізованості правової системи. Верховенство права розглядається як комплексний феномен, у якому вирізняються ідеальний і реальний виміри, здійснюється подвійне розширення ідеї верховенства права: як правове суспільство і як правовий світогляд. Розкривається філософське ядро такого світогляду на антропологічному та ціннісному рівнях. Особлива увага приділяється аналізу раціональної та емоційної сторін верховенства права. Так, орієнтуючись на передбачуваність і прозорість діяльності державних органів та інших суб'єктів права, верховенство права виступає втіленням розуму в пра-

вовому регулюванні. Однак воно має й чуттєво-емоційний бік, що виявляється в процесі його обґрунтування і виражається через специфічні моменти у здійсненні ідеї верховенства права в різних культурах. Для суспільств, які ще тільки прагнуть утвердити верховенство права, яким є й Україна, визначальним є екзистенціальне рішення про власну ідентичність як суб'єкта, здатного у своїх поведінкових моделях здійснювати вимоги цього принципу.

В останньому підрозділі виразно звучить головний мотив посткласичної філософії права – прагнення осмислити право перш за все не як об'єкт нашого пізнання або технічного панування, а як те, що відбувається з нами, тобто як правовий досвід. Досвід права пов'язується із досвідом взаємного визнання, яке розглядається у трьох тематичних просторах: 1) у феноменологічній традиції та її витоках у німецькому ідеалізмі, де взаємне визнання мислиться як антропологічна умова можливості права; 2) у сучасних теоріях справедливості, які пов'язують вимогу визнання з досвідом несправедливості, а взаємному визнанню надають значення осердя справедливості як такої; 3) у філософській концепції визнання французького мислителя П. Рікера, який ототожнює взаємне визнання зі станом миру, що виявляється утопічним горизонтом права. Виявлення правових смислів взаємного визнання дозволяє осмислити право в його ненасильницькій специфічності, що набуває особливого значення в сучасну епоху домінування мотивів політичної доцільності та розгулу насильства в усьому світі.

Зрозуміло, монографія не містить відповідей на інші важливі питання, які постають перед сучасним суспільством, людиною, правом, але автори сподіваються, що постановка цих проблем дозволить розширити і поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний із вивченням сучасного суспільства, яке переживає один із найскладніших періодів свого розвитку.

РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Сучасний просторово-часовий континуум: сутнісна віртуалізація і трансформація розуміння

Ближче до середини ХХ ст. у природничих науках, таких як фізика, хімія, математика, інформатика та ін., виникло й закріпилося поняття віртуальної реальності, здатне описати різні природні та штучні стани досліджуваних об'єктів. Потім воно багаторазово уточнювалося: різні науки акцентували свою увагу на певних властивостях, якостях віртуальної реальності. Безумовно, витoki походження залишили свій відбиток, і кажучи «віртуальна реальність», ми спочатку маємо на увазі якийсь комп'ютерний кіберпростір, штучне середовище, оскільки завдяки саме комп'ютерним технологіям цей термін увійшов у наше повсякденне життя і став популярним. На перетині філософії та психології зародилась віртуальна психологія, об'єктом досліджень якої стали взаємодії людини й кібернетичного простору. Надалі на підставі отриманих результатів була утворена віртуалістика як світоглядна система, яка кардинально змінила класичні уявлення про простір і час.

Таким чином, віртуальна реальність зазнала якісного стрибка – вона стала категорією філософії, не тільки уособлювала якісь гранично абстрактні умоосяжні конструкти, а й цілком конкретні, здатні відображати проблеми, пов'язані із самим повсякденним життям людини, її природою, буттям¹. Особливо це стало актуальним у сучасну епоху постмодерну.

---

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків : Право, 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104; Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. Харків : Право, 2017. №4 (35). С. 21–31; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. Київ : ІНТАС, 2012. Вип. 59. С. 8–15.

В історії розвитку філософської і соціологічної думки є наявними достатньо чіткі підстави для усвідомлення сутності віртуальної реальності, її раціональної природи та комунікаційних проявів. Результати аналізу існуючих напрямів дослідження феномену віртуальної реальності дозволяють констатувати, що займане ним місце в соціокультурному просторі є доволі суттєвим і що з часом воно буде тільки зростати. Прагнення до симулятивності можна з повним правом назвати своєрідною межею інформаційного суспільства, що пронизує за допомогою віртуальних технологій усі його підсистеми. При цьому нові інформаційні технології відтворення віртуальної реальності є лише одним із потенційних втілень симуляції, що виявляється і в політиці, і в економіці, і в мистецтві, і у сфері міжособистісних відносин. Очевидним є процес віртуалізації сучасного суспільства, у ході якого симулятивна, наслідувальна діяльність веде до дестабілізації соціальних структур, до підриву стійкості соціального буття¹.

Якщо людина модерну «перебувала» в самому центрі світобудови й не мала наміру зупинитися в пізнанні себе й навколишнього світу, в осягненні таємниць останнього, то умова життя сучасної (постмодерної) людини є постійним сумнівом, і перш за все в самій собі. Людина постмодерну більше не має довіри до самої себе і швидше прагне до запозичення авторитарної істини. «Організовані державні, соціальні та релігійні об'єднання нашого часу намагаються примусити індивіда базувати свої переконання не на власному мисленні, а приєднуватися до тих, які вони для нього призначили»².

Зараз суспільство знаходиться у світі, який є непоправно спотворений самою людиною. Видозмінилися особистий простір і час, у яких людина має можливість залишатися самою собою. Існує думка, що в сучасну епоху технології вторгаються в особистий просторово-часовий континуум людини і тим самим кардинально трансформують або

---

¹ Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратег. пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. № 3. С. 163–170; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. С. 97–104; Їх же. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Прав. інформатика*. 2015. № 2 (46). С. 9–16; Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття. С. 21–31; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Раціональні засади віртуальної реальності. С. 8–15; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76.

² Швейцер А. Я родился в период духовного упадка человечества. *Кризис сознания* : сб. работ по «философии кризиса». Москва : Алгоритм, 2009. С. 5–6.

навіть і знижують його. Однак особистий простір не тільки не зменшився за останній час, він розширився до того стану, що тепер у нього починають включатися сторонні люди. Це відбувається тоді, коли, наприклад, у соціальних мережах викладаються гігабайти особистих фотографій, коли молоді пари на вулиці починають вести себе так, ніби вони в даний момент знаходяться наодинці. При цьому вони дійсно не претендують на суспільний простір, вони розширюють свій власний, поміщаючи туди і будь-кого, хто проходить повз них. Як справедливо вважають М. Терещенко і Т. Шатунова, «найтипівішою фігурою нової ситуації виступає випадковий індивід, чия персональна ідентичність стає все більш проблематичною»¹.

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій ініціював широку експансію поняття «віртуальний простір», його популярність і повсюдне вживання, особливо в науковому дискурсі, а також його смислову поліфонію. Реальність, що позначається цим поняттям, стала важливим чинником розвитку культури, частиною буття людини, особливим середовищем. З нею прямо або побічно пов'язані всі сфери людської життєдіяльності. Виняткова значущість віртуального простору актуалізує його філософське обґрунтування, зокрема осмислення його онтологічної природи.

У наш час серед інших світоглядних проблем особливої актуальності для наукового знання набуває проблема виявлення й вивчення просторових характеристик віртуальної реальності, і категорія «віртуальний простір» має ще набуті термінологічного визначення в науковій літературі. Сучасний віртуальний простір усе ще залишається малодослідженим, спроби його вивчення й онтологічного обґрунтування є нечисленними, що актуалізує проблему дослідження віртуального простору на рівні філософського узагальнення.

На сьогоднішній день співіснують різноманітні й досить суперечливі точки зору на природу та сутність сучасного віртуального простору, концептуальні протиріччя в його розумінні, що створює ситуацію невизначеності, яка ускладнює вивчення й усвідомлення феномену. Особливо мало уваги приділяється сутності онтологічних основ віртуальної реальності, які, зокрема, розглядаються крізь призму таких важливих буттєвих категорій, як простір і час.

З огляду на те, що навколишній світ – складне ієрархічне багаторівневе утворення, у ньому можна виокремити різні типи простору, які

---

¹ Терещенко Н. А., Шатунова Т. М. Постмодерн как ситуация философствования. Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. С. 68.

відповідають цим рівням. При такому різноманітті зводити розуміння простору виключно до його фізичного виміру було б не зовсім коректно. На слушну думку О. Мостепаненка, критерієм існування будь-якого специфічного типу простору має вважатися наявність особливої геометрії. Виходячи із цього, О. Мостепаненко виокремлює кілька типів простору: фізичний, перцептуальний, концептуальний¹. Варто зазначити, що в цьому переліку визначальну роль відіграє фізичний тип простору.

Ми ж зупинимося на перцептуальному просторі, елементарним складником якого, його началом є сприйняття людиною навколишнього світу. Очевидно, що сприйняття людини – це сукупність відчуттів, котрі впорядковані та згруповані певним чином, пов'язані та співвіднесені з реальними речами навколишнього світу. Увесь комплекс відчуттів утворює єдиний простір, який називається перцептуальним, іншими словами – психологічним². В історії філософії спостерігається розмежування реального та перцептуального простору. Таке розмежування спостерігаємо, наприклад, у творах Б. Рассела, зокрема у праці «Проблеми філософії», де автор зазначає: «Не тільки фарби, звуки і т. д. відсутні у світі наукової матерії, але також і простір, який ми сприймаємо зором або дотиком. Для науки суттєво, що її матерія знаходиться у просторі, але цей простір не може бути тим же точно простором, який ми бачимо або відчуваємо... реальна форма, якою цікавиться наука, повинна знаходитись у реальному просторі, який повинен відрізнитися від удаваного простору кожної окремої людини»³.

Безумовно, необхідно чітко розмежовувати перцептуальний простір, у якому локалізовані наші відчуття, і реальний простір, у якому локалізовані фізичні об'єкти. Але не менш важливо враховувати й певний взаємозв'язок між цими двома різновидами простору. Варто відзначити певний ізоморфізм структури сприйняття суб'єкта і реальності, яка відображається. Тобто відношенням сприйняття в перцептуальному просторі відповідають відношення реальних об'єктів у фізичному просторі. Як справедливо вказує О. Єлхова, перцептуальний простір, відображаючи реальну просторову структуру, виявляється пов'язаним

---

¹ Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. Ленинград : Наука, 1969. 230 с.

² Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. С. 163–170.

³ Рассел Б. Проблемы философии / пер. с англ. Ю. В. Дубровина. Новосибирск : Наука, 2001. С. 22.

із екстенсивним порядком співіснування відчуттів суб'єкта сприйняття, прямо або опосередковано викликаних реальними об'єктами та явищами зовнішнього світу¹. Таким чином, реальний простір слугує своєрідним прототипом простору перцептуального.

Засобом пізнання й опису реального і перцептуального простору слугує концептуальний простір, під яким зазвичай маються на увазі логічні моделі, що можуть бути засобами наукового підходу до вивчення інших типів простору². Так, наприклад, до концептуальних видів простору відносять: геометричний тривимірний евклідовий простір, простір Лобачевського, чотирирівимірний еліптичний простір Рімана, нескінченно вимірний гільбертовий простір, нехаусдорфовий топологічний простір. Серед перелічених одні концептуальні різновиди простору є більш близькими до реального простору, інші – досить далекими від реальних просторових відносин. Концептуальний простір виникає тоді, коли людина, прагнучи пізнати реальний простір, абстрагується від усього особистого, несуттєвого, що початково притаманне перцептуальному просторові. Результатом такої розумової діяльності стало створення евклідової геометрії, яка відображає реальні просторові відношення. Зважаючи на відсутність інших видів концептуального простору, геометричний тривимірний евклідовий простір протягом тривалого періоду часу у свідомості людей ототожнювався з реальним простором. Лише з моменту відкриття неевклідової та багатовимірних геометрій очевидним стає той факт, що евклідовий простір є лише абстракцією, а не самою реальністю, хоча й дуже близько описує її.

На нашу думку, доцільно провести паралелі між віртуальним простором, який створюють сучасні інформаційно-комунікаційні засоби й технології, і простором, який створюється міфом. Тому подальший розгляд проблеми віртуальної реальності тісно переплітатиметься зі зверненнями до міфологічних аспектів реальності. У цьому контексті, спираючись на роботу «Філософія символічних форм» Е. Кассіра, вихідною точкою міркувань доцільно взяти ту обставину, що «міфологічний простір займає своєрідну середню позицію між чуттєвим простором сприйняття і простором чистого пізнання, простором гео-

---

¹ Елхова О. И. Онтологическое содержание виртуальной реальности : дис. ... д-ра филос. наук. Уфа, 2011. С. 232.

² Бурбаки Н. Очерки по истории математики / пер. с фр. И. Г. Башмаковой. Москва : Иностран. лит., 1963. С. 251; Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. С. 200.

метричного споглядання»¹. Тобто міфологічний простір (на кшталт віртуального) розташовується між перцептуальним і концептуальним просторами².

Міф як система опису світу включає в себе розуміння простору, який, виникнувши, не залишався статичним і змінювався у процесі суспільного розвитку. Так, на ранніх стадіях розвитку міфічного опису навколишнього світу простір не характеризувався великою смисловою глибиною і співвідносився з чуттєвим, а не смисловим сприйняттям. На наступних стадіях розвитку міфу формується внутрішній суб'єктивний простір, у якому фізичний простір навколишнього світу виявляється представленим у вигляді знаків з їхніми смислами. Тобто єдиний нерозчленований простір починає розвиватися й розпадається на безліч елементів, кожному з яких відповідають знак і смисл, а не тільки чуттєві переживання й емоційні реакції³.

З виникненням смислового простору, сполученого з фізичним, у сприйнятті останнього людина знаходить багатомірність, а нерозчленований потік її чуттєвих переживань замінюється переживанням знаків і їхніх смислів. Переживання світу як смислової схеми відрізняється тим, що міф, передаючи просторові характеристики у вигляді мовної структури, уже встановлює певні стандарти сприйняття світу, які роблять його загальним для всіх. Це дозволяє людині набувати досвіду, який був отриманий іншими людьми і збережений мовною структурою міфу. Дії, одного разу вчинені індивідом у фізичному просторі, стають змістом свідомості й набувають просторових характеристик, властивих смислового простору. Взаємозв'язок між двома різновидами простору здійснюється таким чином: фізичний простір містить елементи, що сприймаються людиною як знаки, а їхні властивості як смисли знаходяться у внутрішньому смислового просторі; і ці властивості даються людині у вигляді мовних структур міфу.

Людина, сприймаючи навколишній світ, спирається на досвід, який у неї вже є, при цьому початок формування такого досвіду протікає неусвідомлено. Коли ж такий досвід уже стає осмисленим, то внутріш-

---

¹ Кассирер Э. Философия символических форм : в 3 т. / пер. с нем. С. А. Ромашко. Москва ; Санкт-Петербург : Унив. кн., 2002. Т. 2. С. 98.

² Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. С. 163–170.

³ Білик О. М. Міф і філософія : монографія. Харків : ЕДЕНА, 2010. 188 с.; Гуцол С. Ю. Психологія міфотворення в сучасній культурі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2015. 39 с.; Полисаев О. П. Трансiсторичнiсть соцiального мiфу : монографія. Київ : Промiнь, 2010. 384 с.

ній смисловий простір багато в чому виявляється вже сформованим, і надалі спостерігається тільки його розвиток. Набутий раніше досвід виражається у вигляді простору знаків, наділених смислами. Людина сприймає елементи навколишнього світу, які об'єднуються під одним знаком, і до цього знака додається його смислова сторона, отримана раніше як досвід. Сенс визначає схему розміщення знака в метричному й топологічному просторі сприйняття, він є результатом взаємодії людини з навколишнім світом, унаслідок чого не існує сам по собі, а є відношенням до чогось. Тому сенс не існує як щось незмінне, а є результатом сполучення структури свідомості з навколишнім світом.

Таким чином, один і той самий елемент навколишнього світу може мати абсолютно різні смисли. Інформація, що надходить із навколишнього світу, має певний зміст для того, хто занурений у неї, у іншого адресата цієї інформації сенс може бути зовсім іншим¹. Сmisлова сторона сприйняття не є чимось фізичним, оскільки в навколишньому просторі смислів, що позначені якимись додатково сприйнятими людиною характеристиками, просто не існує. Сmisлова схема у внутрішньому просторі виникає шляхом отримання й обробки інформації в результаті досвіду постійної взаємодії людини з оточуючим світом.

Поява та розвиток інформаційних технологій, специфічних проявів масової культури, й зокрема засобів масової комунікації, змінили світосприйняття людини, визначили формування нового типу простору – віртуального. Як зазначає Л. Лаврова, «в умовах формування масовою культурою технологічної свідомості людини як комунікатора тілесність залишається останнім гарантом дійсності для людини в штучному середовищі інформаційного суспільства, що сприяє відчуженню людської сутності, і це є позитивним феноменом. Небезпека тілесного акцентування в масовій культурі проявляється не у власне орієнтації на матеріально-почуттєве, а в тому, що в умовах, коли віртуальна реальність починає конкурувати із природною реальністю людського існування антропної тілесності в її онтологічному значенні, втрачає саму себе. Комунікація у віртуальному просторі мало впливає на «фізичне» тіло віртуальних учасників, однак у віртуальному просторі

---

¹ Колесникова І. Є. Механізм смислогенезу особистості в онтогенезі: морфогенетичний та онтологічний контекст : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2011. 19 с.; Держко І. З. Ціннісний вимір антропологічних смислів класичної і неklasичної метафізики : автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Львів, 2011. 32 с.; Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках / М. В. Попович та ін. ; за ред. М. В. Поповича. Київ : Наук. думка, 2012. 454 с.

формується нове віртуальне «тіло» людини, яке має тенденцію до підміни собою реальної людської тілесності»¹.

М. Маклюен, одним із перших звертаючи увагу на роль впливу інформаційно-комунікаційних технологій на світосприйняття людини безвідносно до змісту повідомлення, робить такий висновок: «Засіб передачі повідомлення сам є повідомленням»². Учений вважає, що засіб масової інформації не є нейтральним. Він суттєво впливає на суспільство, скоріше, не своїм змістом, а характером передачі повідомлення. Так, наприклад, усе, передане по телебаченню, стає «телегенним». Головна риса «телегенності» – мозаїчність повідомлення, яка є обставиною порушення причинно-наслідкових зв'язків у свідомості людини та повернення її до структури донаукового міфологічного мислення³.

Наприклад, транслюючи новини, телебачення привертає увагу глядачів до минулого і тут же повідомляє про кінцевий результат. Унаслідок цього створюється ілюзія, що демонстрація дії приводить до певного наслідку. Людина, що перебуває перед екраном телевізора, з'єднує всю прогресивну телевізійну мозаїку через резонанс взаємних відображень її окремих елементів. Так телебачення знову й знову занурює людину в міфологічний простір, через що у свідомості телеглядачів постійно формується та відтворюється «кулястий» космос взаємозв'язків, котрі миттєво виникають, вбираючи все, що відбувається на телеекрані⁴.

М. Маклюен висуває на перший план міф як спосіб сприйняття світу, найбільш органічний для людини, на який впливають засоби миттєвої електронної інформації. Діяльність засобів масової інформації перестає бути похідною від будь-яких подій і стає першопричиною, що наділяє дійсність своїми властивостями. У міфологічному віртуальному просторі події, які не відбувалися, можуть симулюватися,

---

¹ Лаврова Л. В. Людська тілесність у сучасній масовій культурі. *Гілея* : наук. вісник : зб. наук. пр. Київ : Гілея, 2017. Вип. 125 (10). С. 286.

² Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / пер. с англ. В. Г. Николаева. Москва ; Жуковский : Канон-пресс-Ц : Кучково поле, 2003. С. 11.

³ Маклюэн М. Телевидение. Робкий гигант : пер. с англ. *Соврем. проблемы личности*. 2001. №1. С. 138–148.

⁴ Прудникова О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. 2014. Вип. 75. С. 71–80; Прудникова Е. В. Влияние телевидения на развитие информационной культуры современного общества. *Современный научный вестник* : науч.-теорет. и практ. журн. 2015. №2 (249). С. 117–123.

а реальні події можуть бути представлені у спотвореній формі, перетворені на образ і миттєво розповсюджені по всьому світу. Таким чином, як справедливо вважає О. Єлхова, відбувається конструювання нової віртуальної реальності й формування її особливого міфологічного простору¹.

У таких умовах індивід сприймає інформацію як потік, причому сучасні телекомунікаційні засоби дозволяють людині самій конструювати складні інформаційні потоки. Яскравим прикладом тут може слугувати занурення людини у світ Інтернету, при якому вона починає сприймати гіпертекстову інформацію. М. Маклюєн у зв'язку із цим називає нові засоби масової комунікації виведеною назовні нервовою системою людини². Дійсно, нові інформаційні технології не підміняють реальність, а людина, використовуючи їх, створює нову віртуальну реальність зручним для себе способом.

Коли людина опиняється зануреною у віртуальну реальність як особливе середовище, стають можливими два варіанти сприйняття цієї реальності. У першому випадку увага індивіда акцентується на чомусь логічному й абстрагованому, всезагальному та подібному. У другому – він занурюється у міфологічне сприйняття навколишнього середовища, зосереджується вже на чомусь неповторному, конкретному, емоційно-образному. Таким чином, різні типи світосприйняття зумовлюють різні типи структурування, побудови віртуального простору, ніби дві проекції світу, що не перетинаються одна з одною. Причина такої множинності полягає в акцентах, розставлених кожним користувачем інформаційно-комунікаційних засобів по-своєму. У більшості випадків сприйняття та конструювання віртуальної реальності здійснюються за другим, емоційно-образним типом.

Користувач інформаційно-комунікаційних засобів, занурений у віртуальну реальність, творить її у її ж середовищі. Тобто людина конструює, формує віртуальну реальність, але створює її аж ніяк не довільно, не просто реалізуючи власні переваги й бажання, а за існуючими законами конструювання, закладеними в її міфологічному світогляді. Так, О. Лосєв у праці «Діалектика міфу», розглядаючи міф як невід'ємну частину культури, зазначає, що міф є діалектично необхідною категорією свідомості людини та її буття взагалі, при цьому

---

¹ Єлхова О. И. Онтологическое содержание виртуальной реальности : дис. ... д-ра филос. наук. С. 236.

² Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. 464 с.; Його ж. Телевидение. Робкий гигант. С. 138–148.

для суб'єкта міф є самим життям, а не ідеальним поняттям. «Міф не є твір або предмет чистої думки. Чиста абстрактна думка найменше бере участь у створенні міфу»¹. Далі науковець конкретизує: «Міф не є буття ідеальне, але таке, що життєво відчувається і твориться, речова реальність і тілесна, до жвавості тілесна дійсність»².

Міф, на думку О. Лосева, – у край необхідна (трансцендентально-необхідна) категорія думки й життя, і в ньому немає абсолютно нічого випадкового, непотрібного, довільного, вигаданого або фантастичного. Це – справжня й максимально конкретна реальність. Для міфічного суб'єкта це є справжнє життя з усіма його сподіваннями й страхами, очікуваннями й відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю³. Переймаючись питанням: «Що таке простір і час, з яких виключена будь-яка міфологія?», учений доходить висновку: «Простір і час у цьому випадку, очевидно, повинні залишитися тільки у вигляді абстрактних принципів, які можуть не заповнюватися міфологічними образами і можуть взагалі нічим не заповнюватися, а бути абсолютною порожнечою, позбавленою жодних оформлень і фарб»⁴.

Ведучи мову про віртуальний простір, насамперед варто відзначити, що він тісно пов'язаний зі сприйняттям людиною зовнішнього світу. Новітні технології на рівні відчуттів цілеспрямовано прагнуть створити у користувача інформаційно-комунікаційних засобів найбільш достовірну ілюзію реальності штучного світу. Органи чуття якраз і є тим механізмом, за допомогою якого здобуваються знання про навколишнє середовище та створюються уявлення. Якщо на ці знання цілеспрямовано вплинути певного роду штучними стимулами, то сукупність відчуттів, які виникатимуть у людини, також становитиме образ деякої реальності, яку можна позначити терміном «віртуальна реальність».

Віртуальна реальність як простір соціалізації створюється самою людиною через недосконалість наявного світу, присутність у ньому соціальних вад, які не дозволяють людині знайти повноту буття. Оскільки суще, як правило, не збігається з належним, остільки процес

---

¹ Лосев А. Ф. Миф. Число. Сущность : сборник / послесл. Л. А. Гогтишвили, В. П. Троицкого. Москва : Мысль, 1994. С. 11.

² Там само. С. 14.

³ Лосев А. Ф. Диалектика мифа. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/losev-dialektika_mifa-a.htm (дата звернення: 27.11.2017).

⁴ Лосев А. Ф. Античная философия истории. URL: <http://sno.pro1.ru/lib/losev/index.htm> (дата звернення: 27.11.2017).

створення віртуального є практично нескінченним; більше того, створення віртуальних реальностей є умовою динамізму й розвитку як людини, так і суспільства в цілому (там, де в суспільній свідомості вдається утвердити думку про тотожність суцього з належним, настає застій, стагнація). Маючи завжди переважно яскраво виражене культурно-історичне переломлення, віртуальні реальності по-різному соціалізують людину навіть у рамках певного історичного відрізка часу розвитку людства¹.

Таким чином, як справедливо стверджує О. Єлхова, віртуальний простір базується на перцептуальному типі простору, який є передумовою і найважливішою умовою для нього². Коли користувач інформаційно-комунікаційних засобів занурюється у віртуальну реальність, то його свідомість живиться інформацією, що сприймається органами чуттів, і ця інформація координує його положення у віртуальному просторі. Знаки, сприйняті як відповідні елементи навколишнього світу, наділяються сенсом, між ними встановлюються смислові зв'язки. Зміна положення користувача інформаційно-комунікаційних засобів у віртуальному просторі задає новий потік інформації, а отже, і нове її сприйняття.

Віртуальний простір, у який виявляється зануреною людина, має низку міфологічних рис. Він уявляється як перехід із деякого неоформленого стану в оформлений, подальше становлення якого відбувається шляхом появи все нових ієрархічних рівнів. Феномени, що належать до перехідних етапів, як правило, мають риси нелінійності. Багато властивостей віртуального простору є наслідком його нелінійної організації і в міфологічному континуумі, де хаос вторгається у впорядкований простір, у тому числі спостерігається коливання від порядку до хаосу, безперервна зміна двох начал. Міфологічний простір віртуальної реальності є подібним до живого організму, який народжується і розвивається, життя якого протікає за законами еволюції і все більше ускладнюється.

Занурення у віртуальну реальність викликає нові асоціації, поява одного образу актуалізує інший. Людина розгортає простір віртуальної реальності, і це здійснюється у вигляді руху образів у потоці віртуальної події.

---

¹ Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». С. 69–76.

² Єлхова О. И. Онтологическое содержание виртуальной реальности : дис. ... д-ра филос. наук. С. 240.

На сьогоднішній день виокремлено різні види віртуальної реальності: психологічна, естетична, соціальна, комп'ютерно-технічна й інші, але саме віртуальна реальність, породжена новітніми інформаційними технологіями, на наш погляд, є найбільш важливою серед них. Існування у становленні, процесуальність, єдність суб'єктивного й об'єктивного – усе це присутнє у віртуальній реальності кіберпростору. Тут спостерігається медіативний процес, який скасовує питання про приналежність до сфери суб'єкта чи об'єкта, створюється простір, що є віртуальним за своєю суттю. Перебуваючи в цьому просторі, людина має можливість конструювати його, накладати на нього печатку власної суб'єктивності.

Віртуальний світ безпосередньо залежить від свідомості людини, котра перетворюється на співучасника, який відчуває ефект зворотного зв'язку. Спостерігається не тільки вербальний, візуальний, а й чуттєво-поведінковий полілог користувача з віртуальним середовищем. При цьому, як неодноразово зазначалося, віртуальна реальність наповнюється і реальною подією емпірією, і результатами процесів мислення й уяви, які визначаються функціонуванням як свідомого, так і несвідомого. У віртуальній реальності отримують можливість реалізації світи фантазій, художніх образів, ігор, вірувань, сновидінь¹.

Отже, віртуальну реальність, створену інформаційно-комунікаційними технологіями, неможливо однозначно зарахувати ані до світу об'єктивної, ані до світу суб'єктивної реальності. Її не можна охарактеризувати лише як об'єктивну реальність, оскільки неможливо локалізувати й зафіксувати необ'єктивовану сукупність усіх мережевих взаємозв'язків, що забезпечують її існування². Подібна процедура миттєво переводить динаміку віртуального в статику застиглого об'єкта. Віртуальну реальність також неможливо віднести виключно до сфери суб'єктивної реальності, оскільки вона завжди виявляється чимось зовнішнім, позаіндивідуальним для людини.

---

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. С. 97–104; Їх же. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. С. 9–16; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Раціональні засади віртуальної реальності. С. 8–15; Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків : Право, 2015. №3 (26). С. 7–19.

² Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче.* 2015. №10. С. 7–13.

Сучасні соціальні мережі утворюють свого роду дигітал-континуум взаємної інтенційності суб'єктів комунікації¹. Цей континуум визначається специфічним набором форм раціональності, модусів інформаційної взаємодії, засобів трансцендування інтенційності, атенційного інструментарію. Усе більша частка комунікації в сучасному суспільстві відбувається в мережі Інтернет, зокрема в соціальних мережах, і ця частка буде тільки зростати, тому ми можемо говорити про той факт, що соціальні мережі мають усе більший вплив на формування інтерсуб'єктивності, ба навіть більше – вони її виробляють.

Віртуальна реальність розташовується ніби у просторі між двома реальностями (суб'єктивною та об'єктивною), в зоні їх взаємодії, взаємозв'язку, взаємозалежності. Це анітрохи не применшує онтологічний статус віртуальної реальності, а, навпаки, підвищує його, оскільки в цьому випадку і об'єктивна, і суб'єктивна реальності виявляються залученими у процес мережевої взаємодії і в результаті виступають елементами віртуальної реальності.

Унаслідок такої взаємодії виникає образ всеохоплюючої павутини безлічі прямих і зворотних зв'язків між різнорідними елементами гіпертексту, який є візуальною репрезентацією такого типу зв'язності, який іменується мережевим. Величезні масиви інформації, що становлять наповненість віртуального мережевого світу, перебувають у динамічному стані, постійно змінюються, поповнюються, рухаються і, як наслідок, багато в чому визначають властивості віртуального світу, який стає таким же безмежним, як і реальний простір. Така динаміка зумовлює й кардинальні зміни в рефлексії часу.

Час віртуальної реальності все ще залишається малодослідженим, а спроби його вивчення й онтологічного обґрунтування є нечисленними.

Час – це найдивніший і невловимий феномен, але що стосується життя людини, час використовується для задоволення її потреб і одночасно, як відзначає Й. Масуда, «час сам творить цінності». У певному значенні цінність часу є конгеніальною (спорідненою) до цінності самого життя. Немає життя поза часом, але час ставить межі життя. «Цінність часу виражає собою вищий рівень людського життя, – зазначає Й. Масуда. – Вона є вищою, аніж матеріальні цінності, які є базисними економічними цінностями економічної активності. Це відбувається тому, що цінність часу кореспондується із задоволенням гуманістичних і інтелектуальних запитів, тоді як матеріальні цінності

---

¹ Сілютіна І. М. Інформаційна діяльність в мережевому суспільстві. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : Гілея, 2017. Вип. 120 (5). С. 171.

кореспондуються із задоволенням фізіологічних потреб... Зростання продуктивної сили пізнавальної інформації – це єдиний мотивуючий чинник, який безпосередньо прославляє цінність часу»¹. З розвитком комп'ютеризації, на думку Й. Масуди, відбувається поступовий перехід від домінування матеріального виробництва до пріоритету синергійної, або інформаційної економіки, продукція якої і задовольнятиме потреби в часі як духовному феномені.

В історії філософії ми виділяємо дві крайні точки зору на час. У першій із них час трактується як тривалість (Р. Декарт, Б. Спіноза, І. Ньютон). Інша точка зору розглядає час як закон зміни явищ (Геракліт, Аристотель, Г. Лейбніц). Поряд із цим в історії філософії мають місце окремі несистематичні спроби синтетичного розгляду часу, коли виділяються топологічні й метричні властивості часу і підкреслюється методологічна важливість даного підходу.

Стисло звертаючись до історичної ретроспективи досліджуваної категорії, зазначимо, що в Середньовіччі час носив «подієвий» характер, для якого існувало поняття часу дня і ночі, свят і буднів. Поява годинникового механізму і суспільні зміни, що паралельно відбувалися, перетворили кількісний вимір часу в необхідність. Саме тоді в буржуазії й виникла нагальна потреба в «більш точному вимірі часу, від якого залежить їх прибуток»². Таким чином, час стає прерогативою можновладців, він починає секуляризуватися й раціоналізуватися. Цей час ще не відноситься до промислової епохи і недалеко пішов від «природного» біологічного ритму. Система буржуазного виробництва, яка історично перемогла, перетворює час в економічний ресурс, який підпорядковується налагодженому механічному ритму працюючих і виробляючих товар машин.

Майбутня епоха здатна перетворити сприйняття часу: «лінійний, незворотний, передбачуваний час подрібнюється на шматки в мережевому суспільстві» (М. Кастельс)³. Інформаційне суспільство пропонує нову концепцію темпоральності, яка йменується позачасовим часом, що означає, що за зміною вимірювання часу слідує і можливість управління ним. Вони є дійсно необхідними для того, щоб реально

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society. Washington, 1983. P. 74.

² Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / пер. с фр. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко ; под ред. В. А. Бабинцева. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. С. 55.

³ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : ВШЭ, 2000. С. 402.

створити «свободу капіталу від часу і позбавлення культури від годин»¹. Звільнення глобального суспільства від неминучої часової залежності закономірно прискорюється «новими інформаційними технологіями і вбудовано у структуру мережевого суспільства»².

Розглядаючи час як порядок і міру існування віртуальної реальності, ми будемо пов'язувати якісну характеристику часових відносин зі структурою і змістом, а кількісну – з тривалістю часу віртуальної реальності.

Звернемося до топологічних властивостей часу віртуальної реальності. Сьогодні все більше дослідників відзначають, що шлях до адекватного опису систем інформаційного плану лежить через побудову теорії процесів з пам'яттю, де відкривається сфера явищ, у яких роль пам'яті є надзвичайно великою. Так, пам'ять про минуле за своєю суттю є іманентно властивою віртуальним процесам. Л. Шелєпін та його однодумці в низці своїх наукових доробків указують на те, що віртуальна реальність виступає як особливий інший світ, включений у даний і здатний жити «самостійним життям» як «відбиток»³. У створенні часової впорядкованості віртуальної реальності мають величезне значення події та образи минулого, до яких завжди можна повернутися.

Якщо фізичний час є однонаправленим: тече від минулого через сьогодні до майбутнього, то віртуальний час є різнонаправленим. У віртуальній реальності очевидними є петлі, інверсія часу, завжди є можливість перезавантаження, тут можна багато чого пережити й почати заново. Знакову ситуацію можна відрепетирувати, пройти «начорно», а потім, не поспішаючи, прожити її «набіло». Віртуальна реальність надає можливість померти «не зовсім»: смерть, а потім нове народження можна пережити незліченну кількість разів.

Фізичний час тече в одному напрямку, він є однонаправленим і задається одним параметром. Так, із властивості однонаправленості часу впливає властивість одномірності. Властивість різноскерованості часу віртуальної реальності тягне за собою властивість багатовимірності, тобто задається вже безліччю параметрів.

---

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. С. 403.

² Там само.

³ Шелєпін Л. А. Виртуальный мир как реализация немарковских процессов. *Концепция виртуальных миров и научное познание*. Санкт-Петербург, 2000. С. 154–170; Аэроянц Э. А., Харитонов А. С., Шелєпін Л. А. Немарковские процессы как новая парадигма. *Вопр. философии*. 1999. №7. С. 94–104.

Навколишній світ стає дуже насиченим і інформативним. Комп'ютери ще довгий час не зможуть відтворювати цей інформаційний потік у реальному масштабі часу. Виявляється, віртуальний досвід і не вимагає такого ретельного опрацювання, «щільності інформації» фізичної реальності. Реалізм складається одночасно з фізіологічних вимог і когнітивної інтерпретації¹.

Час віртуальної реальності можна зупинити, за рахунок інверсії час віртуальної реальності втрачає свою безвихідну незворотність, його різні пласти перетинаються, зливаються. У віртуальній реальності допускається зворотний рух елементів, людині гарантується можливість у будь-який момент, починаючи з будь-якого елемента і з твердою впевненістю, що до нього можна буде повернутися, пограти у своє народження і смерть.

До якісних особливостей часу віртуальної реальності слід віднести також наявність певних часових циклів (ритмів). Фрактальний принцип, що лежить в основі віртуальної реальності, задає ритмічне повторення однієї структури, її безперервну зміну відповідно до заданого алгоритму. Віртуальна реальність постає як процес зі зворотним зв'язком, у якому знову і знову виконується одна і та сама операція, а результат однієї ітерації стає початковим значенням для наступного циклу².

Ж. Бодрійяр узагалі веде мову про кінець часу, по той бік якого – віртуальна реальність («горизонт запрограмованої реальності»), де соціальні функції людини поступово стають марними, а історія людства перетворюється на фарс³.

Структура віртуального простору, його ризоморфна організація визначає дискретність часу віртуальної реальності. Для ризоми застосовне поняття «незначний розрив», вона може бути розірвана в будь-якому місці, більше того, місце розриву є місцем її нового зростання. Дискретність указує на розділеність, неповноту будь-яких сприйнятих фрагментів реальності, але разом із тим і на їх проявленість, множинну цілісність.

---

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. С. 97–104.

² Там само; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. С. 8–15; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. С. 9–16; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». С. 69–76.

³ Бодрійяр Ж. В Тени Тысячелетия, или Приостановка Года. URL: <http://anthropology.ru/ru/texts/ baudrill/ shmill.html> (дата звернення: 27.11.2017).

Окремої уваги заслуговує розгляд тривалості часу віртуальної реальності, безпосереднє переживання якої визначається його сприйняттям людиною. «Ефект втрати часу» в користувача, зануреного у віртуальний світ, відзначається в багатьох психологічних дослідженнях, що свідчить про особливості сприйняття людиною часу у віртуальній реальності.

Власна тривалість часу віртуальної реальності не може бути зафіксована в чистому вигляді і бути опредметненою мисленням людини, яке оперує просторовими образами. Тривалістю часу віртуальної реальності є невліва мить здійснення буття суцього, яке виявляється лише там, де відбувається саморозкриття буття суцього, тобто – в існуванні людини, зануреної у віртуальну реальність. У контексті даного розгляду, на наш погляд, з безлічі робіт, присвячених онтології віртуальної реальності, слід особливо відзначити статтю С. Хоружого «Рід або недорід? Нотатки до онтології віртуальності»¹. На його думку, віртуальна реальність органічно вписується в концепцію онтологічного енергетизму. Віртуальна реальність для нього виступає як буття, яке є «недовиступившим», «недонародженим», характеризується відсутністю тих чи інших рис явищ звичайної фізичної реальності. Розглядаючи таку метричну властивість часу, як тривалість, С. Хоружий підкреслює, що тривалість – це визначальний предикат наявності, стійкого перебування, присутності. На його думку, події віртуальної реальності характеризуються деяким частковим або «недовтіленим» існуванням, недостатністю, відсутністю тих чи інших сутнісних характеристик явищ звичайної емпіричної реальності: «Ім властиве неповне існування, яке не досягає стійкої наявності і присутності»². При цьому С. Хоружий зазначає, що у віртуальній події «темпоральність конститується як “суб-час”, або “недо-час”, в якому відсутні або якісь з первинних елементів усвідомлення часу, або якісь з моментів акту зв’язування цих елементів у безперервну тривалість (або і те, й інше)»³.

Непересічно значущим для нас є той факт, що події віртуальної реальності не мають чіткої оформленості, за висловом С. Хоружого, – у них просто не було часу сформуватися. Події не можуть мати зв’язків з формою лише в тому випадку, якщо вони не мають тривалості. У протилежному випадку в них неминуче виникають і форма, й інші еле-

---

¹ Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности. *Вопр. философии*. 1997. №6. С. 53–68.

² Там само. С. 54.

³ Там само. С. 55.

менти об'єктивної реальності. Під виразом «події не мають тривалості» мається на увазі те, що вони мають нескінченно малу тривалість, тобто є миттєвими, відбуваються в мить, у проміжок часу нескінченно короткої протяжності, яку не можна порівнювати зі звичайною, кінцевою довжиною, яку має будь-який інтервал на осі реального часу. Нескінченно малі проміжки часу віртуальної події не зливаються один з одним, не включаються в часовий порядок звичайно триваючого часу, породжуючи сукупність незв'язаних і непротяжних часових елементів і утворюючи новий тип часового порядку. Виявлення феномену подій, які не мають тривалості, а характеризуються лише певною енергією, тягне за собою постановку питання про взаємозв'язок і співвідношення часу й енергії і відкриває в сучасній філософії новий дискурс. Разом із тим у філософії такі явища вже мали свій опис. Так, С. Хоружий зі свого боку зауважує, що найближче до його концепції знаходяться ідеї пізнього М. Хайдеггера, який у роботі «Буття і час» вказує на події, позбавлені тривалості стійкого перебування.

Дійсно, опис подій, позбавлених оформленості і тривалості, можна знайти у працях пізнього М. Хайдеггера, а саме в роботі «Буття і час»¹. Однак розуміння нових інтенцій його фундаментальної онтології є завданням дуже складним, обтяженим своєрідністю хайдеггерівських текстів, де присутня особлива увага до мови, коли мислитель, підкреслюючи багатозначність слів, звертається до їх прихованого змісту, що неминуче породжує труднощі перекладу його робіт. Щодо сутності часу у своїй роботі М. Хайдеггер підкреслює, що власне час є об'єднуючим дійсне, здійснене й майбутнє. Тут важливо відзначити, що для М. Хайдеггера людське існування – це свого роду «місце», де буття розкриває свою сутність. Однак тут не мається на увазі будь-яке положення у просторі, а стверджується екзистенція людини зовні себе, відкритість її буття. У першу чергу М. Хайдеггер пропонує мислити буття людини як деяку присутність (Dasein). У своїй тимчасовості «Dasein», розкриваючи себе з майбутнього, виявляє своє минуле, отримує актуалізацію в сьогоденні. Здійснене, сьогодення і наступаюче майбутнє не виступають у послідовності, а співіснують тільки «одночасно», складають три виміри часу. На підтвердження цього М. Хайдеггер стверджує, що єдність трьох вимірів базується на грі кожного на користь іншого. Ця взаємна гра виявляється особливою протяжністю, яка розігрується у свій час, тобто ніби четвертим виміром – не тільки

---

¹ Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Библихина. Москва : Акад. Проект, 2015. 447 с.

ки «ніби», а й по суті справи¹. Час дозволяє людині бути присутньою і відіграти певну роль у бутті, при цьому він у вигляді сущого є наявним сам по собі, незалежно від індивіда. М. Хайдеггер підкреслює, що саме час дозволяє людині доторкнутися до певної частини даного буття через присутність. Назад, якщо виключити час, то виключається і присутність, тобто можливість людини брати участь у бутті. Загальна тематична лінія роботи «Буття і час» приводить до часу як до трансцендентальної умови розкриття буття як такого.

Для подальшого прояснення феномену віртуальної реальності в контексті сучасного розуміння просторово-часового континууму звернемося до творчості Ж. Дерріди, який у своїх роботах часто апелює до М. Хайдеггера. У концептуальному просторі філософії постмодерну конститується поняття «метафізика відсутності», яке фіксує парадигмальну установку відмови від інтерпретації буття як наявного з орієнтацією на представлення його як «нон-фінальної процесуальності», що приводить до перевідкриття часу. Ж. Дерріда наголошує, що привілейоване становище теперішнього моменту часу і виняткова роль свідомості в забезпеченні присутності світу є двома основними тезами, на яких базується метафізика присутності.

Ж. Дерріда своїм завданням вважає здійснення деконструкції даних тез. Він вважає, що концепція часу М. Хайдеггера зберігає в собі всі основні протиріччя, що існують у західній філософії та зафіксовані ще свого часу Аристотелем. Як зауважує Ж. Дерріда, Аристотель намагається відповісти на два питання: про приналежність часу буттю і про природу часу. На думку Ж. Дерріди, обидва ці питання не мають однозначних відповідей і навіть є нерозв'язними апоріями. Що ж стосується приналежності часу буттю: те, що є буттям, – є і не може не бути, а поточний і змінюваний час являє собою поєднання буття й небуття².

У своїх роботах Ж. Дерріда виділяє культурну матрицю опозицій: буття – небуття, річ – знак, присутність – відсутність, реальність – образ. Установка Ж. Дерріди полягає не стільки у взаємному запереченні таких полярностей, скільки в утвердженні неможливості їх існування в часі один без одного, в утвердженні взаємодії як принципу нескінченної гри.

У концепції Ж. Дерріди в контексті розуміння просторово-часового континууму істотну роль відіграє поняття «слід», який представле-

---

¹ Хайдеггер М. Бытие и время. 447 с.

² Деррида Ж. Диссеминация / пер. с фр. Д. Кралечкина. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 605 с.

ний як знак, який значущий не сам по собі, а тільки як референт іншого знака, який він позначає і заміщає. Слід виявляється тим, що «непоправно втрачається, але в самій своїй втраті ховається, зберігається, береться до уваги і затримується, поза формою присутності»¹. Поняття «слід» виявляється нерозривно пов'язаним з феноменом перевідкриття часу, коли дійсність вже не мислиться як остання інстанція. Темпоральність ураховує «минуле», яке ніколи не існувало і ніколи вже не стане справжнім, і «майбутнє», яке ніколи не буде реалізованим і репродукованим у формі теперішнього. У здатності сліду замінювати попередні сліди полягає можливість одночасного трансцендентального й іманентного синтезу часу: моменти «тепер» складаються в лінію часу, але не є нескінченим повторенням, оскільки не просто змінюють, а зумовлюють один одного.

Основна ідея часу Ж. Дерріди виражається в тому, що все в людському світі присутності відбувається в рамках горизонтів сигніфікації². Час представляється як ім'я, яке належить заміщенню моментів «тепер» у грі відмінностей, а експериментальним корелятом часу є ті значення, які пронизують його. Світ людської присутності має сенс, і часовий ритм уявляється як безперервне смислоозначення.

Такий підхід Ж. Дерріди до розуміння й інтерпретації темпоральних феноменів багато в чому схожий зі сферою віртуального різноманіття, описаною Ж. Дельозом, у концепції якого слід стає симулякром присутності, ілюзією, яка не має право претендувати на справжню репрезентацію. Стирання часом слідів буття, точніше, хід часу, виражений у процедурі витіснення, ніби утримує ці сліди, фіксуючи їх у просторі віртуальної реальності. Ж. Дельоз бере за основу твердження, що протиставлення копії оригіналу більше не має сенсу, оскільки поняття автентичності втрачається в запаморочливій безодні симулякрів. На думку Ж. Дельоза, симулякр як образ, позбавлений подібності, існуючий відмінністю, проявляє свою сутність у вічній зміні, знаходячи при цьому особливу життєву силу³.

---

¹ Деррида Ж. *Difference* / пер. с фр. Е. Н. Гурко. *Тексты деконструкции*. Томск : Водолей, 1999. С. 148.

² Сигніфікація (лат. *significatio* – сигналізація, зовнішнє вираження) – лінгвістичний процес фіксації значень (понять) за допомогою символічних засобів; позначення шляхом наділення певних реальних або уявних об'єктів знаками (наприклад, словами).

³ Делез Ж. *Кино: Кино 1. Образ-движение. Кино 2. Образ-время*. Москва : Ад Маргинем, 2005. 622 с.; Його ж. *Логика смысла* : пер. с фр. Москва : Раритет ; Екатеринбург : Деловая кн., 1998. 472 с.; Його ж. *Различие и повторение* / пер. с фр. Н. Б. Маньковской и Э. П. Юровской. Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. 384 с.

Не менш цікавим є трактування розглянутого феномену Ж. Бодрійяром. Він, вважаючи утопічним основний принцип репрезентації, який стверджує еквівалентність знака й реальності, вважає, що симулякр співвідноситься ні з якою іншою, крім своєї власної реальності. Якщо функція знака полягає у відображенні дійсності, символу в її поданні, то симулякр з'являється там, де закінчується подібність, і шукати у зв'язку з цим будь-яку відповідність реальності не має смислу¹. Сприйняття часу в такому випадку кардинально змінюється по відношенню до класичного його розуміння.

Отже, відзначимо, що сучасне світобачення, ініційоване новітніми інформаційними технологіями, визначається парадигмою, що отримала назву постнекласичної. У рамках постнекласичного типу наукової раціональності реальність виявляється представленою не стільки лінійно й виразно, скільки нелінійно та синергійно, а сприйняття цієї дійсності виявляється таким, що відповідає цій синергійності. Відповідно змінюється й мислення людини, воно на кшталт міфологічного мислення набуває великої образності, включаючи в себе неоднозначність, метафоричність.

Сучасні процеси призводять до зміни реальності, у якій перебуває людина. Урешті, ця реальність уже стає віртуальною: образно-особистісною та метафоричною, веде людину іншим витком спіралі розвитку, одночасно повертаючи її в царину архетипів і символів.

У віртуальній реальності поступово зникають просторові та часові розмежування, стираються міждержавні кордони, пропагуються нові цінності, моделі поведінки, світоглядні стереотипи. Феномен віртуалізації просторово-часового континууму, в якому існують людина та суспільство, характеризує принципово новий тип символічного існування людини, соціуму, культури².

Віртуальний світ, створений новітніми інформаційними технологіями, включає людину в процес сприйняття цілком і відразу. Виникає багатоликість створюваного віртуального світу, нескінченна павутина ходів користувача інформаційно-комунікаційних засобів. Залежно від

¹ Бодрійяр Ж. Система вещей : пер. с фр. Москва : Рудомино, 1995. 168 с.; Його ж. Симулякры и симуляции / пер. с фр. А. Качалова. Москва : ПОСТУМ, 2016. 238 с.; Його ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С. Н. Зенкина. 5-е изд. Москва : Добросвет : Изд-во КДУ, 2013. 386 с.

² Прудникова О. В. Ціннісне підґрунтя інформаційної культури суб'єктів віртуальної реальності. *Стратег. пріоритети. Серія: Філософія*. 2017. №3. С. 171–177; Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків : ФОП Данилюк Н. С., 2017. 388 с.

ситуації один і той самий контекст може бути розглянуто під різними кутами зору, і це вже накладає певний відбиток на створюваний віртуальний потік. Відповідно нові ситуації та контексти, з якими стикається індивід, блукаючи в безкрайньому просторі мережі віртуального світу, вимагають від нього кожен раз іншої поведінки.

Віртуальному простору притаманні зміщення реальності, наслідком чого постає зміщення полюсів того, що означається, і того, що означає. Останнє, у свою чергу, призводить до того, що весь зміст реальності переводиться в площину видовищного, а сама реальність втрачає основу і в ній відбувається нейтралізація смислу. Актуалізація віртуального як форма трансгресії може сприяти збагаченню сфер свідомості та діяльності особистості, розширенню її життєвого світу і життєвих можливостей. Але актуалізація віртуальної складової життєвого простору й часу може бути й деструктивною для особистості, оскільки містить у собі загрозу нічим не обмеженої, демонічної творчості, яка може знищити як особистість, так і суще¹.

Поверхневість і площинність як визначальні характеристики дигітал-континууму мережевої комунікації, про який згадувалося вище, призводять до того, що цінність інформаційної діяльності визначається фактом присутності інформації, інформаційного продукту в полі зору індивіда, на поверхні його інформаційного поля – ризомність мережевих комунікацій поглинає глибину. «Тому, – як справедливо зазначає І. Сілютіна, – у щільному сплетінні ризомних з'єднань для інформаційного продукту надзвичайно важливим є модус “теперішнього”. Минуле й майбутнє для інформації й інформаційного продукту в соціальних мережах існують тільки як потенція. Постійний потік нової інформації зносить з поверхні інформаційної атенції старий. Після нього можуть залишитися гіпертекстові сліди: посилання, теги, мітки, за якими може рухатися індивід, як за ниткою Аріадни. Але в наш час для пересічного індивіда це може бути свого роду подвигом, бо потребує докладання вольових зусиль»².

У результаті маємо той факт, що дигітал-континуум мережевого суспільства має всі ознаки гіперреальності. Ж. Бодрійяр, який увів у обіг це поняття у своїх роботах, указував, що реальність у процесі

---

¹ Ігнатко В. Ціннісні пріоритети життєвого простору людини індустріальної та постіндустріальної епохи. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : Гілея, 2016. Вип. 111 (8). С. 177.

² Сілютіна І. М. Інформаційна діяльність в мережевому суспільстві. С. 172.

розвитку суспільства споживання замінюється гіперреальністю в процесі симуляції дійсності й супроводжується заміною реальності симулякрами – знаками реальності й утратою почуття реальності¹.

Ще раз відзначимо, що віртуальна реальність є вислизаючим від остаточного оформлення і зникаючим існуванням, яке важко піддається опису в класичній і некласичній філософії. Постмодернізм, звертаючи філософську рефлексію до сфери нон-фінального становлення і смислозначення, дає необхідний категоріальний апарат, що дозволяє аналізувати віртуальну реальність як особливий горизонт буття. Орієнтація філософського дискурсу на буття-становлення дозволяє експлікувати подібні об'єкти і призводить до перевідкриття часу. Темпоральність світу стає методологічною основою розкриття сутності часу віртуальної реальності. Віртуальні об'єкти, існуючи в сьогоденні, перевершують його в абсолютній пам'яті. Однак такий синтез часу містить недостатність підстав, тому віртуальна реальність постає як нестача реальності і «недорід буття». Нелінійний підхід до розуміння часу визначає «віртуальне» як необхідний елемент реальності, воно постає як додатковий вимір, завжди співіснуючий з реальними об'єктами.

У результаті перманентного руху «людини інформаційної»² в епоху постмодерну з актуальної реальності у віртуальну й назад особистість може бути представлена як активний суб'єкт соціальних відносин, як особистість, що реалізує цінності віртуальної реальності всупереч усьому, як особистість, яка нехтує актуальною реальністю на користь віртуальної, тощо.

Отже, як простір, так і час у цілому сьогодні значно трансформувалися. Миттєве подолання відстані за допомогою наднових телекомунікацій і надшвидкісних транспортних засобів дає можливість організаціям і індивідам спільно проводити час без безпосереднього просторового зближення, що включає їх у пластичні багатопростірні структури, які плавно переходять у діючі і постійно оновлювані мережі взаємодії. Інформаційний простір сприяє виявленню царин, в яких відбувається накопичення досвіду і знання, набуття почуття ідентичності й вироблення політичних та ідеологічних орієнтацій.

---

¹ Бодрийяр Ж. Симулякри и симуляции. 238 с.

² Дзьобань О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків : Право, 2014. №1 (20). С. 13–21; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». С. 69–76.

Час багато в чому знищується миттєвим зв'язком між комп'ютерами, ті важелі суспільного життя, що були ефективними ще кілька років тому, сьогодні не діють. Зміни часових меж, поява позачасових понять в інформаційну епоху пов'язані також з новітніми репродуктивними технологіями людського організму, у тому числі й шляхом клонування.

Усі ці явища можна розцінювати як віртуалізацію сутності просторово-часового континууму в інформаційну епоху, так і як кардинальні трансформації його розуміння.

1.2. Інформаційне суспільство: метаморфози технологічних і соціокультурних процесів

Суспільство, безперервно розвиваючись, установлює свої власні закони, норми, цінності, правила поведінки. Кожна людина, вступаючи в суспільні відносини, отримуючи й передаючи певну інформацію, впливається в дану спільноту шляхом дотримання тих норм і правил, які історично в ній склалися. І тому природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини в житті суспільства, цікавить не одне покоління дослідників. Різні галузі науки, що включають філософію, філософію права, антропологію, соціологію, політологію тощо, розглядають феномен інформаційного суспільства, місце людини в новій соціально-економічній формації, а також вплив різних факторів соціальної, економічної та політичної взаємодії в нових умовах на особистість і на суспільство в цілому.

Як слушно зазначає О. Пунченко, становлення й розвиток людства, починаючи з первісного суспільства, пов'язані з обміном інформацією в процесах розподілу праці, формування перших форм суспільної свідомості, переходу від жесто-мімічних форм передачі інформації до усно-мовної форми. Лише завдяки інформаційним зв'язкам в одному субстраті крім біологічної утворюється й розвивається друга структура – соціальна. Індикатором цієї структури, базисом її розвитку виступає система інформаційних відносин і зв'язків¹. Однак саме впро-

---

¹ Пунченко О. П. Информационное общество в пространстве философских проблем современности. *Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку* : колект. монографія / за ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2017. С. 51.

вадження якісно нових інформаційних і комунікаційних технологій протягом останніх двох десятиліть викликало кардинальні зміни в їх впливі на сучасні соціокультурні процеси, політичні спільноти і глобальні відносини в цілому. Швидкість упроваджуваних технологічних змін і привнесення інновацій в усі сфери життєдіяльності суспільства значно випереджають наше розуміння їх суспільних і передусім моральних наслідків.

За останні кілька років під впливом розвитку віртуальних засобів взаємодії сталася серйозна трансформація соціальних відносин взагалі і комунікації зокрема, що вимагає адекватного наукового опису і пояснення нового контексту соціальної взаємодії в інформаційному суспільстві. Тому виникла нагальна потреба у філософському аналізі змін умов соціальної взаємодії, оскільки є деяка неадекватність наукового опису комунікації як форми соціальних відносин в умовах віртуальної реальності за наявності глобальної комунікаційної системи.

Сьогодні соціальний суб'єкт буквально оточений інформацією. Зростає кількість каналів комунікації, засоби передачі інформації постійно спрощуються, стають більш компактними і доступними. Швидкість передачі інформації впливає на швидкість і частоту підвищення або зниження актуальності того чи іншого явища. Суспільство, завдяки мережі Інтернет, щодня може створювати незбагненні для окремого людського розуму обсяги даних¹. У результаті всього цього може створитися помилкове враження, ніби людство вже вступило в нову фазу свого розвитку – інформаційне суспільство. У зв'язку з цим, як зазначалося раніше, уже зараз гостро стоять питання опосередкованого спілкування, комп'ютерної злочинності, інформаційної безпеки, контролю над особистим життям, відповідності поведінки індивіда в реальному й віртуальному просторах, створення віртуальних (псевдо) особистостей тощо².

¹ Швидкість розвитку мережі Інтернет разюча. У 1993 р. у світі було всього близько 70 тис. її користувачів; у 2005 р. число користувачів перейшло межу в 1 млрд. За інформацією, викладеною в доповіді ООН Global Broadband Progress від 18.09.2017 р., кількість користувачів Інтернету у світі складає 3,58 млрд осіб (загальна кількість населення планети – 7,6 млрд). У період з 2000 по 2015 р. питома вага користувачів Інтернету збільшилась майже у сім разів – з 6,5% до 43% світового населення (за даними сайту: http://www.bizhit.ru/index/polzovateli_interneta_v_mire/0-404 (дата звернення: 02.01.2018).

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс. *Інформація і право*. Київ, 2014. № 1 (10). С. 16–25; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Прав. інформатика*. 2014. № 1 (41). С. 3–11; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство

Однак, як справедливо зазначає М. Моїсєєв, «існують і якісно інші думки, які відносять інформаційне суспільство до понять далекого майбутнього і вважають взагалі передчасним обговорення його особливостей, оскільки все те, що ми спостерігаємо в розвитку інформаційного середовища, є лише просте вдосконалення постіндустріального суспільства»¹.

Наявність розвиненої структури інформаційних мереж не є показником наявності інформаційного суспільства, оскільки ми не можемо визначити ту точку, в якій обсяг накопичених даних, що циркулюють у глобальному інформаційному просторі, приводить нас до нового етапу суспільного розвитку².

Наукові витоки теорії інформаційного суспільства лежать у концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства, яка розвивалася на Заході в міру осмислення кардинальних зрушень, що відбувалися в суспільстві, починаючи із середини 1950-х рр. У рамках концепції постіндустріального суспільства поступово оформилося теоретичне ядро положень, які підкреслювали центральну роль знання (і взагалі інформації) і констатували зрушення, що прискорюються, від виробництва матеріальних благ до виробництва послуг та інформації. Це теоретичне ядро і склало концептуальну основу теорії інформаційного суспільства.

Низка провідних дослідників, які сформулювали теорію постіндустріального суспільства, засновниками якої були Зб. Бжезинський, Д. Белл, Е. Тоффлер, у даний час виступають як прихильники концепції інформаційного суспільства. Для Белла, наприклад, концепція інформаційного суспільства стала своєрідним новим етапом розвитку теорії постіндустріального суспільства. Узагалі, розглядаючи теорію суспільного прогресу, дослідники натрапляють на проблему з'ясування його критерію. І Е. Тоффлер, і Ф. Уєбстер звертали на це увагу, коли висували власні теорії розвитку суспільства в цілому й теорії інформаційного суспільства зокрема. Зазвичай висуваються різні підстави.

та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. В. Г. Пилипчука. Харків : Майдан, 2011. 244 с.; Воронкова В. Г., Дзьобань О. П., Соснін О. В. Від homo sapiens до homo informaticus: антропологічні виміри інформаційного суспільства. *Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку*. С. 11–33.

¹ Моїсєєв Н. Информационное общество: возможность и реальность. *Информационное общество*. Москва : АСТ, 2004. С. 438.

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. С. 4.

Одні дослідники висувають моральне вдосконалення, другі – продуктивність праці або виробничі сили, треті – спосіб виробництва як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, четверті взагалі відкидають важливість філософського критерію.

Теоретичний образ інформаційного суспільства якнайповніше представлений у наукових виданнях засновника японського Інституту інформаційного суспільства Йошита Масуди. Й. Масуда, аналізуючи період 1940–70-х рр., відзначав, що зміна поколінь комп'ютерної техніки і перехід від одного технологічного рішення до іншого, більш здійсненого, відбувається зі все зростаючою швидкістю. Швидкість розгортання інформаційної революції є не тільки в кілька разів вищою за швидкість темпів розвитку технологій використання енергії, але й має тенденцію до постійного прискорення¹.

Інформаційне суспільство характеризується ним як новий тип людського суспільства, у принципі відмінний від моделі індустріального суспільства. «Підставою для такої інтерпретації, – пише Масуда, – є те, що виробництво інформаційних цінностей, а не матеріальних благ буде провідною силою формування й розвитку суспільства»². Масуда дає повну картину інформаційного суспільства, засновану на історичній аналогії з патерном індустріального суспільства. У схематизованій формі ця картина виглядає таким чином³.

1. Початковою інноваційною технологією в індустріальному суспільстві був паровий двигун, і його основною функцією було заміщення і вдосконалення фізичної праці людини. В інформаційному суспільстві початковою інноваційною технологією буде комп'ютерна технологія, а її основною функцією – заміщення і вдосконалення розумової праці людини.

2. В індустріальному суспільстві енергетична революція (як похідна від винаходу парового двигуна) різко збільшила матеріально-виробничу силу людини і зробила можливим масове виготовлення товарів і послуг, а також прискорене транспортування товарів. У новому суспільстві інформаційна революція (як похідна від комп'ютеризації) різко розширить інтелектуально-виробничу потужність людини і зробить можливим масове виробництво когнітивної інформації і систематизованого знання.

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society. Washington, 1983. 234 p.

² Там само. Р. 29.

³ Там само. Р. 31–33.

3. В індустріальному суспільстві промислове виробництво стало соціетальним символом і було продуктивним центром для товарів. У майбутньому суспільстві інформаційна інфраструктура, що заснована на комп'ютерах і складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод (як соціетальний символ) і стане продуктивним і розподільним центром для інформаційних послуг.

4. В індустріальному суспільстві ринки розширилися в результаті відкриття нових континентів і завоювання колоній. Збільшення купівельної спроможності людей у процесі споживчих перегонів було головним чинником експансії ринку. В інформаційному суспільстві межа пізнання визначатиме потенційний ринок і динамічне розширення можливостей у вирішенні проблем, стане основним чинником в експансії інформаційного ринку.

5. В індустріальному суспільстві провідними галузями економіки є машинобудування й хімія. В інформаційному суспільстві лідируючими галузями стануть інтелектуальні індустрії, ядром або серцевиною яких буде індустрія знань.

6. Економічна структура індустріального суспільства включає економіку: 1) товарів широкого вжитку; 2) спеціального споживання; 3) розділення виробництва і споживання між підприємствами і домашніми господарствами. В інформаційному суспільстві: 1) синергійна економіка прийде на зміну економіці обміну; 2) інформація як вісь соціоекономічного розвитку проводитиметься інформаційними службами; 3) самовиробництво інформації самими користувачами розширюватиметься; 4) ця накопичена інформація розширюватиметься через синергійне виробництво й спільне використання.

7. В індустріальному суспільстві закон сили як універсальний соціоекономічний принцип управляє рівновагою попиту й пропозиції і підтримує економічний порядок. В інформаційному суспільстві принцип загальної мети як фундаментальний принцип суспільства управлятиме порядком у суспільстві.

8. В індустріальному суспільстві найважливішим суб'єктом соціальної активності є підприємство або економічна група. В інформаційному суспільстві суб'єктом соціальної активності буде добровільна община, або соціоекономічна група.

9. В індустріальному суспільстві соціоекономічна система постає як система приватних підприємств, яка характеризується приватним володінням капіталу, вільною конкуренцією і максимізацією прибутків. В інформаційному суспільстві соціоекономічна система буде являти

собою добровільне громадянське суспільство, яке характеризується верховенством інфраструктури, що формується як суспільним капіталом, так і інтелектуальним капіталом, а також принципом синергії й суспільної користі.

10. Індустріальне суспільство – це суспільство з централізованою владою та ієрархією класів. Інформаційне суспільство, навпаки, буде мультицентрованим, горизонтально функціональним, добровільним суспільством, де соціальний порядок підтримуватиметься автономними й компліментарними функціями добровільного громадянського суспільства.

11. Мета індустріального суспільства – забезпечити матеріальний добробут громадян від колиски до могили. Інформаційне суспільство прагнучим до реалізації цінності часу, яка (реалізація) проектує й актуалізує майбутній час для кожної людської істоти. Метою суспільства буде насолода кожного гідним життям у пошуках великих майбутніх можливостей.

12. Політична система індустріального суспільства – це парламентарна система і правління більшості. В інформаційному суспільстві політична система ґрунтуватиметься на демократії співучасті. Це буде політикою автономного самоврядування громадян, яка базується на згоді, участі й синергії, а також ураховує думки меншин.

13. В індустріальному суспільстві трудові колективи є двигунами соціальних змін. В інформаційному суспільстві громадські рухи стануть провідною силою соціальних змін. Їх зброєю буде організація суспільних слухань і судів.

14. В індустріальному суспільстві існують три основних типи соціальних проблем: безробіття, яке збільшується, міжнародні конфлікти, які переростають у війни, і фашистська диктатура. Проблемами інформаційного суспільства стануть: а) футурошок, породжений нездатністю людей адекватно реагувати на різкі соціальні трансформації; б) терористичні акти, що здійснюються одинаками або організованими групами людей; в) вторгнення в особисте життя людей; г) криза контрольованого суспільства.

15. Найвища стадія індустріального суспільства – це масове споживче суспільство (високий рівень масового споживання, зростаюча моторизація населення). Вищою стадією інформаційного суспільства буде високе креативне суспільство, засноване на масовому виробництві знань і де комп'ютеризація створює умови для пізнавальної творчості й самовдосконалення для кожного індивіда.

16. В індустріальному суспільстві матеріальні цінності, що задовольняють фізіологічні і фізичні потреби людей, є універсальними мірками для всіх соціальних цінностей. В інформаційному суспільстві відчуття задоволення від досягнутої мети стане універсальним стандартом цінностей.

17. Дух індустріального суспільства був ренесансним духом людського вивільнення, що означає респектабельність по відношенню до фундаментальних людських прав і вшанування гідності індивіда. Дух інформаційного суспільства буде духом глобалізму. Це такий симбіоз, при якому людина і природа зможуть жити в гармонії, де пануватиме дух суворої самодисципліни й соціальної контрибуції.

Формування інформаційного суспільства Масуда пов'язує з комп'ютеризацією суспільства. Він виділяє чотири етапи комп'ютеризації: 1) науки, 2) менеджменту, 3) суспільства (система освіти, медицини, соціального забезпечення і т. д.), 4) на рівні індивідуальності¹.

Оскільки дана проблема є занадто широкою для розгляду й детального аналізу в рамках одного підрозділу, нам варто обмежитися лише вказівкою на важливість становища особистості в навколишньому середовищі і соціальній дійсності. Даний критерій у принципі можна вважати основоположним критерієм зміни стадій суспільного прогресу, оскільки він є відправною точкою і для зміни виробничих відносин, і для можливого морального вдосконалення (хоча останній як об'єктивний критерій є досить сумнівним).

Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прихильники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, який виникає за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації та знанню в сучасному суспільстві. У результаті сам устрій соціуму сильно змінюється. Процеси взаємодії різних класів виходять на новий рівень. А революційні впливи інформаційної технології призводять до того, що в інформаційному суспільстві самі класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами». Ці «спільноти» вступають у контакт у віртуальному середовищі, де стає дуже проблематично визначити соціальні статуси учасників даних спільнот, оскільки система позначення стає цілком умовною.

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society. P. 36–39.

Отже, у контексті комплексного дослідження інформаційного суспільства виникає необхідність звернутися до його технологічної сторони.

Революція в інформаційних технологіях є ключовим моментом становлення якісно нового суспільства – інформаційного – його економіки і культури. Так, М. Кастельс підкреслює, що «технологія є суспільство, і суспільство не може бути зрозуміле або описане без його технологічних інструментів»¹.

Технологія не визначає історичний розвиток і соціальну трансформацію, а являє собою ресурсний потенціал розвитку інформаційного суспільства. Соціум є автономним у виробленні уявлень про шляхи свого подальшого розвитку. Щоб підтвердити цю позицію, яка стосується ролі технології в соціальних трансформаціях інформаційного суспільства, можна простежити історію розвитку комп'ютерної галузі. На думку М. Кастельса, винахід персонального комп'ютера і масовізація його користувачів не були детерміновані технологічними законами: альтернативою «персоналці» слугувала концентрація контролю за розвитком комп'ютерної технології великими корпораціями (ІВМ) і урядом. Унаслідок подібних тенденцій розвитку суспільства непомітно посилюються тоталітарні спрямованості загального нагляду, розширюються межі владних повноважень уряду, який озброєний тепер комп'ютерними технологіями. Межа 50–60-х рр. ХХ ст. ознаменована навислим ризиком монополізації інформаційних технологій, але зовнішні причини (соціальна мобільність, поява контркультури, ліберальні й демократичні традиції, що зміцнилися, тощо) непомітно мінімізували таку небезпеку².

Подібний історичний приклад розвитку комп'ютерної галузі показує лише часткову, часом опосередковану залежність будь-яких змін у соціумі від загальнотехнологічного цивілізаційного розвитку. Особливе місце відводиться досвіду, при якому головною проблемою стає вплив людини на саму себе через стрімко змінювані співвідношення між її біологічними та культурними ідентичностями. «Досвід вибудовується навколо нескінченного пошуку задоволення людських потреб і бажань»³.

За допомогою інформаційних технологій в інформаційному суспільстві колосально зростає значення ролі знання й інформаційних

---

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. С. 29.

² Там само. С. 35.

³ Там само. С. 37.

потоків. На цьому наголошувалося Д. Беллом, А. Туреном, Е. Тоффлером і багатьма іншими дослідниками соціуму постіндустріального типу¹.

М. Кастельс проводить межу між відомими концепціями «інформаційного суспільства» (information society) і власною концепцією «інформаційного суспільства» (informational society). Якщо в першому випадку підкреслюється визначальна роль інформації в суспільстві, то в другому – інформація та обмін нею супроводжували розвиток цивілізації протягом усієї історії людства й були критично важливими в усіх суспільствах. У той же час «інформаційне суспільство», що зароджується, будується таким чином, що збір, обробка і передача інформації стали основою виробничих сил і влади².

Мережева логіка суспільної організації – основна риса даного типу соціуму. Більше того, інформаційне суспільство розвивається в рамках форсованих і неоднозначних процесів глобалізації і, зрозуміло, не без допомоги новітніх інформаційних і комунікаційних технологій.

Технології, як і раніше, залишаються чимось новим і незнайомим і продовжують розвиватися в різних напрямках, а про їх соціальні наслідки поки що можна тільки здогадуватися. Можна по-різному ставитися до сподівань, що покладаються на Інтернет, і небезпек, з ним пов'язаних, але для усвідомлення сутності інформаційного суспільства необхідно розглянути деякі ключові його особливості і сучасні комп'ютерні технології, що впливають на нього в рамках сучасних соціокультурних процесів.

Філософські суперечки про технології у ХХ ст. стосувалися питань про нейтральність взаємодії технологій з людськими цінностями незалежно від їх використання і здатності створювати або визначати людські цінності й відносини. Кожен із напрямів цієї полярної схеми розгляду онтологічних і етичних питань, пов'язаних з технологіями, розвивався самостійно, але підозри щодо технологій нікуди не зникли, особливо в комунітаристських підходах. Особливо складною в технологічному відношенні в силу своєї відносної інтерактивності є всевітня мережа Інтернет. Неможливо вести мову про Інтернет як про щось єдине, справедливо підкреслює Є. Летов, – «це те саме, що гово-

---

¹ Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Инноземцева. Москва : Асадеміа, 1999. 640 с.; Лазаревич А. А. Информационное общество как реализация стратегии постиндустриальной модернизации. *Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку*. С. 34–49.

² Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. 606 с.

рити про суспільство або економіку, не виділяючи класів, професій, сімей, комерційних підприємств, органів виконавчої та законодавчої влади, суспільних організацій, громадських форумів, різних інститутів – усього олюдненого навколишнього середовища. Усупереч або, можливо, завдяки його військовому походженню розвиток Інтернету багато в чому визначався комерційними компаніями, великими й малими, які служили економічній глобалізації (а точніше – доктрині “вільної торгівлі”). Тим не менше, в Інтернеті можна знайти найрізноманітніші авангардні місця, абсолютно особливі куточки і навіть джерела реального політичного впливу»¹.

Таким чином, можна стверджувати, що інтернет-середовище тепер не нейтральне дзеркало, що відображає реальність і взаємодії людей в цій реальності, а інструмент, що формує самі механізми сприйняття світу і себе в ньому, а варіанти інтернет-комунікації здатні впливати на формування суспільної думки незрівнянно більшою мірою, ніж сама сутність і зміст комунікації.

Г. Маркузе зауважує, що комп'ютер за самою своєю технологічною суттю не повинен був стати середовищем комунікації. За початковим задумом технократів і інженерів, великі мережі, на кшталт французького «Телетеля» й Інтернету, повинні були служити інструментами поширення інформації. Але в ході впровадження цих мереж користувачі стали користуватися ними інакше, ніж було задумано, і перетворили їх у засоби комунікації. У цьому відношенні Інтернет як технологія є унікальною: навіть якщо багато користувачів ведуть пасивне життя в Інтернеті, саме середовище потенційно – і здебільшого дійсно – є інтерактивним і в цьому сенсі досить гнучким, щоб відповідати людським потребам, пов'язаним зі світом поза Мережею. У випадку з Інтернетом технологія перетворюється в службу знайомств та інших опцій, але вона також задовольняє безліч інших інтересів і потреб, привнесених технологіями з реального світу.

Інформаційні технології визначають багато контурів суспільної картини сьогодення і, зрозуміло, будуть впливати на ситуацію соціального розвитку завтрашнього дня. У зв'язку з цим особливе значення надається дослідженню розвитку таких технологій у післявоєнний (після Другої світової війни) період. У них включені «сукупність технологій у мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (машин і програмного забезпечення), телекомунікації/мовленні та оптико-

¹ Летов Е. В. Сетевая идентичность в контексте культурных процессов информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2013. С. 40.

електронній промисловості»¹. З цього випливає, що корінь пережитих людством у сьогоденні змін знаходиться у прямому взаємозв'язку із сучасними технологіями отримання, обробки та збереження інформації, а також, як неодноразово зазначалося раніше, і з новими комунікаційними технологіями². Становлення такого типу технологій можна простежити на прикладі того, яку роль відіграє Силіконова долина у прогресі комп'ютерної індустрії. Завдяки духу автономного підприємництва, університетському інтелектуалізму й урядовим замовленням Силіконова долина зайняла лідируючі позиції в комп'ютерній галузі.

Межі інформаційно-технологічної парадигми, відповідно до точки зору М. Кастельса, мають такі характерні риси. По-перше, інформація в межах конкретної парадигми – сировина для технології, отже, технологія впливає на інформацію, а не інакше. По-друге, ефекти вдосконалених технологій обіймають усі види життєдіяльності людини. По-третє, інформаційна технологія ініціює мережеву логіку змін соціальної системи. По-четверте, інформаційно-технологічна парадигма заснована на гнучкості, коли здатність до реконфігурації стає «вирішальною рисою в суспільстві». По-п'яте, значною характеристикою інформаційно-технологічної парадигми є конвергенція певних технологій у високоінтегрованій системі, коли мікроелектроніка, телекомунікації, оптична електроніка та комп'ютери об'єднані в інформаційні системи. Сукупність усіх характеристик інформаційно-технологічної парадигми створює фундамент інформаціонального суспільства³.

У 1960-ті рр. відомий дослідник М. Маклюен запропонував концепцію переходу сучасного суспільства від «галактики Гутенберга» до «галактики Маклюена». Книгодрукування зробило друкований символ – друковане слово – основною одиницею інформаційного обміну в Західній цивілізації. Винахід фото, кіно, відеозображення робить візуальний образ ключовою одиницею нової культурної епохи. Апофеозом «галактики Маклюена» можна вважати повсюдне поширення телебачення, яке змінило не тільки середовище масових комунікацій, а й звички і стиль життя значної частини людства. «Успіх телебачення

---

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. С. 77.

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. С. 9–16; Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія. Харків : Майдан, 2012. 224 с.; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. С. 7–13; Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. С. 7–19.

³ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. С. 77.

є наслідком базового інстинкту ледачої аудиторії. Прослуховування радіо і перегляд телевізійних програм набуває нової якості, стаючи фоном, тканиною нашого життя, новою реальністю соціально-культурної сфери»¹.

Для того щоб взаємодії в групах здійснювали прямий вплив на макропроцеси соціальної системи, по-перше, необхідно, щоб сама соціальна комунікація досягла такого стану, за якого означений вплив міг реалізуватися в групах різного рівня. По-друге, центр виробничої активності повинен переміститися на рівень безпосередніх об'єднань, саме вони повинні забезпечувати всі умови ефективності та креативності в суспільстві, де макросоціальна структура знаходиться під впливом процесів у малих групах. Про таку майбутню перспективу свого часу писав Е. Тоффлер².

Оскільки інформація – це «інтегральна частина всієї людської діяльності, усі процеси індивідуального й колективного існування безперервно формуються новим технологічним способом»³, то сучасна комунікаційна система, що має глобальний характер, диктує соціальній системі нові вимоги. Суспільство і його внутрішня структура, а також функції окремих елементів змінюються, і передусім ці зміни позначаються на комунікаційних зв'язках.

Відмінними рисами такого типу соціальної системи, яка відповідає всім перерахованим характеристикам, є, по-перше, висока мобільність соціальних процесів, по-друге, інтенсивність змін, сполучена з підвищеною щільністю соціальної комунікації і, по-третє, прискорення обороту технологічної бази. Змінюється життєвий світ сучасної людини, існування в умовах перенасиченості інформацією викликає перебудову її когнітивних здібностей. І головним об'єктом подібної трансформації стає індивідуальна діяльність⁴.

Інформаційне суспільство не тільки приводить до підвищення щільності каналів соціальної комунікації та розмиває кордони між учасниками інформаційного обміну, воно змінює уявлення про місце

¹ Летов Е. В. Сетевая идентичность в контексте культурных процессов информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. С. 44.

² Тоффлер О. Раса, власть и культура. *Новая технократическая волна на Западе* : сб. ст. : переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. Москва : Прогресс, 1986. С. 276–288.

³ Игнатъев В. И., Владимирова Т. В., Степанова А. Н. Социальная система как информационное взаимодействие : монография. Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. С. 16.

⁴ Арутюнова Ю. Н. Малая группа в информационном обществе: проблемы социокультурной динамики. URL: <http://lib.socio.msu.ru/1/> (дата звернення: 01.02.2017).

й роль індивіда в суспільстві. Особистість змушена діяти відразу у двох вимірах. У сфері відображень (так можна умовно позначити віртуальне середовище взаємодії) особистість також може обростати новими відбитками своєї актуальності. Отже, індивідуальні процеси тут мають вищий пріоритет над соціальними. А кількість інформації і можливість практично до нескінченності розширити власний комунікативний простір повністю змінюють ставлення особистості до способів взаємодії з іншими. Але разом із тим доступність інформації та зняття обмежень, пов'язаних з діяльністю у сфері віртуального, у сфері відображень, призводять до того, що «відбувається втрата людського контролю над більшістю значущих соціальних процесів, прагнення людини відмовитися від перспективних цілей заради отримання негайних результатів. Як наслідок, відбувається все більш явна фрагментарність людського існування»¹. Більш інтенсивна циркуляція інформації, її неймовірна кількість і доступність її виробництва дійсно наближають людство до інформаційного суспільства.

Винахід самого досліджуваного терміна приписується Ю. Хаяші, професору Токійського технологічного інституту. Інформаційне суспільство – концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання².

За останні кілька десятиліть дуже багато дослідників, як філософів, так і соціологів, розглядали у своїх працях феномен інформаційного суспільства. Поступово був вироблений довгий список його характерних рис, серед яких: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їх потреб в інформаційних продуктах і послугах; відсутність чіткої соціальної стратифікації; дестандартизація та індивідуалізація виробництва (отже, і велика увага до інновацій).

Дати якесь чітке визначення інформаційного суспільства досить складно, оскільки, як писав один із найвидатніших дослідників даного явища Ф. Уебстер: «Найбільша проблема полягає в тому, що поняття

---

¹ Игнатъев В. И., Владимирова Т. В., Степанова А. Н. Социальная система как информационное взаимодействие. С. 258.

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. С. 6.

інформаційного суспільства обросло безліччю припущень і гіпотез стосовно того, що змінилося і продовжує змінюватися і як ці зміни здійснюються, і, тим не менше, воно вже стало розхожим словосполученням у широких колах»¹. У даний час проблематично виділити навіть основоположний критерій для інформаційного суспільства. Виходячи із самого формулювання, можна припустити, що знання та інформація є основою організації інформаційного суспільства, а також ключовим джерелом інновацій і соціального динамізму. У доіндустріальну епоху основними соціальними інститутами є армія і церква, в індустріальному суспільстві – корпорація і фірма, а в центрі інформаційної цивілізації виявляються університети. Але навіть за умови, що існує якісний показник настання інформаційного суспільства, кількісного розмежування етапів розвитку людства немає. Контроль над інформацією в будь-яку епоху був пріоритетним напрямом діяльності держави (іноді й інших соціальних інститутів, наділених владними повноваженнями). Ми говоримо про знання як про основоположний фактор розвитку суспільства та його нормальної життєдіяльності. Однак, коли в тому чи іншому контексті згадуються розвинені цивілізації, мається на увазі, що вони володіли чималим запасом накопичених знань. Часи застою в розвитку будь-якого соціуму виникали тоді, коли роль знань у житті суспільства різко падала.

Відсутність кількісного показника значення інформації і знань у житті суспільства ставить нас перед основоположною проблемою визначення настання нового етапу розвитку людської цивілізації. Вважається, що період становлення інформаційного суспільства співпав з процесом глобалізації, який віддзеркалив основні виклики стрімко мінливого світу: надшвидкий розвиток електронної комерції, скоординованість фінансових ринків, розвиток наднаціональних організацій, трансфер смаків². За основу береться критерій інформаційного охоплення та розвитку каналів комунікації. З цієї точки зору «інформаційне суспільство» є таким же індустріальним, оскільки забезпечується за рахунок розвитку технологій виробництва більш потужних і дешевих пристроїв виробництва та обміну інформацією. Національні кор-

---

¹ Узбстер Ф. Теории информационного общества. Москва : Аспект Пресс, 2004. С. 11.

² Лукина Н. П. Информационное общество: состояние и перспективы социально-философского исследования. *Гуманитарная информатика* : открытый междисциплинар. электрон. журн. URL: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/lukina.htm> (дата звернення: 05.04.2017).

порації так само, як і транснаціональні корпорації, існували вже в період колонізації Нового Світу. І ми приходимо до того, що певна кількість комп'ютерів на душу населення приводить нас у нову еру – еру інформаційного суспільства. Будь-які зміни на ринку або криза надвиробництва підніме людство на новий етап суспільного розвитку, хоча більшість людей зазвичай досить важко сприймають перехід від однієї усталеної системи до іншої, навіть якщо ці зміни йдуть їм тільки на користь.

У контексті зазначеного зауважимо, що не можна не спостерігати, що глобалізація в соціально-культурному просторі інформаційного суспільства багато в чому стала результатом бурхливого розвитку транснаціональних корпорацій, що володіють величезним виробничим, пропагандистським і комерційним потенціалом, який реалізується у сфері масового споживання. Неправомірно недооцінювати й фактор активної інформаційної експансії виробників інформації, яка вторглася в різні країни і культури. Уніфікація культурної інформації істотно впливає на загальний рівень різноманітності духовного життя, призводить до зниження адаптивного потенціалу народів світу в культурних процесах, що протікають на планеті¹.

У даний момент нам не доводиться говорити про повну автоматизацію виробництва, і це рятує існуюче суспільство від повного поглинання віртуальною реальністю. Безліч речей людина поки ще не може робити віддалено, з домашнього комп'ютера. Але вже зараз у багатьох країнах Заходу, в Японії синдром самотництва став частиною звичайного життя соціуму. А нові тенденції в архітектурі, пов'язані з планами забудови великих міст, роблять ставку на те, що близько третини громадян Європи через десять років будуть самотніми. Природно, що більшість людей, тих, кого прийнято вважати консерваторами, або людей, трохи менш схильних до впливу новизни, можуть лякати подібні тенденції. Дивлячись на заголовки газетних матеріалів, на екрани телевізорів, сприймаючи образи героїв популярних творів, будь-яка людина в тій чи іншій мірі може спрогнозувати своє і суспільне майбутнє. Але жага письменників, художників, журналістів, а також багатьох вчених до популяризації своїх ідей і припущень штовхає їх на шлях прагнення до тренду. Залучення уваги відбувається за рахунок вигадування епатажних заголовків, теорій, які малюють похмурі перспективи всьому людству. Усі подібні тенденції і змушують людей

---

¹ Ариарский М. А. Социально-культурная деятельность креативно-информационной эпохи. Санкт-Петербург : Концепт, 2013. 248 с.

відмовлятися від прийняття явищ, уже вкорінених в їх повсякденному житті. Однак, коли вже неможливо нормально виконувати функції повноправного члена суспільства, люди, що не прийняли і не сприймали раніше ті чи інші ноу-хау, раптом виявляють, що світ навколо них дуже сильно змінився. А оскільки ніхто не хоче сприймати самого себе гальмуючим елементом, що випадає із системи, то з'являються заяви на кшталт – «раптовий стрибок у розвитку» або «бурхливе зростання» тощо.

Після економічного критерію, де за момент вступу в інформаційне суспільство береться різке підвищення вартості інформації та збільшення її частки у ВВП, слід розглянути зміни у сфері комунікативних взаємодій. І саме цей критерій багато хто вважає основоположним, оскільки він наочно показує структурні зміни соціальної системи. Ось що з цього приводу пише відома дослідниця О. Костіна: «Вважаючи неправомірним трактувати інформацію як економічну сутність і теоретично виправдовувати поширення товарних відносин на інформаційну сферу, М. Постер наполягає на тому, що для адекватного розуміння соціальних відносин в епоху конвергенції обчислювальної техніки і техніки засобів зв'язку необхідним є дослідження змін у структурі комунікаційного досвіду»¹.

Дійсно, сучасна культура явно більш інформативна, аніж будь-яка попередня. Ми існуємо в медіанасиченому середовищі, що означає наступне: життя суттєво символізується, воно проходить у процесах обміну та отримання (або спробах обміну та відмови від отримання) повідомлень про нас самих і про інших. Абсолютно будь-які смисли можна прикласти до будь-якої здійснюваної дії. По суті, людина так перевантажена інформацією, що практично будь-яке слово стає цитатою і відсиланням до якого-небудь джерела.

Разом із тим зазначимо, що, незважаючи на стрімкі інформаційні та технологічні процеси, культура продовжує перебувати в центрі соціального життя і повинна розглядатися як первинне в діяльності людини. Незважаючи на історичні терени, йде в минуле вивчення культури як якогось феномену, позбавленого своєї власної реальності, як відбитого світла далекої мерехтливої зірки соціального буття. Пріоритетність культури починається з того, що саме вона виступає ефективним фактором створення, заснування та освоєння механізмів удо-

---

¹ Костіна А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina_information_society (дата звернення: 20.12.2016).

сконалення багатогранного інформаційного світу, інструментом само-свідомості, самозміни людини як культуротворчої особистості інформаційного суспільства.

Як найбільш важливу рису інформаційного суспільства дослідники виділяють його мережевий характер, замісник колишньої стратифікованої структури, де домінуючі функції і процеси «все більше виявляються організованими за принципом мереж»¹. Інформаційні технології самі стають додатковим каналом соціальної стратифікації й мобільності. Знаковий образ явища стає настільки ж цінним, як і саме явище. Відмінності реальних людей від симуляцій Інтернету є настільки неістотними, що віртуальне спілкування втрачає будь-яку прив'язку до соціального статусу комунікатора і реципієнта. Тому сумнівно, що критерій кількості інформації, що циркулює в рамках тієї або іншої спільноти, може бути основоположним чинником для переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Тобто можна вважати, що при індустріальному суспільстві інформації було накопичено і створено більше, аніж при феодальному, в іншому випадку не було б системи, при якій наукова база дозволяла використовувати у виробництві складну техніку. Однак саме такий розгляд питання залишає позаду просте співвідношення якості й кількості. Дійсно цінної та корисної інформації завжди було дуже мало. Ці знання завжди були недоступні для більшості не тільки в силу їх розумових здібностей, а й у силу соціального статусу. На наш погляд, це пояснюється тим, що якщо кожен член спільноти знає основні механізми його функціонування, володіє всіма стратегічними знаннями та вміннями різних сфер життя цієї спільноти, то йому дана спільнота перестає бути корисною. Іншими словами, у такому випадку дане інформаційне суспільство було б суспільством без усяких фізичних носіїв інформації, крім людського мозку, а інформація стала б настільки віртуальною, що її доступність і обсяги залежали б від можливостей кожної конкретної особистості.

На межі 1980–90-х рр. багато країн проголосили стратегічною метою розвитку побудову інформаційного суспільства. Японія, Південна Корея, США, Сінгапур розраховують втілити в життя цю політику самостійно. Так, наприклад, деякі дослідники припускають, що «інформаційне суспільство – це суспільство, базовим джерелом роз-

---

¹ Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina_information_society (дата звернення: 20.12.2016).

витку якого є матеріалізовані в інтелектуальний ресурс знання, які потім перетворюються в активи творчої діяльності людей. Ці активи повинні ініціювати інтереси людей, забезпечувати становлення особистості як елементу соціуму, що є елементом природи і її виконавчою структурою»¹. І, мабуть, ці особистості пізніше створять умови для становлення багатьох нових структур, покликаних забезпечити стійкий розвиток суспільства.

Новий рівень соціальних відносин приводить соціального суб'єкта до усвідомлення існування нової віртуальної реальності, в якій істотно розширюються рамки її зіткнення зі світом. Багато видів діяльності, важливих для існування, знаходять зовсім нову форму, і слідом за цим процеси задоволення потреб особистості можуть бути так само перенесені у віртуальну реальність. Унаслідок цього вже в цій вторинній реальності з'являються і нові потреби, які також вимагають задоволення.

Для більш якісного аналізу існування особистості в умовах інформаційного суспільства нам необхідно оперувати термінологією, що виражає способи буття в даному суспільстві. Термін «віртуальна реальність» є одним із центральних понять теорії інформаційного суспільства, що виводить нас на питання способів взаємодії людей, соціалізації особистості тощо.

Перш аніж говорити про віртуальну реальність, потрібно відзначити, що вона сприймається особистістю крізь розуміння наявності суб'єктивного та об'єктивного світу («об'єктивна реальність» і «суб'єктивна реальність»).

У даному контексті об'єктивна реальність розуміється через розрізнення за допомогою заперечення. Об'єктивна реальність є все те, що існує. Як писав один із дослідників відносин людини і реальності С. Франк, «до складу ж цього поняття входить не тільки ознака буття поза мною, а й набагато більш істотна ознака буття незалежно від мене: об'єктивне є те, що є там і тоді, де і коли я його не сприймаю, і моя свідомість зовсім не спрямована на нього»². Об'єктивна реальність не залежить від особистості безпосередньо й існує тоді, коли особистості не існує.

---

¹ Хайченко В. А. Понимание информационного общества в России и в мире. URL: http://www.za-nauku.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=9100&Itemid=35 (дата звернення: 29.11.2017).

² Франк С. Л. Реальность и человек: Метафизика человеческого Бытия. Москва : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2007. С. 61.

На противагу цьому поняттю суб'єктивна реальність є внутрішній світ особистості, що складається з роздумів, образів і нерідко відображає або засновується на сприйнятті об'єктивної реальності. Якщо підсумувати багатовікову філософську традицію вивчення питання реальності, то можна сказати наступне: суб'єктивна реальність є дане у відчуттях відображення об'єктивної реальності у свідомості людини.

Щоб показати відмінність способів існування та взаємодії особистості і суспільства в реальності об'єктивній і реальності віртуальній, наведемо цитату з роботи С. Франка «Реальність і людина»: «...ми бачимо, чуємо помітно різне залежно від того, де знаходиться наше тіло. В інших відносинах, проте, моє душевне життя незалежне від мого тіла і “знаходиться” скрізь і ніде: я можу згадати минуле, можу нестися мріями в майбутнє, можу подумки перебувати в місцях, вельми віддалених від місцезнаходження мого тіла»¹. І далі він говорить, що застосовувати до душевного життя людини, до її внутрішнього світу, переживань, думок просторові визначення є безглуздом. В умовах діяльності у віртуальності може здатися, що ці просторові визначення вельми доречні, оскільки різного роду інтерпретації почуттів, емоцій, породжені уявою образи локалізуються за допомогою гіпертекстів або симуляцій реальних об'єктів і локалізуються для використання іншими людьми. Внутрішній світ людини знаходить відображення в симуляції об'єктивної реальності – віртуальній реальності, яка породжується імітаційною системою.

Система бере свій початок у сфері реального, у сфері об'єктивного і, зберігаючи деякі свої риси, стає якимось світом віддзеркалень. Однак, як щойно зазначалося, віртуальна реальність є лише сумою суб'єктивних відображень об'єктивної реальності і дане середовище взаємодії та існування вторинне по відношенню до об'єктивної реальності. Але, оскільки воно є вторинною системою по відношенню до світу реальності, це не скасовує можливості того, що віртуальна реальність може породити віртуальну реальність наступного рівня². Актуальність та інтерактивність подібного явища пояснюють і можливість «перевтілення», яке якраз і є спробою найбільш яскраво та все-

---

¹ Франк С. Л. Реальность и человек: Метафизика человеческого Бытия. С. 49.

² Крюков В. В., Никоненко А. В. Виртуальная реальность: понятие и техническое воплощение. *Социал.-гуманитар. исслед.* Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. Вып. 2. С. 87–103.

бічно надати внутрішній суб'єктивний світ особистості й зробити його частиною об'єктивованої вже віртуальної реальності.

Подібним чином, створюючи безліч власних відображень, використовуючи їх як інтерпретацію для самоспостереження і реакції на будь-які явища ззовні, система стає більш різноманітною. Завдяки такому способу існування людина отримує нові способи взаємодії та нові джерела інформації. Але часто вона користується ними також у сфері віртуального, хоча в самій соціальній системі закладена можливість для змішування елементів реального та віртуального, яка з'являється завдяки збільшенню варіативності різних алгоритмів діяльності людини. Як зазначалося раніше, перевтіленням у духовному просторі, у знаковій моделі людина постійно і широко користується, розширюючи за допомогою можливих, але тут і зараз віртуальних станів спектр свого існування, програючи подумки доступні взагалі і недоступні в принципі варіанти своєї персоніфікації¹. Множинність станів і можливість модифікації подібних станів відкриває перед особистістю широку дорогу неймовірних можливостей: не тільки зміни обстановки, уповільнення або прискорення часу, а й найбожевільніших варіантів імітації реальної поведінки, недоступних у повсякденному рутинному житті. Тут варто зупинитися на структурі соціальних систем, властивих інформаційному суспільству.

Структура виробництва та споживання виноситься з фізичної сфери у сферу віртуального. Відбувається економічне взаємопроникнення, яке ми можемо бачити не тільки на прикладі банальних інтернет-магазинів, а й повністю віртуальних товарів, чистих симулякрів. У цьому плані людина вже подолала трансцендентність віртуальності. Віртуальні відображення особистості (можна назвати їх особистостями другого порядку) вже мають не тільки імена, біографії, улюблені моделі поведінки, а й мають власні речі. Ці речі є симуляцією, яка існує тільки у світі відображень, але у той же час вони є символами для світу реального. І володіння особистістю другого порядку подібного роду речами вже вказує на певний статус особистості першого порядку. Віртуальні подарунки, віртуальний туризм – це тільки пара прикладів віртуальної економіки, яка стає невід'ємною частиною життя людини.

Структура інформаційних каналів також сильно видозмінюється. Телебачення робило інформацію правдоподібною з точки зору глядача.

---

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. С. 9.

Це досягалося за рахунок ефекту присутності. Інтернет і останні його можливості пов'язані з тим, що доступна техніка нарешті почала наздоганяти технологію, позбавивши процес інформаційної взаємодії односторонності. Будь-яка людина тепер може сама продукувати інформацію масового характеру, при цьому вона сама може представляти і джерело інформації, і посередника в передачі інформації, і може представляти різні форми реакції реципієнта на дану інформацію. Усе це стало можливим завдяки засобам електронної комунікації, що мають глобальний характер, і умовам віртуального спілкування.

Оскільки при виробленні та поширенні нових способів виробництва, споживання та взаємодії взагалі змінюється момент виконання функції особистості в суспільстві і в співтоваристві, стає дуже цікавим питання, що стосується відсутності чіткої стратифікації членів інформаційного суспільства. Труднощі виникають через те, що немає певних критеріїв, характерних для об'єктивної і віртуальної реальності, за якими статуси і ролі присвоюються. Також немає точних і однозначних критеріїв поділу людей на класи, верстви і групи, критеріїв, які були б доречні для всіх рівнів взаємодії людей в умовах інформаційного суспільства, оскільки зв'язок симуляцій і віддзеркалень з реально існуючими людьми за межами віртуальної реальності стає вельми сумнівним. Скажемо більше: образ людини – компіляція її слів, зображень, різних ролей і статусів та їх відображень, локалізованих на серверах форумів і сайтів мережі Інтернет, – продовжує жити навіть після смерті фізичного тіла. Як приклад такого життя можна навести архівацію дискусій і наступні гіперпосилання на висловлювання, забезпечені найчастіше підкріплювальними зображеннями, що дають ефект присутності. Те місце розташування символу, яке спочатку було вторинним стосовно об'єктивної дійсності, виходить на перший план і береться за основу для створення нової віртуальної реальності, існування якої актуалізується включенням до неї нових і нових суб'єктів. Цими суб'єктами можуть бути особистість, яка знаходиться в процесі віртуального спілкування, або якісь окремі символи, що мають місце тільки в даній реальності, реальності другого або третього порядку і слабо співвідносні з об'єктивною дійсністю.

Можливості більш активної участі особистості або соціальних груп у процесах трансформації соціальних систем є дійсно великими, що, зокрема, пояснюється відсутністю в інформаційному суспільстві жорстких соціальних обмежень.

Отже, підсумовуючи викладене, зазначимо, що наведені точки зору на сутність інформаційного суспільства і його взаємодію з навколишнім середовищем далеко не висчерпують усього спектра підходів до розуміння вказаних феноменів. Однак підкреслимо, що існує і надзвичайно велика кількість інших концепцій навколишньої реальності та інформаційного суспільства. У цьому випадку необхідно визначитися саме з власною точкою зору на соціокультурні процеси, які відбуваються. Сьогодні, як ніколи, стає очевидним той факт, що Інтернет – це не електронна бібліотека й електронна пошта, а поле іншої соціальності, інших типів сприйняття інформації та комунікацій і, більше того, – тепер вже та єдина призма, крізь яку переважна більшість людей сприймає світ¹. Соціальні мережеві технології стали основою всієї суспільної активності, як, наприклад, локальна муніципальна самоорганізація.

Унікальність феномену інформаційного суспільства полягає в тому, що таке суспільство має досить «розмиту» статусну позицію в сучасній системі координат². Категоріальний статус поняття «інформаційне суспільство» знаходиться в процесі становлення, тому що сформулювати універсальне визначення цього поняття досить складно, але саме інформаційне суспільство є беззаперечною реальністю сьогодення і тим більше майбутнього світу.

На підставі викладеного в цьому підрозділі та погоджуючись із точкою зору вітчизняних дослідників Л. Макаренко і О. Пунченка, виділимо такі основні характерні риси інформаційного суспільства³:

- перехід від превалювання матеріального виробництва до інформаційного;
- становлення інформації та інформаційних технологій як стратегічного чинника, ресурсу розвитку та основної продуктивної сили інформаційного суспільства;
- комп'ютеризація та роботизація всіх сфер виробничої діяльності суспільства;
- бурхлива інформатизація всіх сфер та інтересів суспільства й людства;

¹ Летов Е. В. Сетевая идентичность в контексте культурных процессов информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. С. 48.

² Кондрусева В. М. Інформаційне суспільство як соціокультурне явище. *Перспективи* : соціал.-політ. журн. 2015. № 2. С. 66.

³ Макаренко Л. Л. Інформаційне суспільство як транслятор інформаційної культури: філософський аналіз. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : Гілея, 2014. Вип. 82 (3). С. 271; Пунченко О. П. Информационное общество в пространстве философских проблем современности. С. 56.

- практична реалізація ідеї віртуальної реальності;
- глобалізація процесів і явищ, що формує єдиний світ, єдиний інформаційний простір, сприяє взаємопроникненню культур;
- підвищення ролі інформаційного сектору у виробничій сфері та сфері послуг;
- становлення «мережевого» характеру суспільства, що змінює колишню стратифіковану структуру суспільства;
- актуалізація інформації, знань і кваліфікації суб'єкта як головно-го чинника влади й управління;
- зміна ролі особистості, розуміння людини як «мікрокосму», як цілісної особистості, що реалізовує свій творчий потенціал у взаємодії з природою, суспільством та іншими людьми;
- розширення поля культури, обумовлене проявом інформаційних рис традиційних культур (нова комунікація, полікультурність, заміна монологу діалогом і полілогом тощо) і виникненням нових культур (культура електронних ЗМІ, екранна, мережева культури, інформаційна культура загалом та ін.);
- розвиток нових форм міжкультурної комунікації, надання їм масового характеру за рахунок інформатизації.

З появою нового типу суспільства його структура і структура соціальних зв'язків зазнає серйозних змін. Це відбувається завдяки новим способам соціальної взаємодії, заснованим на появі та впровадженні нових інформаційних технологій, за допомогою яких стало можливим створення єдиної глобальної комунікаційної мережі. Це приводить до того, що сильно видозмінюється структура інформаційних каналів, комунікативний простір особистості стає більш насиченим.

Сучасне інформаційне суспільство відрізняється органічною взаємодією соціальної та культурної сфер, їх взаємовпливом, що дає підставу при дослідженні соціокультурних процесів визнавати їх явищами єдиного соціокультурного масштабу. Зв'язок культурних змін із суспільним життям, необхідність їх розгляду у зв'язку із соціальною діяльністю індивіда – істина об'єктивна, що стала непорушною. Як справедливо підкреслює Є. Летов, «суспільство існує і може плідно розвиватися, тільки долаючи антиномії між соціальними зв'язками і їх культурним змістом»¹. Для інформаційного суспільства ця теза повинна стати основоположною.

---

¹ Летов Е. В. Сетевая идентичность в контексте культурных процессов информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. С. 49.

Соціальний простір інформаційного суспільства докорінно змінюється завдяки комбінації таких чинників, як новий фізичний стан, соціальні й часові зміни. В опозиції «глобальне-локальне» еліти зацікавлені в розвитку глобального простору, влади, що дозволяє контролювати менш організовані локалізовані групи. У цьому випадку еліти нового інформаційного суспільства можуть розглядатися тільки як просторово фіксована й обмежена мережева субкультура. У ній відбувається формування її особливого стилю життя, що дозволяє їм виділяти власне символічне позначення у світових масштабах. Створювані у просторі соціальних потоків прошарки матеріальної підтримки утворюють інфраструктуру інформаційного суспільства, яке, як було показано в попередньому підрозділі, у свою чергу, змінює сприйняття часу. Зміна ставлення до часу – вірна ознака модернізації сучасного суспільства.

Віртуальна реальність, яка конструюється за допомогою комп'ютерних технологій і глобальної комунікаційної мережі Інтернет, додає нового виміру в соціальні відносини. Процеси виробництва, споживання, освіти тощо переносяться у сферу віртуального. Унаслідок віддаленості, знеособленості або анонімності комунікаційних процесів у віртуальному середовищі змінюється уявлення не тільки про структуру комунікаційного процесу, а і про характеристики суб'єктів комунікації. А процес віртуалізації суспільства сприяє появі нових або видозміні існуючих соціальних практик, що, у свою чергу, викликає реакцію на них з боку громадськості, завдяки чому виникають нові поведінкові, комунікативні алгоритми.

Настає час, коли в нашому житті важливу, вирішальну роль покликані відіграти інтелект і фундаментальне знання. Наш час, пов'язаний з інформаційною революцією, можна назвати епохою, коли виробництво знань є магістральним напрямом не тільки економічного прогресу, а й соціального, культурного в контексті розвитку творчих здібностей і потенціалу особистості.

1.3. Соціокультурні складові інформаційної безпеки в сучасному мережевому суспільстві

Як зазначалося в попередніх підрозділах, сучасне суспільство характеризується небаченим раніше збільшенням впливу інформаційної складової на соціальне буття, якими б концептуальними характерис-

тиками ми його не наділяли – постіндустріальне, інформаційне, ринкове, громадянське тощо. Виробляючи нормативні визначення дійсності, формуючи потреби, погляди, оцінки й переваги, інформаційна діяльність є однією з конститутивних складових соціальної реальності. Поява нових інформаційних технологій закладає міцну основу для розвитку світової інформаційної спільноти. У розвинених країнах цей перехід приведе до зміни соціальних і економічних відносин. Суперечності інтеграційних стратегій глобалізації і регіоналізації конструюють нові інформаційні й віртуальні потоки, що продукують інформаційне насильство й прагнуть до власної влади, панування слова.

Ще раз підкреслимо, що на сучасному етапі знання й інформація стали найважливішими ресурсами влади, які дозволяють досягти бажаних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади, перетворити супротивників на союзників. Крім того, особливо актуалізується проблема інформаційної безпеки, яка посідає одне з ключових місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх без винятку країн. Це передусім обумовлено нагальною потребою створення розвинутого інформаційного середовища суспільства. Але саме через інформаційне середовище, як неодноразово підкреслювалося¹, найчастіше здійснюються загрози національній безпеці в різних сферах діяльності особистості, суспільства й держави².

В умовах сучасних глобальних та регіональних інформаційних протистоянь, деструктивних комунікативних впливів, зіткнення різновекторних національних інформаційних інтересів, поширення інфор-

---

¹ Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Політологія.* Харків : Право, 2017. №2 (33). С. 42–54; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісн. Нац. акад. прав. наук України.* 2014. №3 (78). С. 43–52; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. Вип. 61. С. 24–34; Правові засади протидії загрозам інформаційній безпеці та розвитку інформаційного законодавства України : аналіт. доп. / В. Г. Пилипчук, В. М. Брижко, О. П. Дзьобань, В. М. Фурашев. Київ : НДІП НАПрН України, 2012. 25 с.

² Савицький В. Т. Інформаційна безпека в системі національної безпеки України. *Унів. наук. зап.* 2017. №2. С. 195–207; Торяник В. М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави. Роль ЗМІ в забезпеченні інформаційного суверенітету України. *Право і сусп-во.* 2016. №2. С. 151–156; Шагун В. Т., Гладун О. В. Інформаційна безпека – невід'ємна складова національної безпеки України. *Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилян. акад.».* Серія: *Держ. упр.* 2016. Т. 267, вип. 255. С. 174–180.

маційної експансії та агресії захист національного інформаційного простору та гарантування інформаційної безпеки стають пріоритетними стратегічними завданнями сучасних держав у системі глобальних інформаційних відносин¹.

Необхідність в осмисленні проблеми безпеки соціальних суб'єктів пов'язана з характерним для сучасності зростанням інтенсивності інформаційних потоків. У філософському пізнанні виникають нові завдання, пов'язані з приведенням методологічних засобів філософської науки у відповідність до світоглядної парадигми нестабільності сучасного світу й розумінням того, що зростання інформації – це і необхідна умова у функціонуванні та розвитку соціальних систем, і значна загроза для суспільства.

Проблемі забезпечення інформаційної безпеки особливої гостроти надають обставини, пов'язані з широкомасштабним впровадженням інформаційних та комунікаційних технологій в усі соціально значущі сфери людської життєдіяльності, у тому числі і в критично важливі для життєзабезпечення держави, нормального суспільного розвитку й дотримання інтересів особистості, темпи якого будуть тільки збільшуватися²; зростанням ролі інформаційних ресурсів та їх вразливістю до різного роду загроз, різних видів інформаційної зброї та ін. За сучасних умов інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку.

Проблему інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави актуалізують також новітні технології інформаційної війни, які змінюють підходи до оцінювання та забезпечення комплексної інформаційної безпеки. Інформаційна війна – широке поняття, яке містить багато аспектів. Це і діяльність благодійних міжнародних фондів, соціальних груп, використання нейролінгвістичного програмування тощо. Методи інформаційної війни впливають на масову свідомість аналогічно тому, як методи психотерапії впливають на свідомість ін-

---

¹ Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*. 2016. Vol. 2, Num. 1. С. 27.

² Довгань О. Інформаційна безпека – гарант безпеки національних інформаційних ресурсів. *Evropsky politicky a pravni diskurs*. 2015. Vol. 2, Issue 2. С. 130.

дивідуальну. Інформаційний вплив може здійснюватися як на тлі інформаційного шуму, так і в умовах інформаційного вакууму. Нав'язування чужих цілей – це те, що робить інформаційну війну війною і відрізняє її від звичайної реклами. Засобами ведення інформаційної війни є будь-які засоби передачі інформації – від ЗМІ до пошти і пліток.

Однією з основних ознак інформаційної атаки є різкий дисбаланс позитивних та негативних повідомлень у доборі матеріалів, відсутність коректного обговорення різних точок зору, коли в ЗМІ витісняється раціональна складова й обговорення відбувається на рівні емоцій та особистих звинувачень. Така ситуація сприяє формуванню в масовій свідомості міфів, похідних від інтересів впливових соціальних груп. У сучасному інформаційному просторі в значній кількості народжуються соціальні, політичні, художні, релігійні міфи, які, незважаючи на свій ілюзорний характер, здійснюють досить реальний вплив на соціальне життя. У результаті сучасний міф перетворився на засіб соціальної мобілізації та маніпуляції суспільною свідомістю. Істина, яку для себе визначає людина, відкривається у формі міфу, оскільки в ньому концентрується певне світорозуміння, аутентичне даній культурі, і при цьому не вимагає будь-яких аргументів. Міф, який виступає як колосальне джерело масової енергії, здатний мобілізувати цілі групи людей до певних дій. Інформація, яка оформлена в оболонку міфу, набуває чуттєво-виразної конкретності, легко запам'ятовується, естетизуючи життєвий світ сучасної людини, робить її об'єктом різних маніпуляцій, у тому числі й політичних. Масово-комунікаційний міф є найвагомим ефектом масового спілкування, який відображає його сутність, сенс, цілі й мотивацію професійних комунікантів, пов'язану з необхідністю здійснювати вплив на людину та маси¹.

---

¹ Гуцул С. Ю. Психологія міфотворення в сучасній культурі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2015. 39 с.; Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратег. пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. № 3. С. 163–170; Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук. редкол.: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 7 : Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук. редкол.: І. А. Грицяк (співголова), Ю. П. Сурмін (співголова) та ін. 2011. 764 с.; Пода Т. А. Інформаційна війна як стратегія формування політичної свідомості (соціально-філософський аналіз). *Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1. С. 67–70; Полисаев О. П. Трансїсторичність соціального міфу : монографія. Київ : Промінь, 2010. 384 с.

Крім того, як справедливо стверджує Л. Хижняк¹, у таких умовах необхідним стає захист як соціуму, так і особистості від деструктивних інформаційних впливів на етапах проектування, розповсюдження й супроводу умовної одиниці інформаційно-психологічного впливу – мему².

На даному етапі розвитку людства соціальний суб'єкт вступив у нову фазу, де основним предметом праці є інформація і знання, порядком праці – інформаційні технології та засоби комунікації, а саме суспільство поступово стає інформаційним.

Звернення суспільної свідомості до проблем інформаційної безпеки пов'язано з новими особливостями життя в сучасному суспільстві. Скорочуються соціальні практики аграрного та індустріального виробництва – вони технологізуються, стають інтелектуально й інформаційно насиченими. Усе більша частина суспільства втягується в роботу з інформацією, інформація стає найважливішим ресурсом суспільства. Поряд із поняттями «промислова індустрія», «інфраструктура промисловості» все частіше в діловій мові ми зустрічаємо поняття «інформаційна індустрія», «інформаційна інфраструктура».

Для наступаючої інформаційної епохи характерна специфічна форма соціальної організації, в якій нові інформаційні технології стають фундаментальним джерелом продуктивності і влади (М. Кастельс)³. Сьогодні будь-яка соціальна практика, особливо пов'язана з виробництвом і управлінням у широкому сенсі цього слова, актуалізує певний спектр інформації й обумовлена проблемою інформаційної безпеки.

Наростання складності, багатоаспектності соціального життя, зростання швидкості його перебігу пов'язані з ростом інтенсивності інформаційних процесів у суспільстві і зростаючою швидкістю старіння інформації. Подібна ситуація викликає до життя нові ризики й загрози, одночасно примножуючи колишні. Ризики й загрози є основними параметрами, за допомогою яких прогнозуються й вирішуються

---

¹ Хижняк Л. М. Міфи про соціальну статистику, професійна підготовка соціологів та інформаційна безпека держави. *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи.* 2017. Вип. 38. С. 92–93.

² Мем також відомий як *медіавірус* – ідея, образ або будь-який інший об'єкт нематеріального світу, який передається від людини до людини вербально, невербально, через Інтернет або як завгодно ще. Мем може видозмінюватися всередині носія, впливати на нього і на суспільство в цілому. Меми втілюють такі механізми передачі та зберігання соціокультурної інформації, які базуються на егоїстичній та агресивній складових сутності людини.

³ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. 606 с.

будь-які соціальні проблеми, будь то державне управління, пов'язане з постійним реформуванням соціальних структур, або соціально-економічні рішення, що приймаються різними іншими соціальними суб'єктами. Безпека суб'єкта, як і безпека системи суспільства в цілому, формується наявністю/відсутністю інформації та зростаючою швидкістю старіння інформації. Причиною і того, й іншого є зростання інтенсивності комунікацій у суспільстві¹.

Сьогодні становлення інформаційного суспільства в усьому світі залежить від безлічі різних факторів, серед яких одним із найважливіших є його інформатизація. Сучасний етап інформатизації суспільства можна охарактеризувати таким чином: з одного боку, відбувається бурхливе зростання інформації (тобто її виробництво й накопичення) за кількісними та якісними показниками, з іншого – суб'єкт інформаційних відносин (людина, суспільство) не здатний за короткий термін обробити весь обсяг повсякденної і наукової інформації, що надходить до нього. Унаслідок цього настає стан інформаційного перевантаження, що призводить до виникнення різних проблем, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки як самого суб'єкта, так і наявної у нього інформації.

Незважаючи на достатньо суттєве опрацювання проблеми інформаційної безпеки в різноманітних її проявах, єдності в розумінні сутності даного феномену в сучасній науковій парадигмі немає. Узагальнююче філософське осмислення даної проблеми в контексті інформаційної культури теж, на жаль, знаходиться не на належному рівні.

Сучасне суспільство поступово стає все більш інформаційним не тільки через те, що воно насичується інформацією та інформаційними технологіями, а й тому що його соціальний і економічний розвиток залежать від володіння адекватною інформацією та від уміння правильно користуватися нею. Головну роль у такому суспільстві відіграє інформація, причому точна, доступна і своєчасна. На цій підставі інформація перетворюється в третій вид ресурсів поряд із речовиною та енергією. Усе це веде до того, що в усьому світі відбувається поступова інформатизація суспільства.

---

¹ Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності : монографія. Харків : Майдан, 2010. 260 с.; Його ж. Філософія інформаційних комунікацій : монографія. Харків : Майдан, 2012. 224 с.; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти. 244 с.

Як справедливо стверджує О. Маркозова, «інформаційне суспільство і його система цінностей є не тільки благом, що сприяє становленню самостійної особистості, розвитку її внутрішніх ресурсів, але й несе загрозу традиційним цінностям і культурі, і сучасна цивілізація стрімко трансформується у “суспільство ризиків”, яке ускладнює процеси життєдіяльності людини»¹.

У міру освоєння інформаційної сфери людина на своєму шляху зустрічає певні труднощі, деякі з яких їй доводиться долати самостійно. Це призводить до проблеми формування у суб'єкта інформаційної культури, від рівня якої залежить здатність людини адекватно реагувати на зміни, що відбуваються навколо неї.

Якщо спробувати коротко охарактеризувати поняття «інформаційна культура», то можна сказати, що воно містить у собі узагальнення, які стосуються інформаційних знань, умінь і навичок людини, її здатності працювати з інформацією тощо². Інформатизація та розвиток інформаційних технологій впливають на формування інформаційної культури суб'єкта (людини, суспільства) та якісно визначають її склад і властивості.

Сьогодні в умовах «інформаційного вибуху» на перше місце виходить вміння користуватися інформацією, а засвоєння знань відходить на другий план, що впливає на всю структуру системи освіти і на підготовку суб'єктів для роботи в будь-якій сфері. Таким чином, чим вищий рівень інформатизації та інформаційної культури суб'єкта (людини, суспільства), тим менше виникає проблем, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки.

Сучасні темпи розвитку інформаційних технологій перевершили всі очікування та спростували навіть найсміливіші прогнози. Справа в тому, що окремі підсистеми обробки інформації (операційні системи, мережі) розвиваються швидше, ніж інфраструктура, в якій їм визначено працювати. Можливості апаратури зростають зараз набагато швидше, ніж очікувалося в численних прогнозах десятирічної давності. Досить згадати, що обсяг дискової пам'яті сьогодні кожні три роки збільшується в чотири рази, а ємність оперативної пам'яті

¹ Маркозова О. О. Досягнення життєвого успіху людини в умовах інформаційного перевантаження. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія*. Харків : Право, 2016. №4 (31). С. 179.

² Прудникова О. В. Інформаційна культура в інформаційному суспільстві. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 7, Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. Київ, 2013. Вип. 30 (43). С. 159–166; Її ж. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія. Харків : Право, 2015. 352 с.

подвоюється не щороку, як було ще недавно, а кожні шість місяців. У результаті відповідна інфраструктура, яка будувалася на основі вчорашніх прогнозів, сьогодні виявляється неспроможною перед обличчям інформаційного вибуху, у результаті чого з'являється інформаційний стрес¹.

Інформаційний стрес виникає зазвичай на підставі того, що психічні та фізіологічні можливості людини обмежені при сприйнятті інформації, і надалі може призвести до виникнення серйозних захворювань, пов'язаних із розладом нервової системи. Інформаційний стрес – це стан інформаційного перевантаження, коли суб'єкт (людина, суспільство) не справляється з поставленим завданням, не встигає приймати правильні рішення в необхідному темпі, будучи відповідальним за наслідки останніх. Його викликають великі обсяги даних, які суб'єкт не в змозі осмислити й обробити, і високопродуктивні мережі. Навіть найсучасніші системи не справляються з покладеними на них завданнями, а найостанніша версія дорогого програмного забезпечення працює нестабільно. У цих умовах суб'єкт виявляється нездатним охопити всю інформацію, що надходить. Мало того, з цим завданням не справляється навіть програмне забезпечення.

Інформаційний стрес призводить до всіляких проблем психологічної інформаційної безпеки, ліквідувати його не вдається навіть шляхом установки нового обладнання. Якби нові технології розвивалися по лінійній залежності, як кілька років тому, про інформаційний стрес можна було й не говорити: операційні системи встигали б обробляти всі масиви даних, пам'яті вистачало б для зберігання інформації, канали вводу/виводу не затримували б спільної роботи і т. д. Однак сьогодні цього не спостерігається. Виникає хвиля необроблених запитів і втрат продуктивності, і все це разом породжує інформаційний стрес².

---

¹ Калиновская Н. А., Устимов Д. Ю. Информационный стресс. Информационно-психологическая безопасность личности как качественная характеристика информационной культуры человека : монография. URL: <http://www.twirpx.com/file/354820/> (дата звернення: 30.11.2017); Терещенко Э. В., Есаян М. Л. Информационный стресс: психологические и социальные аспекты. URL: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Psihologija/12_102600.doc.htm (дата звернення: 28.11.2017).

² Калиновская Н. А., Устимов Д. Ю. Информационный стресс. Информационно-психологическая безопасность личности как качественная характеристика информационной культуры человека.

Одна з функцій інформаційної культури – це захист від інформаційного стресу, який багато в чому породжується дисбалансом між зростаючим потоком інформації і здатністю суб'єкта (людини, суспільства) до її обробки¹.

У житті суб'єкта (людини, суспільства) неможливо знайти момент, коли останній не брав би участі в інформаційній взаємодії: виробництві інформації, її передачі та використанні. У процесі свого розвитку він одночасно є споживачем, таким собі сховищем, «машиною» з обробки інформації та джерелом останньої. Інформація, яка надходить до суб'єкта, включається в надзвичайно складний і суперечливий процес формування установок по відношенню до тих чи інших цінностей. Інформація змінює у певному сенсі ті чи інші елементи свідомості людини та потім через неї – елементи суспільної свідомості. Поступово постійне виробництво і споживання інформації призводить до того, що її кількісне накопичення поступається місцем якісним змінам. Це, у свою чергу, призводить до виникнення проблем інформаційної безпеки суб'єкта (людини, суспільства), пов'язаних з негативним впливом інформації на її свідомість.

На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства проблема забезпечення захисту суб'єкта-споживача інформації від шкідливого інформаційного впливу набуває особливого значення. Негативний момент полягає в тому, що позначена проблема тільки починає досліджуватися в нашій країні на теоретичному рівні, у зв'язку з цим суттєвий інтерес становить зарубіжний досвід у даній царині.

Один із найвидатніших теоретиків інформаційного суспільства – Елвін Тоффлер – у своїх роботах уперше описав негативні наслідки інформатизації і симптоми інформаційного стресу². Характеристикою інформаційного століття, за Е. Тоффлером, є зростання темпів виробництва й поширення інформації.

Високий темп інформатизації (або, в термінології Е. Тоффлера, надмірна стимуляція) вимагає від суб'єкта нового рівня адаптивності, який йому ще недоступний. Суб'єкт (людина, суспільство), не маючи необхідних стратегій виходу з цієї інформаційної кризи, схильний до хвороби, яку Е. Тоффлер називає «футурошок», а ми називаємо інформаційним стресом. Дана хвороба являє собою «людську реакцію на

¹ Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури. *Інформація і право*. Київ, 2017. № 1 (20). С. 74–81.

² Тоффлер Э. Футурошок. Санкт-Петербург : Лань, 1997. 461 с.; Його ж. Шок будущего : пер. с англ. Москва : АСТ, 2001. 557 с.

надмірну стимуляцію»¹. Він описує три рівні надмірної стимуляції, які впливають на поведінку суб'єкта:

– когнітивний рівень (на даному рівні розгляду відбувається надмірна стимуляція розумової діяльності суб'єкта, яка знижує його можливості у відборі, оцінюванні інформації, унаслідок чого настає інформаційний стрес);

– рівень прийняття рішень (надмірні потоки інформації викликають у суб'єкта стрес, який заважає йому приймати будь-які рішення в той момент, коли це необхідно);

– сенсорний рівень (на цьому рівні здійснюється надмірна стимуляція почуттів суб'єкта, коли останній отримує велику кількість нової інформації, у нього знижується точність передачі образів, унаслідок чого пропадає бар'єр між реальним і віртуальним світами).

Е. Тоффлер також описує чотири стратегії поведінки суб'єкта, схильного до інформаційного стресу. Вони мають негативний відтінок, оскільки є результатом поганої адаптації суб'єкта до виникнення стресу²:

– стратегія суперспрошувача (суб'єкт намагається знайти одне спільне рішення для всіх проблем, що теж не дає бажаного результату);

– стратегія ревізійніста (постійне повернення до стратегій, які в минулому змогли допомогти суб'єкту, але в даній ситуації вони не підходять);

– стратегія фахівця (полягає в ігноруванні суб'єктом усієї непотрібної інформації, крім розглянутого ним напряму, однак така спеціалізація може застаріти під впливом невідомих зовнішніх і внутрішніх факторів);

– стратегія бар'єру (людина намагається виключити небажану реальність, вилучити весь потік нової інформації; суб'єкт, який використовує дану стратегію, намагається пристосуватися до змін, але все одно в нього будуть спостерігатися симптоми стресового стану).

Е. Тоффлер веде мову про те, що в даній ситуації необхідно виробити нові прийнятні стратегії для подальшого виживання суб'єкта (людини, суспільства). Однією з таких має бути розвиток інформаційної грамотності. Він пише: «Школа майбутнього повинна навчати не просто фактами, а тому, як класифікувати інформацію, як оцінити її

---

¹ Toffler A. The Third Wave. Toronto (etc.) : Bantam Books, 1981. P. 37.

² Там само. P. 38–39.

правдоподібність, як спрогнозувати можливі негативні наслідки інформаційного впливу – як вчити себе»¹.

У зв'язку з перерахованими вище стратегіями Е. Тоффлер визначає багато з основних проблем інформаційного суспільства, і перш за все проблему інформаційного стресу. Одним із перших він усвідомив, що розвиток інформаційної грамотності суб'єкта є стратегією виживання останнього в умовах інформаційних перевантажень.

Проблеми інформаційної грамотності суб'єкта в зарубіжній літературі часто розглядалися у взаємозв'язку з глибоким, вдумливим читанням. Найбільш повно ці питання розроблені в монографії С. Біркертса «Елегії Гуттенберга: Доля читання в електронному столітті»². С. Біркертс висловлює ідею, яка полягає в тому, що пошуки правди (тобто того, що не можна поставити під сумнів; істини), яку намагається знайти суб'єкт (людина, суспільство), вимагають глибокого читання і глибокого мислення, тобто критичного мислення. Він говорить про те, що глибоке читання, або вертикальне читання, відноситься до періоду виникнення друкарства, коли наукової літератури майже не було: «Книга була чимось на зразок Біблії, яку постійно перечитували, а до деяких місць поверталися знову і знову для глибокого розуміння суті»³.

С. Біркертс протиставляє друковані та електронні тексти, відзначаючи, що лише перший є строго лінійним, ієрархічним і контрольованим, а в останньому: «Основний рух – горизонтально-асоціативний, а не вертикально-кумулятивний, як у друкованих текстах»⁴.

Він зазначає, що у візуальних засобах враження й образ переважають над логікою (тобто зоровий образ сприймається в основному ірраціонально, що й визначає нездатність суб'єкта до критичного оцінювання такої інформації). Ця втрата лінійності, ієрархічності і хронології, за С. Біркертсом, призводить до того, що вся інформація сприймається як рівноцінна й доступна, це ускладнює її відбір і веде до інформаційних перевантажень. Такий стан він називає когнітивним колажем, який «впливає на увагу, здатність вчитуватися в текст, здатність розмірковувати над його складнощами, здатність витягти сенс з оригінального ритму й синтаксису»⁵. Під глибоким читанням він

¹ Toffler A. The Third Wave. P. 39.

² Birkerts S. The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age. URL: <http://archives.obs.com/obc/english/books/nn/bdbirk.html> (дата звернення: 10.03.2017).

³ Там само. P. 62.

⁴ Там само. P. 54.

⁵ Там само. P. 57.

розуміє «повільне, замислене оволодіння книгою»¹ і робить висновок про те, що інформаційний простір є загрозою для критичного осмислення суб'єктом інформації, що веде до проблеми її диференціації.

Таким чином, подальша інформатизація суспільства і насичення його новими інформаційними технологіями ставить під загрозу саме існування вдумливого читання у сучасної людини.

Однією з центральних і часто обговорюваних проблем інформаційної безпеки є кількісний і якісний підходи до інформаційних перевантажень. Велика частина зарубіжних дослідників кінця ХХ ст. займали сторону кількісного підходу (пов'язували інформаційні перевантаження з неймовірно великим обсягом інформації, в епіцентрі якого перебував суб'єкт-дослідник). Цієї позиції дотримувався й Е. Тоффлер, вважаючи, що постійно зростаючі обсяги нової інформації провокують футурошок. Однак він також писав про те, що, добуваючи і структуруючи інформацію, можна розширити її жорсткі межі, після чого суб'єкт здатен критично її осмислити (він хотів сказати, що, підвищуючи якість інформації, можна до певної міри зняти кількісні обмеження)².

Серед зарубіжних дослідників інформаційних перевантажень були також прихильники якісного підходу. Серед них: Б. Мільтон³, Р. Оуен⁴, М. Хілл⁵ та ін. Вони вказували, що причиною інформаційного стресу є не надлишок інформації, а поява великих обсягів низькоякісної інформації, у результаті чого суб'єкт не міг її критично осмислити, тобто перетворити на знання. Зокрема, Б. Мільтон у контексті загроз безпечному розвитку інформаційного суспільства стверджував, що «одна з іроній нового інформаційного століття полягає в тому, що перше, з чого завжди починається розмова про інформацію, – те, що ми маємо її занадто багато...»⁶.

---

¹ Birkerts S. The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age. URL: <http://archives.obs.com/obc/english/books/nn/bdbirk.html> (дата звернення: 10.03.2017). P. 57.

² Toffler A. The Third Wave. P. 33.

³ Milton B. G. Making Sense or Non-sense: Key Issues in the Information Age. *Canadian Vocational Journal*. 1989. Vol. 24, №3. P. 5–9.

⁴ Owen R. S. Clarifying the Simple Assumption of the Information Load Paradigm. URL: <http://www.acrwebsite.org/search/view-conference-proceedings.aspx?Id=7387/> (дата звернення: 10.03.2017).

⁵ Hill M. W. The Impact of Information on Society: An Examination of it's Nature Value and Usage. London : Bawker, 1999. 292 p.

⁶ Milton B. G. Making Sense or Non-sense: Key Issues in the Information Age. P. 8.

Щоправда, Б. Мільтон уточнює, що інформації не може бути занадто багато, просто існує величезна кількість непотрібної інформації, яка змушує суб'єкта знати менше, аніж він знав до її отримання. Інформація – всього лише сировина, а рішення приймаються на основі знань, мудрості, інтуїції та розуміння, тобто продуктів її переробки¹.

Р. Оуен також виступає проти кількісного підходу. На його думку, неможливо провести чітку грань сприйняття інформації, оскільки суб'єкт має безліч ресурсів для їх обробки, кожен з яких має свої власні обмеження. Він усвідомлює, що ця межа, тобто гранична кількість інформації, яку суб'єкт може критично осмислити, залежить не від її кількості, а від майстерності обробки².

Сьогодні більшості зарубіжних дослідників стає зрозуміло, що причина інформаційного стресу пов'язана не з кількістю інформації як ресурсу, а з її низькою якістю обробки.

Суть проблем, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки людини й суспільства, полягає в тому, що інформаційна сфера з кожним днем розширюється все більше і більше як у обсязі, так і в сучасних засобах обробки інформації. Таким чином, людина втрачає здатність контролювати те, що відбувається, що призводить до зростання її внутрішньої напруженості й виникнення стресових ситуацій.

Отже, на підставі попередніх роздумів можна констатувати, що в сучасних умовах виникла потреба в переосмисленні та уточненні проблеми інформаційної безпеки крізь призму екзистенційних і мережевих практик з урахуванням сучасних амбівалентних інформаційних процесів.

Мережеві практики забезпечення інформаційної безпеки мають низку особливостей, які задаються характером соціальних практик у кіберпросторі та мережевою, потоковою організацією віртуального простору³.

Сучасні тенденції у сфері інформації можуть викликати різні особистісні й соціальні аномалії, що неминуче поставить під загрозу як особистісну, так і суспільну безпеку.

---

¹ Milton B. G. Making Sense or Non-sense: Key Issues in the Information Age. P. 8–9.

² Hill M. W. The Impact of Information on Society: An Examination of it's Nature Value and Usage. 292 p.

³ Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. С. 42–54.

Мережеві практики забезпечення інформаційної безпеки визначаються функціональним значенням, а не місцем, у якому знаходяться суб'єкти. Місця (території) тепер визначаються похідними від функціональних вузлів інформаційної мережі¹. Іншими словами, рішення приймаються в мережі, але здійснюються локально й територіально. Подія «на місці» стає похідною від події в мережевому вузлі. Ця особливість лежить в основі сутності практик як забезпечення інформаційної безпеки, так і здійснення агресії, наприклад гібридних війн. Наприклад, сьогодні агресор може вести інформаційні війни на будь-яких територіях, перебуваючи у зручному для нього місці і в будь-який час, зберігаючи свою анонімність.

Зупинимося на особливостях мережевих практик у контексті проблеми інформаційної безпеки. Ю. Кузнєцова і Н. Чудова цілком слушно зазначають, що основоположною якістю кіберпростору є залежність його формальних характеристик від уявлень і схильностей його творців (їх знань та вмінь, професійних навичок і звичок, рівня інтелектуального розвитку, етичних поглядів і естетичних потреб, форм і способів взаємного спілкування в рамках спільноти професіоналів-кібернетиків і за її межами). При цьому він має абсолютно особливі якості: безпросторовість (існування ніде) і припинення дії фізичних законів². Такі спостереження залежності якостей мережі від особливостей її творців і її безпросторовість також важливо брати до уваги при аналізі мережевих практик у контексті інформаційної безпеки.

Багато сучасних вітчизняних дослідників³ вважають, що мережа Інтернет має практично статус повноцінної субкультури, оскільки володіє необхідними ознаками, які дозволяють констатувати формування повноцінної самостійної інтернет-культури: власний сленг,

---

¹ Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. С. 42–544; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. С. 7–13.

² Кузнєцова Ю. М., Чудова Н. В. Психологія жителів Інтернету. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008. 224 с.

³ Зуділіна Н. В. Формування ідентичності в Інтернет-співтовариствах: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Сімферополь, 2012. 20 с.; Ішук С. М. Інтернет-комунікації в контексті культури інформаційного суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2012. 20 с.; Пивоварська К. С. Віртуальні соціальні мережі в континуумі Інтернету: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2015. 19 с.; Прудникова О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс. 352 с.

внутрішня ієрархія, набір усталених ідей, які в сукупності утворюють світоглядну позицію членів субкультури, певні етичні норми, достатня кількість формальних і неформальних лідерів, що створюють навколо себе стійкі співтовариства користувачів, тощо.

Дійсно, якщо ми ведемо мову про життєдіяльність локальних, персональних мереж соціального характеру або мікромереж, то твердження про кіберпростір як про сформовану субкультуру має під собою підставу. Можна погодитися з точкою зору Т. Владимірової, що формування персональних мікромереж є загальною особливістю мережевих практик забезпечення інформаційної безпеки, а також універсальним способом впливу на функціональні макромережі (мережі слабких зв'язків)¹.

У пошуках особливостей практик забезпечення інформаційної безпеки важливо звернути увагу на те, що в кіберпросторі відбувається дестабілізація соціального нормативного регулювання. Усе частіше регулятором відносин, як справедливо стверджують С. Леш, Б. Губман та О. Тесленко, стає не норма, а цінність². Нормативне регулювання спирається на багатофакторну регуляцію, воно не може без неї обійтися, а змушене сприймати і продовжувати вироблені в ній тенденції, йти тим же курсом. Однак такі види нормативного регулювання, як правове, моральне й релігійне, мають високу здатність чинити опір «диктатурі інтересів і цінностей». Це особливо важливо, як стверджує Г. Мальцев, коли інтереси надмірно суб'єктивовані, а цінності занадто ідеалізовані³.

Ускладнення соціальних взаємодій і зростання їх інтенсивності в умовах кіберпростору обумовлені матричною природою мережевого простору, що призводить до високої варіативності практик забезпечення безпеки. Мережевий комунікативний простір виробляє свою впорядкованість, представлену новою системою соціальних обмежень комунікацій. Інтереси суб'єктів залишаються, розвиваються і примножуються, а значить, зберігається і примножується необхідність деякої впорядкованості як гаранта безпечної взаємодії в мережі. Такому стану властивий високий ступінь спонтанності, випадковості, неорганізованості соціальної взаємодії.

---

¹ Владимірова Т. В. Обеспечение безопасности в условиях информационной нестабильности общества : дис. ... д-ра филос. наук. Красноярск, 2016. С. 205.

² Лэш С., Губман Б., Тесленко О. Проект другой мобильности. *Вестн. Твер. гос. ун-та. Серия: Философия*. 2013. Вып. 3. С. 111–123.

³ Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва : Норма, 2007. 800 с.

С. Кравченко зазначає, що в даний час активно формується нова «нелінійна глоболокальна соціальна реальність»¹. Дійсно, світ на глобальному і на локальному рівнях стикається з ускладненням соціокультурної динаміки суспільства, небаченими раніше біфуркаціями. В умовах глобалізації конкретні культури, піддаючись змінам, починають не тільки активно протидіяти, а й рефлексувати, прагнучи підтримувати свою ідентичність. Зі свого боку місцеві, культурні особливості, представлені в тому числі в персональних, локальних мережах, впливають на характер рефлексії самої глобалізації, того соціуму, який продукує глобальні віртуальні мережі.

Нові соціокультурні реалії, як зазначалося раніше², несуть екзистенційну невизначеність і ризики. Сучасній людині доводиться жити без стійких орієнтирів, довготривалих чинників порядку, загально-визнаних авторитетів. Зростає обізнаність про те, що нові культурні реалії перестають бути однозначно «хорошими» або «ворожими»; вони амбівалентні, оскільки несуть у собі не тільки очевидні блага, але й часом приховані небезпеки і навпаки.

Суттєве місце в безпековій проблематиці сучасного інформаційного суспільства посідає проблема свободи. Інформаційне суспільство зумовлює й продукує більш складне, рефлексивне осмислення свободи – «парадоксальну свободу». Її сутнісними характеристиками є неминуче нав'язування і прийняття на себе відповідальності за явні та латентні наслідки ризиків: соціальний суб'єкт виявляється поставленим у такі умови життя, коли необхідно постійно вибирати, просто не можна не вибирати щось або когось з урахуванням фактора негайного або відкладеного, явного або латентного ризиків³. Оцінки зробленого вибору активно варіюються в соціокультурному про-

---

¹ Кравченко С. А. Ризики в нелинейном глоболокальном социуме. Москва : Анкил, 2009. 220 с.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс. *Інформація і право*. Київ, 2014. № 1 (10). С. 16–25; Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. Київ, 2014. № 3 (12). С. 3–12; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2013. Вип. 5 (19). С. 104–114.

³ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. Харків : Право, 2017. № 1 (32). С. 5–15.

сторі та змінюються в часі. Вибір, який виявився функціональним, ефективним для одного культурного простору, не є універсальним для інших культур¹. Девіація в одному ціннісно-нормативному просторі стає інновацією в іншому. Нормою практик забезпечення безпеки стає «свобода ризику».

Як зазначає Л. Свендсен, обставини особистої свободи зазнали величезних змін. Стандарти життя, надлишок часу і матеріальних ресурсів за сучасних часів стали доступними не лише для нечисленної меншості – а це перетворює свободу вибору в одне з центральних понять людського існування².

Новий порядок веде до появи принципово нових форм соціального протесту, що мають своєрідний глобальний дискурс. Якщо раніше основу протесту складали інституціалізовані колективні актори, то тепер їм на зміну приходять «конвергенція різних типів акторів». С. Кравченко зазначає, що в умовах мережевого суспільства значно складніше впливати на вкрай радикальні, неінституціалізовані форми протесту. Вони здатні породжувати «мучеників за справжню культуру, віру» і відповідно ризики тероризму³. Нові форми протесту сьогодні зароджуються й реалізуються насамперед у мережевому просторі Інтернету.

Можна погодитися з тезою, що проблема інноваційних ризиків полягає в систематичній незахищеності людини перед загрозами, викликаними модернізацією, і є наслідками нераціонального використання досягнення науково-технічного прогресу⁴. З іншого боку, незахищеність людини викликана парадоксальним характером індивідуалізації в суспільстві, коріння якого криються в характері життя в умовах «плинної сучасності». Як відзначалося раніше, сьогодні зростання відособленості особистості, її індивідуалізація поглиблюють дисбаланс між індивідуальною свободою і безпекою (З. Бауман)⁵.

¹ Кравченко С. А. Риски в нелінійному глоболокальному соціумі. С. 6.

² Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи : пер. з норв. Львів : Вид-во Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 288.

³ Кравченко С. А. Риски в нелінійному глоболокальному соціумі. 220 с.

⁴ Чупров В. И., Зубок Ю. А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. Москва : Наука, 2001. С. 45.

⁵ Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Сучасне суспільство як суспільство з деформованою відповідальністю (за працею З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство»). *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія.* Харків : Право, 2016. №4 (31). С. 14–26.

На наш погляд, із цим пов'язане деяке переміщення фокусу уваги суспільства від норми до цінності. У сучасному кіберпросторі в більшій мірі розвивається орієнтація на цінність, а не орієнтація на норму. З іншого боку, відсутність єдиної ціннісної системи є ще однією особливістю мережевого «соціального порядку», що породжує різноманіття й розвиток толерантності. Сучасність характеризується орієнтацією на нові методи селекції, які припускають у перспективі стабільність і безпеку.

Мережа Інтернет становить простір найбільшої щільності та інтенсивності комунікації. Різні типи соціальних структур, що задаються спрямованістю, щільністю й інтенсивністю інформаційних потоків, зумовлюють різні форми координації в соціумі. Погодимось з думкою Д. Іванова, який вважає, що ці форми істотно відрізняються за рівнем традиційної соціальності – на тлі абсолютної соціальності інститутів, приватної та ситуативної соціальності інтеракцій, відносної соціальності мереж потоки постають як феномени антисоціальні або альтер-соціальні¹. Саме в соціальному просторі мережі тиск з боку девіацій посилюється і трансформується все швидше. Тому ми вважаємо, що мережевий кіберпростір є епіцентром зростання різних інформаційних загроз для реалізації особистісних і суспільних потреб.

Мережа не просто складається із самозароджуваних вузлів і комунікацій, а являє собою простір потоків. М. Кастельс справедливо стверджує, що виникла «нова просторова форма, характерна для соціальних практик, які домінують у мережевому суспільстві й формують його простір потоків. Простір потоків є матеріальною організацією соціальних практик у розділеному часі, які працюють через потоки»². Тому вважаємо за доцільне погодитися з точкою зору Т. Владимірової, яка вважає, що критерієм забезпечення безпеки (стійкості в умовах мінливості) у кіберпросторі є спрямованість, щільність та інтенсивність інформаційних потоків або мереж³.

Ще одним феноменом сучасного етапу розвитку суспільства, який істотно впливає на розуміння сутності інформаційної безпеки в сучасних умовах, є феномен так званого «тимчасового розриву». У цьому контексті становить інтерес точка зору О. Назарчука, котрий стверджує,

---

¹ Іванов Д. В. Актуальная социология, веселая наука в поисках злых истин. *Журнал социологии и социал. антропологии*. 2010. №2. С. 21–51.

² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. С. 338.

³ Владимірова Т. В. Обеспечение безопасности в условиях информационной нестабильности общества : дис. ... д-ра филос. наук. С. 212.

що «тимчасові розриви у соціальному просторі були завжди, але в глобалізованому суспільстві вони починають долатися, генеруючи новий профіль суспільства. Сьогодні різні цивілізації, як зазначав С. Хантінгтон, змушені співіснувати в єдиному часі. Між культурно-цивілізаційними сферами (С. Хантінгтон налічує їх вісім) існують розриви, які в ряді випадків, наприклад, якщо порівнювати Африку і Європу, є набагато більш різючими, ніж між римлянами й варварами. Але це розриви єдиного часу, єдиної цивілізації. Розриви можуть бути і всередині одного суспільства, причому не обов'язково щодо маргінальних верств у суспільстві. Часові розриви можуть культивуватися й соціально схвалюватися, наприклад, у ставленні до релігійного способу життя громад ченців або явищ традиції (боротьба на японських мечач і т. д.). Часові ремінісценції є найважливішим для культури способом ідентифікації і збереження своєї специфіки»¹.

У більшості випадків темпоральні розриви є деструктивним явищем для суспільства. Різні соціальні агенти, прошарки й субкультури задають різні темпи життя. У зв'язку з цим знову наведемо роздуми О. Назарчука. «Оскільки суспільство зростання орієнтоване на максимізацію змін, у ньому закладена присутність як передовиків, так і тих, що відстають, тобто ефект збільшення відстані між першими й останніми. Якщо ця відстань настільки велика, що участь у “перегонах” втрачає сенс, то її учасники можуть випадати з єдиного часу, в якому їх об'єднують “перегони”. Для тих, хто вирішує в них не брати участі, темп часу радикально змінюється. Час “гонщиків” для них екстерналізується, тобто втрачає сенс, який відчувають повноцінні учасники. Із цього моменту рух учасників перегонів уявляється їм хаотичною метушнею, не більше. Ідеться про розрив часу, про різні соціальні часи, які співіснують поруч. Точкою перетину різних соціальних часів є час фізичний, який слугує єдиним вікном, де вони зустрічаються, але також єдиним способом і приводом до конфлікту. Через це вікно представники іншого часу, наприклад часу квазісередньовічного ісламського фундаменталізму, можуть намагатися зруйнувати актуальний час, тероризуючи зі свого часу інші часи. Але і представники “подальших часів” мають можливість, і набагато ширшу, через фізичний час впроваджуватися в “часи минулі”. Таким упровадженням служать, наприклад, форми колоніальної практики, коли “чужі” починають на тери-

¹ Назарчук А. В. Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества. *Вопр. философии*. 2012. № 9. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=598&Itemid=52 (дата звернення: 29.11.2017).

торії “іншого часу” засмучувати свої колонії, упроваджувати свій час. Цей процес має колосальні соціально-руйнівні наслідки. Для аборигенів скорочується сфера “їхнього” часу, час набуває меж, оскільки в будь-який момент можна опинитися на території чужого часу, точніше, чужий час може виявитися там, де знаходишся ти. Часова невизначеність дестабілізує буття, хаотизується весь життєвий ритм, призводячи до соціальної аномії»¹.

Цілком очевидно, що темпоральні розриви можна долати і створювати, збільшувати і зменшувати, прораховувати їх поширеність у просторі та прогнозувати з метою реалізації інтересів і забезпечення інформаційної безпеки. Значення часу і ритмів практик мають пряме відношення до висновків про особливості здійснення мережевих аспектів інформаційної безпеки щодо різних ідентифікацій і темпоральних можливостей суб’єктів і в цілому окремих мережевих ресурсів.

Розгалуження шляхів забезпечення інформаційної безпеки в умовах мережевих комунікацій інформаційного суспільства задаються таким критерієм, як рівень інтенсивності комунікації. Забезпечення інформаційної безпеки, передусім в Інтернеті, – це практичні дії з подолання розривів у захисті інформації та захисту від інформації. Подолання розривів здійснюється з метою орієнтації в загальному інформаційному просторі на предмет контролю за інформацією.

Мережевий кіберпростір можна розглядати як простір «комфортабельної аномії», де комфортабельність обумовлена спокоєм, безпекою й анонімністю суб’єкта. Н. Чеботарьова наводить низку властивостей Інтернету як комунікаційного середовища², які, на нашу думку, безпосередньо впливають на стан безпеки суб’єкта в інформаційному середовищі сучасного суспільства:

– анонімність спонукає до гри з особистою самопрезентацією та надає можливість управляти враженням про себе, «втекти від власного тіла», сприяє психологічній розкутості, ненормативності у проявах більшої свободи висловлювань та вчинків, реалізації множини ролей і сценаріїв;

---

¹ Назарчук А. В. Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества. *Вопр. философии*. 2012. № 9. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=598&Itemid=52 (дата звернення: 29.11.2017).

² Чеботарева Н. Д. Интернет-форум как виртуальный аналог психодинамической группы. URL: <http://ezotera.ariom.ru/2006/05/24/chebotarivova.html> (дата звернення: 30.11.2017).

– своєрідність протікання процесів міжособистісного сприйняття: територіальна доступність і фізична привабливість втрачають своє регулююче значення і спілкування будується завдяки подібності установок, переконань і цінностей;

– добровільність і бажаність контактів, можливість їх переривання в будь-який момент;

– ускладненість емоційного компонента спілкування і в той же час стійке прагнення до емоційного наповнення тексту.

Властивість анонімності інтернет-комунікацій має кілька граней: внаслідок фізичної відсутності учасників в акті комунікацій можна висловлювати почуття, приховувати їх, а також висловлювати почуття, які людина в даний момент не відчуває; втрачає своє значення низка бар'єрів спілкування, обумовлених статтю, віком, соціальним статусом, зовнішньою привабливістю або непривабливістю, а також невербальною складовою комунікативної компетентності партнерів; виникає можливість створювати про себе будь-яке враження за своїм вибором, при цьому збагачуються можливості не тільки саморозкриття людини, а й конструювання свого образу за своїм вибором¹.

Наслідком анонімності й захищеності від оцінок є суб'єктивна безпека Інтернету², яка і призводить до розвитку безнормності і потенційно зумовлює особливий стан аномії. Ю. Кузнецова й Н. Чудова у зв'язку з цим зазначають, що почуття анонімності носить ілюзорний характер – практично будь-яка дія в Інтернеті може бути відстежена. Але навіть якщо людина знає, що за нею спостерігають, віртуальний світ уявляється їй анонімним, оскільки її спостереження є візуальними. Можливість говорити від імені іншої людини веде до виникнення почуття анонімності, відчуття самотності в натовпі³.

Разом з анонімністю приходять і стан так званої «розторможеності». Л. Пережогін указує, що «в умовах відсутності зовнішніх обмежень, які регулюють поведінку в реальному соціальному світі, – матеріальних обмежень, моральної цензури, художньої критики,

¹ Жичкина А. Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете. URL: <http://logiston.ru/articles/netpsy> (дата звернення: 30.11.2017); Ішук С. М. Інтернет-комунікації в контексті культури інформаційного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2012. 20 с.; Пивоварська К. С. Віртуальні соціальні мережі в континуумі Інтернету: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2015. 19 с.

² Карделан К., Грезийон Г. Дети процессора: как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых : пер. с фр. Екатеринбург : У-Фактория, 2006. 272 с.

³ Кузнецова Ю. М., Чудова Н. В. Психология жителей Интернета. 224 с.

політичних і кон'юнктурних впливів – практично безперешкодно можуть реалізовуватися різного роду патологічні ідеї (наприклад, створюватися “художні” твори або випробуватися транссексуальна ідентичність)»¹.

Анонімність провокує особливу емоційну забарвленість поведінки в Інтернеті. Як справедливо стверджує В. Нестеров, «в умовах суб'єктивної безпеки, по-перше, зникає детермінованість вчинків, людина робить не те, що повинна, а те, що хоче; по-друге, образ партнера набуває таємничості, незрозуміле ж завжди притягує, і якщо людина відкривається, то це надає відносинам певної інтимності; по-третє, відсутність відповідальності, випадковість зустрічей і завжди існуюча можливість у будь-який момент перервати зв'язок і назавжди зникнути в безмежній мережі дозволяє людям бути більш відвертими, аніж в реальності»².

Інформаційна поведінка соціального суб'єкта в сучасному світі може носити активний і пасивний характер, це визначається рівнем його інформаційної культури. Забезпечення інформаційної безпеки суб'єкта пов'язане з рівнем його інформаційної культури, причому чим вищий цей рівень, тим менше неприємностей виникає у людини з боку інформації та інформаційних технологій, що впливають на неї. На цій підставі можна стверджувати, що рівень інформаційної культури суб'єкта прямо пропорційний рівню інформаційної безпеки, і причому чим вищий рівень інформаційної культури – тим менше загроз останньої.

Таким чином, інформаційна безпека – одна з гострих соціокультурних проблем сучасного суспільства, яка має системний характер і торкається діяльності основних інститутів і підсистем; у контекст її впливу потрапляють ключові соціокультурні процеси, що відбуваються в суспільстві. Ключовим фактором ризику для інформаційної підсистеми соціуму виступають масштабні соціокомунікативні та соціокультурні трансформації, що несуть у собі низку негативних соціальних наслідків. В останні роки чітко фіксуються дезорганізаційно-дисфункційні тенденції, безпосередньо пов'язані з високими швидкостями інформаційних змін.

---

¹ Пережогин Л. О. Интернет-аддикция в подростковой среде. URL: <http://www.rusmedserv.com/psychsex/main003.htm> (дата звернення: 30.11.2017).

² Нестеров В. Ю. Что выплавляют из «тонн словесной руды», или попытка реабилитации чатов. URL: <http://banderus2.narod.ru/93117.html> (дата звернення: 30.11.2017).

Традиційні практики захисту інформації і від інформації ускладнюються через розвиток віртуальної соціальної реальності кіберпростору. Сучасні комунікаційні процеси ведуть до інформаційної надмірності й посилення «розлому» між віртуальним і реальним світами, що позначається на зростанні умовності мережевих практик інформаційної безпеки.

Надлишок низькоякісної інформації, який спостерігається на даному етапі розвитку інформаційного суспільства, є не єдиною проблемою забезпечення інформаційної безпеки. У дану проблематику також входить проблема формування у людини відповідного рівня інформаційної культури, який перешкоджав би виникненню в неї стресових ситуацій при роботі з інформацією та інформаційними технологіями.

Формування у сучасного суб'єкта відповідних навичок і вмій для роботи в інформаційній сфері – це завдання не тільки системи освіти, про що сьогодні ведуть мову найчастіше, а й кожного індивіда окремо. Тому забезпечення інформаційної безпеки в сучасному суспільстві залежить від багатьох факторів, у тому числі й від того, як буде вести себе людина в тій чи іншій стресовій ситуації.

Інформаційна безпека в умовах інформаційного суспільства – це і захист інформації, і захист від інформації. Забезпечення інформаційної безпеки – це необхідність, яка стає атрибутом сучасного життя будь-якого соціального суб'єкта і вимагає невпинної роботи з інформацією, що включає в себе взаємодію з різними експертними системами, делокалізацію дій, забезпечення свободи та мінімізації ризиків.

Збереження інформаційного суверенітету, формування ефективної системи безпеки в інформаційній сфері є актуальною проблемою і для України, яка часто є об'єктом зовнішньої інформаційної експансії, маніпулятивних пропагандистських технологій та руйнівного інформаційного вторгнення. В умовах російсько-українського конфлікту захист національного інформаційного простору від негативних інформаційно-психологічних впливів, операцій і війн, гарантування інформаційної безпеки та інформаційного суверенітету набувають особливого значення і стають, як слушно вважає У. Ільницька¹, чинниками збереження національної ідентичності України та функціонування її як суверенної та незалежної держави.

---

¹ Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. С. 27–28.

1.4. Аксиологічні детермінанти інформаційної безпеки України: державотворчий контекст

Проблема інформаційної безпеки України значно актуалізувалась з початком «гібридної війни» проти нашої держави. Захист інформаційного суверенітету України став запорукою збереження державності та подальшого демократичного поступу українського народу в ХХІ ст. Інформаційна агресія проти нашого народу виявила проблеми та недоліки існуючих практик збереження вітчизняного інформаційно-культурного простору як запоруки національної ідентичності.

Як відомо, у науковій літературі проблематика інформаційної безпеки розглядається з різних методологічних позицій, що сприяє виявленню численних аспектів існування даного феномену: духовно-ціннісного, правового, економічного, політичного, технічного, комунікаційного. Так, дослідники О. Радченко і О. Бухтатий виокремлюють три аспекти сучасних інформаційно-комунікативних відносин: ідеологічний, інформаційний та технологічний, які є основою моделювання сучасної державної комунікативної політики¹.

У свою чергу, М. Зайцев розглядає феномен інформаційної безпеки в контексті єдиної системи національної безпеки держави, акцентуючи увагу на необхідності захисту інформаційних інтересів громадянина, суспільства і держави².

У науковому дослідженні Т. Кравченко аналізуються ціннісні аспекти діяльності мережевих спільнот, виділяються позитивні й негативні сторони їх впливу на інформаційну безпеку держави³. На думку Ю. Дмитерка, негативний вплив на інформаційну безпеку всіх суб'єктів, задіяних у забезпеченні даного процесу, здійснює законодавча неврегульованість комунікаційно-інформаційних відносин: прогалини в законодавстві, неоднозначність тлумачення окремих норм⁴.

---

¹ Радченко О., Бухтатий О. Моделювання державної комунікативної політики в умовах сучасної України. *Публ. упр.: теорія та практика*. 2014. Вип. 3. С. 82.

² Зайцев М. М. Суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 231–238.

³ Кравченко Т. О. Аксиологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 1. С. 53–63.

⁴ Дмитерко Ю. Ю. Відображення дійсності у ЗМІ: державно-правовий аспект журналістики. *Ефективність держ. упр.* 2014. Вип. 38. С. 361–367.

І. Бушман акцентує увагу на необхідності вироблення і підтримки базових цінностей суспільного розвитку демократичної держави¹. Ціннісний консенсус є найважливішим фундаментом інформаційної безпеки демократичної політичної системи. У роботі А. Олійника обґрунтовується діалектичний взаємозв'язок інформаційного суверенітету держави із системою забезпечення інформаційної безпеки, розкрито їх взаємозумовленість і взаємовплив².

Найважливішу роль у забезпеченні інформаційної безпеки демократичної держави, її ціннісної складової відіграють інститути громадянського суспільства. Дану ідею в науковому дослідженні під назвою «Адміністративно-правова діяльність недержавних органів та організацій як структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки» репрезентує Ю. Лісовська³. Схожі ідеї представлені в роботі А. Головка, який розглядає значення інститутів громадянського суспільства в забезпеченні інформаційної безпеки української держави⁴. У свою чергу, К. Захаренко стверджує, що впливовими недержавними суб'єктами інформаційної безпеки країни є неурядові аналітичні центри, які виробляють і ретранслюють суспільно значущі концепції, ідеї, цінності⁵. Разом із тим вчені В. Лисак та О. Агеєва підкреслюють, що проблемою в діяльності аналітичних центрів як суб'єктів інформаційної безпеки є неготовність органів державної влади співпрацювати із зовнішніми джерелами інформації та проектами, а це тягне за собою закритість і непрозорість процедури підготовки та прийняття рішень вищим політичним керівництвом держави⁶.

¹ Бушман І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства. *Гілея* : наук. вісн. 2015. Вип. 102. С. 201–205.

² Олійник О. Інформаційний суверенітет як важлива умова забезпечення інформаційної безпеки України. *Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України*. 2015. № 1. С. 54–59.

³ Лісовська Ю. П. Адміністративно-правова діяльність недержавних органів та організацій як структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки. *Наук. пр. МАУП*. 2014. Вип. 2 (41). С. 108–113.

⁴ Головка А. А. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення інформаційної безпеки України. *Україна в процесах глобального інформаційного обміну* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 трав. 2016 р.). Львів : Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2016. С. 103–105.

⁵ Захаренко К. Ефективність використання потенціалу недержавних суб'єктів інформаційної безпеки. *Мультиверсум* : філос. альманах. 2016. Вип. 1–2. С. 58–70.

⁶ Лисак В. Ф., Агеєва О. Л. Сучасні українські «мозкові центри» як суб'єкти суспільно-політичного процесу в державі. *Гілея* : наук. вісн. 2015. Вип. 95. С. 377–382.

Необхідно відзначити, що в деяких наукових дослідженнях з інформаційної безпеки домінують прикладні аспекти, пов'язані з конкретними країнами. Так, В. Хімей, аналізуючи низку проблем в інформаційній безпеці української держави в її аксіологічному вимірі, стверджує, що вони обумовлені деформаціями інформаційного простору під впливом різних факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру¹. Дослідник С. Евур, розглядаючи проблему інформаційної безпеки Гани, підкреслює, що основну увагу необхідно приділити впровадженню веб-порталів, створенню стандартів для підтримки функціональної сумісності комп'ютерних систем, забезпеченню високошвидкісної мережі для обміну даними, удосконаленню підготовки державних співробітників, що займаються інформаційно-комунікаційними технологіями, та підвищенню безпеки урядових баз даних².

У свою чергу, вчені С. Кадір і С. Квадрі констатують, що, забезпечуючи інформаційну безпеку, зацікавлені сторони повинні підтримувати функціонування трьох основних атрибутів: конфіденційність, цілісність і доступність. Доступність більш критична із цих атрибутів, тому що інші два залежать від неї безпосередньо, оскільки неможливо використовувати методи конфіденційності і цілісності без доступної інформації³.

Фактично перераховані вище фахівці акцентують увагу на таких найважливіших правах людини в інформаційній сфері, як захист персональних даних, свобода отримання інформації, достовірність інформації. Схожі погляди на проблему інформаційної безпеки демонструють дослідники М. Іслама, Дж. Уотсонб, Р. Іаннелла, Ш. Гева, підкреслюючи, що конфіденційність – це не просто приховування інформації, це також законний контроль над власною особистою інформацією⁴. Таким чином, цінність захисту особистого простору як умови забезпечення інформаційної безпеки громадянина є найважливішим фактором розвитку демократичної держави.

---

¹ Хімей В. Основні сучасні проблеми інформаційної безпеки України. *Теле- та радіожурналістика*. 2014. Вип. 13. С. 127–132.

² Ewurah S. K. The Concept of Government: ICT Policy Guidelines for the Policy Makers of Ghana. *Journal of Information Security*. 2017. No. 8. P. 106–124.

³ Qadir S., Quadri S. Information Availability: An Insight into the Most Important Attribute of Information Security. *Journal of Information Security*. 2016. No. 7. P. 192.

⁴ A greater understanding of social networks privacy requirements: The user perspective / M. Islama, J. Watsonb, R. Iannella, S. Geva. *Journal of information security and application*. 2017. No. 33. P. 30–44.

Розвиваючи вищенаведені гіпотези, А. Вейга і Н. Мартінс зазначають, що лідери різних спільнот можуть впливати на культуру громадян, використовуючи різні підходи до створення середовища, в якому інформація захищена. Успішне управління інформаційною безпекою залежить від авторитету лідера, ефективної практики управління в цій сфері¹.

На думку Н. Сафа і К. Мапл, інформаційна (комп'ютерна) грамотність є ключовим елементом забезпечення інформаційної безпеки. На їхнє переконання, для підвищення рівня інформованості користувачів необхідна якісна підготовка з інформаційної безпеки. Використання для цих цілей офіційних презентацій, ігор, веб-сайтів, електронної пошти, зустрічей і плакатів показали, що вони є ключовими методами збільшення обізнаності громадян². Відповідно обмін знаннями відіграє важливу роль у сфері інформаційної безпеки, оскільки це позитивно впливає на поінформованість суспільства. Загальновизнано, що знання про ризики в інформаційній сфері є найбільш важливим фактором, який знижує рівень порушень інформаційної безпеки громадянина, суспільства і держави³. Можна стверджувати, що високий рівень знань в інформаційно-комунікаційній сфері дозволяє всім суб'єктам інформаційної безпеки більш глибоко усвідомлювати і відстоювати ціннісні аспекти особистісного і суспільного буття.

Низка дослідників (Н. Сафа, Р. фон Солмс та ін.) у своїх роботах констатують, що інформаційна безпека, як і раніше, є складним питанням для приватних користувачів і організацій. Це пов'язано з тим, що інформаційна безпека багатогранна, до неї відносяться проблеми захисту інформації від несанкціонованого доступу, розкриття, використання, модифікації, збоїв, перевірки і прочитання⁴. Н. Сафа, Р. фон Солмс, С. Фурнелл справедливо стверджують, що веб-технології принесли багато переваг організаціям і їх клієнтам, але проблема порушення інформаційної безпеки залишається, як і раніше, актуальною. Антивіруси, антиспам, антифішинг, антишпигун, брандмауери, системи

---

¹ Veiga A., Martins N. Defining and identifying dominant information security cultures and subcultures. *Computers & Security*. 2017. No. 70. P. 72–94.

² Safa N., Maple C. Human errors in the information security realm – and how to fix them. *Computer fraud and security*. 2016. No. 9. P. 17.

³ Safa N., Solms R., Fitcher L. Human aspects of information security in organizations. *Computer fraud and security*. 2016. No. 2. P. 15–18.

⁴ Safa N., Solms R. An information security knowledge sharing model in organizations. *Computers in Human Behavior*. 2016. No. 57. P. 442–451.

аутентифікації і виявлення вторгнень – усе це технологічні аспекти, спрямовані на захист інформації, але вони не можуть гарантувати безпечне середовище для інформації¹.

У свою чергу, науковці Ф. Беланджер, С. Коллінсон, К. Енсет, Е. Негангард роблять висновок про те, що в даний час одним із найцінніших активів тієї чи іншої організації є інформація. Саме тому організації приділяють основну увагу підтриманню безпеки і вдосконаленню своїх інформаційних систем, оскільки загрози безпеки, пов'язані з кіберзараженням, інтенсифікуються як кількісно, так і якісно².

Отже, цілком очевидно, що ціннісний контекст інформаційної безпеки безпосередньо корелюється з когнітивним, комунікаційним і технічним аспектами існування даного феномену. Захист цінностей і прав людини, суспільства й держави в інформаційній сфері є актуальним для сучасних демократій, України зокрема.

Таким чином, аналіз наукової літератури з проблеми інформаційної безпеки в ціннісному вимірі дає підстави стверджувати про необхідність узагальнення і розвитку наявних поглядів. У нашому дослідженні ми зосередимо увагу на ролі та значенні ціннісних детермінант у функціонуванні системи інформаційної безпеки Української держави.

У сучасних глобальних процесах інформація є потужним ресурсом, який сприяє національному прогресу. Саме тому набуття якісної (достовірної) інформації, її зберігання, захист та швидкість оброблення становлять необхідні передумови стабільного існування будь-якої держави. У свою чергу, реалізація права людини на достовірну інформацію є необхідною складовою демократичного поступу суспільства.

Очевидно, право людини на інформацію є базовою правовою цінністю, яке має захищати демократична держава. Як зауважують фахівці, право на інформацію – це право особистості на комунікацію, тобто вираження своєї індивідуальності в суспільстві, яке є одним з найважливіших прав людини. Можна розрізнити щонайменше три аспекти сучасних інформаційно-комунікативних відносин:

– ідеологічний – створення, поширення та закріплення в масовій свідомості певних ціннісних настанов, послань-меседжів, пояснень та обґрунтувань політичних рішень і дій влади;

---

¹ Safa N., Solms R., Furnell St. Information security policy compliance model in organizations. *Computers & Security*. 2016. No. 56. P. 70–82.

² Belanger F., Collignon St., Enget K., Negangard E. Determinants of early conformance with information security policies. *Information and Management*. 2017. No. 54. P. 889.

- інформаційний – процеси обміну інформацією між учасниками комунікативних відносин;
- технологічний – регулювання техніко-технологічних процесів розвитку різних сегментів інформаційної сфери¹.

Виходячи з вищезначеного, можна стверджувати, що забезпечення права на інформацію й гарантування інформаційної безпеки людини та суспільства в усіх її вимірах є надактуальним завданням сьогодення. На думку фахівців, інформаційна безпека (як складова національної безпеки) – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, захисту інформації, зв'язку, інформаційних технологій при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам².

Отже, інформація є стратегічним ресурсом держави, а захист права людини та суспільства на достовірну інформацію становить ціннісний імператив демократичного державотворення.

З розвитком інформаційного суспільства світова спільнота стикнулася з необхідністю захисту інформаційних прав людини, протидії інформаційним атакам, формування національних систем інформаційної безпеки. Так, у 1986 р. країни Європи спільно розробили загальні «Європейські критерії безпеки інформаційних технологій», на основі яких були сформульовані завдання у сфері інформаційної безпеки:

- захист інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу з метою забезпечення конфіденційності;
- забезпечення цілісності інформаційних ресурсів шляхом їх захисту від несанкціонованої модифікації або знищення;
- забезпечення працездатності систем за допомогою протидії загрозам відмови в обслуговуванні³.

Розмірковуючи над сутністю аксіологічного підґрунтя інформаційної безпеки, фахівці визначають низку аспектів розгляду цієї проблеми.

¹ Радченко О., Бухтатий О. Моделювання державної комунікативної політики в умовах сучасної України. *Публ. упр.: теорія та практика*. 2014. Вип. 3. С. 82.

² Зайцев М. М. Суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України. С. 231–232.

³ Чічановський А. А. Інформаційні процеси в структурі світових комунікаційних систем : підручник / редкол.: А. А. Чічановський, О. Г. Старіш. Київ : Грамота, 2010. С. 390.

Зокрема, науковець І. Зязюн своєрідно інтерпретує вищеозначену проблему, зазначаючи, що як ніколи постає питання про аксіологічну безпеку, один із важливих аспектів інформаційної безпеки – своєрідної психологічної складової так званого «соціального почуття» (за А. Адлером – «співпричетності до життя суспільства, невідчуженості від колективного буття і прагнення до кооперації та співробітництва із собі подібними»). Автор переконаний, що дуже мало людей реально уявляють справжню небезпеку аксіологічної війни. Лише цінності структурно конституують саму громадянськість, саму суб'єктивність індивідуума, а тому їх зруйнування впливає на всі без винятку напрями життя людини і суспільства виключно знищуюче¹.

І. Зязюн обґрунтовано доводить, що основою процвітання і благополуччя держави має бути не інформаційна агресія проти інших країн, а сильна внутрішня політика, розвиток моральних принципів і моральних норм, комфортна психологічна обстановка в державі. Незнання практичних шляхів відтворення ціннісного світу громадян і ефективного забезпечення аксіобезпеки пов'язано з нерозумінням масштабу і причин аксіокатастрофи, що, у свою чергу, визначається причиною нерозуміння організуючої, конструюючої і системоутворюючої ролі цінностей у внутрішньому світі людини і в міжособистісному просторі співтовариств².

Розвиваючи вищеозначену логіку в ціннісно-правовому напрямі, О. Дзьобань стверджує, що в умовах глобалізації при проникненні західних суспільних і, зокрема, правових цінностей у східні регіони Європи, у тому числі й в Україну, виникає певний дисбаланс ціннісних орієнтацій населення, проявляється амбівалентність правосвідомості. На рівні правових цінностей ми отримуємо якісно нову картину співіснування правових культур і маємо змогу вести мову про відносну самостійність цінностей різних правових культур і відносну сумісність західних і вітчизняних правових цінностей. Сьогодні в умовах повсюдної глобалізації спостерігається витіснення із національних правових систем вічних, універсальних моральних цінностей, що призводить до втрати правом своєї духовної сутності, до втрати людиною у праві особистісного життєстверджуючого начала³. Відповідно така ситуація

---

¹ Зязюн І. Криза цінностей – катастрофа суспільств і держав. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2010. №2. С. 11.

² Там само. С. 14–15.

³ Дзьобань О. П. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів. *Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич*. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 71 (№4). С. 420–421.

негативно впливає на аксіологічне підґрунтя інформаційної безпеки Української держави й може сприяти деформації (у крайньому випадку втраті) ціннісних орієнтирів громадян.

У сучасних умовах особливу роль у формуванні ціннісного підґрунтя суспільного й державного буття відіграють мережеві спільноти та організації, які відповідно є суб'єктами інформаційної безпеки держави.

Узагальнюючи різноманітні джерела, Т. Кравченко зауважує, що сьогодні вже існує мережева організація соціального життя, заснована на залученні багатьох людей до мережевих спільнот, комунікативною основою яких є Інтернет. У мережевих спільнотах проявляються негативні риси, які впливають на ціннісний світ людини та суспільства, що, у свою чергу, відбивається на якісних показниках інформаційної безпеки держави. До таких негативних рис фахівці відносять такі:

– невпевненість в інформаційній безпеці особистих даних у мережі;

– право державних структур на перегляд інформації акаунтів соціальних мереж;

– інформаційні технології створюють можливість руйнування життєвого світу людей і їх життєвих пріоритетів і цінностей, залучення свідомості людей у небезпечну для психіки віртуальну реальність, у той час як інформація набуває статусу всезагальної цивілізаційної цінності, значного, життєво важливого ресурсу суспільства і держави¹.

Таким чином, існує нагальна потреба в розповсюдженні та утвердженні гуманістичних цінностей серед користувачів мережі Інтернет шляхом поширення просвітницького, науково-популярного, релігійного, літературного, етичного контенту в прийнятній і привабливій формі для різних груп населення. Така діяльність, безумовно, буде зміцнювати ціннісні підвалини інформаційної безпеки нашої країни.

Наступним чинником, що негативно впливає на аксіосферу інформаційної безпеки, є намагання окремих суб'єктів інформаційного простору поставити власні приватні інтереси вище загальнодержавних, бажання використовувати інформаційні технології для маніпулювання суспільною свідомістю.

Розмірковуючи над вищезначеною проблемою, О. Литвиненко зауважує, що оскільки лобіювання приватних інтересів становить загрозу національній інформаційній безпеці, то потрібно на державному

¹ Кравченко Т. О. Аксиологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми. С. 57.

рівні проводити ефективні та дієві заходи з метою захисту національного інформаційного простору. Це, зокрема, такі:

- збільшення бюджетного фінансування державних інформаційних агентств та інших ЗМІ з метою підвищення рівня стимулювання і мотивування співробітників;
- удосконалення законодавства у сфері інформаційної діяльності, прийняття закону, за яким лише 20% приватних інформаційних агентств та ЗМІ можуть належати іноземним громадянам і містити у статутному фонді іноземний капітал, а 80% – громадянам України;
- проведення рекламних кампаній для збільшення престижу державних та власне українських інформаційних агентств¹.

Негативний вплив окремих суб'єктів медіа-простору на інформаційну та духовну безпеку нашої країни обумовлений до певної міри несистемним законодавством у цій царині. У цьому контексті Ю. Дмитерко стверджує, що інформаційне законодавство України й досі значною мірою залишається фрагментарним і несистематизованим, на рівні підзаконних нормативних актів є доволі суперечливим. Правові норми, які регулюють інформаційний простір, розпорошені по різних законах та підзаконних нормативних актах, що ускладнює їх практичне застосування. Інформаційне законодавство містить значний масив протиріч і неузгодженостей, оперує недосконалим термінологічним апаратом. Неврегульованою з правового боку залишається діяльність інтернет-видань. Крім того, потрібно відзначити, що судові та правоохоронні органи не приділяють достатньо серйозної уваги боротьбі з порушеннями інформаційного законодавства².

У стратегічному плані державі варто зміцнювати аксіосферу суспільства шляхом відтворення цінностей через освіту та виховання, дбати про інформаційну безпеку та захищеність культурно-інформаційного поля країни від зовнішніх впливів. Інформаційна стабільність та втілення чітких ціннісних пріоритетів демократичного розвитку держави забезпечуватимуть їй конкурентоспроможність у глобальних процесах сучасності.

Як влучно зауважує дослідник І. Поліщук, демократія як спосіб правління є притаманним історичній державності українського народу, тому повернення до власної демократичної суверенної державотворчої

---

¹ Литвиненко О. Проблема інформаційної безпеки в контексті сучасного українознавства. *Українознав. альманах*. 2011. Вип. 5. С. 204.

² Дмитерко Ю. Ю. Відображення дійсності у ЗМІ: державно-правовий аспект журналістики. С. 366.

традиції та модернізація політичного життя на засадах функціонування сучасних поліархій є запорукою нашого прогресу в епоху постмодерну ХХІ ст.¹

На переконання науковців, стабільність вітчизняного суспільства передбачає розробку та утвердження стійкої системи демократично орієнтованих пріоритетних цінностей. Необхідно визначити базові цінності, довкола яких згрупуються інші цінності та ідеї, утворюючи безпечні умови для існування людини та суспільства в цілому. Відповідна новітня система цінностей спрямована на об'єднання суспільств та людей, на забезпечення гідних та безпечних умов життя людини (особистості) в сучасному суспільстві. Зрозуміло, що аналіз ціннісних основ безпеки особи є основою для формулювання політики регулювання ціннісної системи українського суспільства, насамперед через політичну дію особи та суспільних груп. Синтез процесів соціокультурної та національної самоідентифікації українського народу, що здійснюється в ході будівництва незалежної держави, означає реалізацію специфічного соціокультурного проекту, складовими якого слід вважати в першу чергу відродження культурної історичної пам'яті, рефлексію всього без винятку попереднього культурно-історичного досвіду та його реконструкцію на основі нової системи цінностей та орієнтації².

Очевидно, розуміння інформаційної безпеки має включати в себе не тільки захист інформаційних ресурсів суспільства, держави та людини, а й збереження ціннісних аспектів історичної пам'яті, культурних традицій, специфічного національно-етнічного способу життя українського народу. У цьому контексті дослідники ведуть мову про захист інформаційного суверенітету нашої країни, розуміння якого вбирає в себе правові, політичні, ціннісно-культурні, безпекові й інформаційні процеси в державі. Цілком логічно, що програми з інформаційної безпеки спрямовані в першу чергу на захист інформаційного суверенітету держави.

Так, О. Олійник, О. Соснін, Л. Шиманський констатують, що інформаційний суверенітет Української держави – це виключне право України відповідно до Конституції, законодавства України та норм міжнародного права самостійно і незалежно з додержанням балансу інтересів особи, суспільства і держави визначати й здійснювати внут-

¹ Поліщук І. О., Чигрінов В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : монографія. Харків : ХІБМ, 2006. С. 354.

² Бушман І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства. С. 203.

рішні та геополітичні національні інтереси в інформаційній сфері, державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику, розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору, створювати умови для його інтегрування у світовий інформаційний простір та гарантувати інформаційну безпеку держави¹.

Інформаційний суверенітет України має забезпечуватися за рахунок:

- а) виняткового права власності України на інформаційні ресурси, що формуються за рахунок коштів з державного бюджету;
- б) створення відповідних національних систем інформації;
- в) встановлення режиму доступу інших держав до інформаційних ресурсів України;
- г) використання інформаційних ресурсів на засадах рівноправного співробітництва з іншими державами².

Як справедливо зазначає О. Олійник, система забезпечення інформаційної безпеки безпосередньо впливає на забезпечення інформаційного суверенітету та є відповідним комплексом правових механізмів реалізації конституційних принципів суверенності і незалежності України. Інформаційний суверенітет є важливою умовою забезпечення інформаційної безпеки, вони взаємно пов'язані. Їх взаємозв'язки виявляються в такому:

- головною метою забезпечення як інформаційного суверенітету, так й інформаційної безпеки є захист національних інтересів;
- реалізація функцій держави в цих сферах має здійснюватися за загальними принципами, визначеними Конституцією України і законами України;
- забезпечення інформаційної безпеки безпосередньо пов'язано із суверенним правом держави, що впливає із засад інформаційного суверенітету як важливої складової державного суверенітету;
- державна політика у сфері забезпечення інформаційного суверенітету й інформаційної безпеки має як загальні напрями діяльності, так і такі, що реалізуються на їм властивих напрямках, котрі доповню-

---

¹ Олійник О. В., Соснін О. В., Шиманський Л. Є. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави. URL: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm (дата звернення: 25.02.2018).

² Кирильчук Є. О. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наук. пр. МАУП*. 2013. Вип. 1. С. 62.

ють один одного та підвищують рівень гарантій щодо досягнення позитивних результатів¹.

На сьогоднішній день захист інформаційного суверенітету країни та забезпечення інформаційної безпеки є справою не тільки державних органів, а й приватних структур, суб'єктів громадянського суспільства. Саме останні в демократичному суспільстві беруть активну участь у формуванні й популяризації різноманітних цінностей, які є підґрунтям розвитку інституту інформаційної безпеки.

На переконання О. Гіда, недостатньо активно в країні формується громадська думка про те, що питання інформаційної безпеки не можуть забезпечуватись лише на урядовому рівні. Тому для ефективного вирішення цієї проблеми необхідно постійно поглиблювати партнерство держави з приватним сектором, оскільки багато стратегічних об'єктів нині знаходяться в його управлінні. У той же час українські компанії неохоче надають відомості про кількість і характер атак на їхні інформаційно-комунікаційні системи та наслідки і збитки від їх впливів. Вони також не повідомляють правоохоронні органи про наявні загрози вторгнення в роботу їхніх об'єктів інформаційної сфери. Компетентні органи також не володіють даними щодо наявності на цих об'єктах досконалих систем захисту від негативних інформаційних і кібернетичних впливів. У результаті спостерігається надвисока латентність порушень в інформаційному просторі, що є одним з вагомих факторів процвітання кіберзлочинності в Україні².

Практика свідчить, що окремі приватні компанії, які навіть мають потужні ресурси, не можуть комплексно та ефективно протидіяти кіберзлочинності. Тому існує потреба у плідній співпраці комерційних та державних структур у спільному захисті інформаційних інтересів держави.

Як доводять фахівці, в останні роки спостерігається різка активізація діяльності різного роду організованих кримінальних угруповань, а також екстремістських і терористичних організацій, які втручаються в інформаційний простір для реалізації своїх, далеких від благородних, намірів. Це і вчинення злочинів у різних сферах господарювання та управління, і хакерські атаки на урядові сайти і портали та банківські

---

¹ Олійник О. Інформаційний суверенітет як важлива умова забезпечення інформаційної безпеки України. *Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України*. 2015. № 1. С. 58.

² Гіда О. Ф. Фактори, що впливають на формування викликів національним інтересам України в інформаційному просторі. *Боротьба з орг. злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 2. С. 233.

бази даних, і спроби дестабілізувати діяльність об'єктів критичної інфраструктури та суспільно-політичну обстановку в певному регіоні чи державі в цілому тощо. Усе більшого поширення набуває кібершпиунство. У багатьох випадках кібератаки чітко вмотивовані. Одні з них переслідують суто економічні чи фінансові інтереси або спрямовані на завдання людям фізичної шкоди, інші – мають яскраво виражене політичне забарвлення і спрямовані на посилення деструктивних настроїв у суспільстві. Немало випадків, коли кіберпростір використовується з хуліганських спонукань¹.

Відповідно кіберзлочини здійснюють руйнівний вплив і на аксіологічне підґрунтя інформаційної безпеки держави та суспільства, порушуючи такі базові цінності, як справедливість у користуванні інформаційними ресурсами, рівність у доступі до інформаційних баз даних, правова захищеність індивідуальної та авторської інформації, підміна правової свободи анархією в інформаційному просторі тощо.

Можна констатувати, що ціннісна складова є обов'язковим елементом різноманітних рамкових та нормативних документів щодо регулювання діяльності суб'єктів у інформаційній сфері, захисту її від кіберзлочинів. Так, Головна зовнішньополітична ініціатива США щодо перспектив розвитку кіберпростору, яка була оприлюднена 16 травня 2011 р. під назвою «Міжнародна стратегія для кіберпростору» (International Strategy for Cyberspace), містить низку «базових принципів», які відображають ціннісно-світоглядну спрямованість даного документа. Згідно із цією Стратегією такими принципами є:

– «фундаментальні свободи» (можливість шукати, отримувати й передавати інформацію та ідеї через будь-які засоби зв'язку та незважаючи на кордони);

– «прайвесі» (люди мають бути обізнані із загрозами їхній персональній інформації та про можливість здійснення проти них кіберзлочинів);

– «вільні потоки інформації» (рух інформації не має обмежуватися фільтрами, міжмережевими екранами, оскільки вони створюють видимість безпеки, кіберпростір має бути місцем інновацій та співпраці держави й бізнесу задля більшої безпеки².

---

¹ Гіда О. Ф. Міжнародні ініціативи у сфері посилення інформаційної безпеки та протидії організований злочинності. *Боротьба з орг. злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. Вип. 1. С. 260.

² Дубов Д. В., Ожеван М. А. Майбутнє кіберпростору та національні інтереси України: нові міжнародні ініціативи провідних геополітичних гравців : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2012. 32 с.

У свою чергу, в Доктрині інформаційної безпеки України від 25 лютого 2017 р. чітко визначені національні інтереси України в інформаційній сфері, в основу яких покладені життєво важливі цінності існування людини, суспільства та держави. Такими національними інтересами в інформаційній сфері, зокрема, є:

1) життєво важливі інтереси особи: забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; забезпечення конституційних прав людини на захист приватного життя; захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних впливів;

2) життєво важливі інтереси суспільства і держави:

– захист українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, передусім з боку Російської Федерації;

– захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України;

– всебічне задоволення потреб громадян, підприємств, установ і організацій усіх форм власності у доступі до достовірної та об'єктивної інформації;

– забезпечення вільного обігу інформації, крім випадків, передбачених законом;

– розвиток та захист національної інформаційної інфраструктури;

– збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей Українського народу;

– забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

– вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин та сприяння вивченню мов міжнародного спілкування;

– зміцнення інформаційних зв'язків з українською діаспорою, сприяння збереженню її етнокультурної ідентичності;

– розвиток медіа-культури суспільства та соціально відповідального медіа-середовища;

– формування ефективної правової системи захисту особи, суспільства та держави від деструктивних пропагандистських впливів;

– створення з урахуванням норм міжнародного права системи і механізмів захисту від негативних зовнішніх інформаційно-психологічних впливів, передусім пропаганди;

- розвиток інформаційного суспільства, зокрема його технологічної інфраструктури;
- безпечне функціонування і розвиток національного інформаційного простору та його інтеграція у європейський і світовий інформаційний простір;
- розвиток системи стратегічних комунікацій України;
- ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства під час формування, реалізації державної політики в інформаційній сфері;
- забезпечення розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційних ресурсів України;
- захищеність державної таємниці та іншої інформації, вимоги щодо захисту якої встановлені законом;
- формування позитивного іміджу України у світі, донесення оперативної, достовірної та об'єктивної інформації про події в Україні до міжнародної спільноти;
- розбудова системи іномовлення України та забезпечення наявності іншомовного українського каналу в кабельних мережах та в супутниковому мовленні за межами України¹.

Як зазначалося вище, важливу роль у забезпеченні інформаційної безпеки держави, відтворення її ціннісної складової відіграють суб'єкти громадянського суспільства – аналітичні та наукові центри, громадські організації та рухи.

З цього приводу Ю. Лісовська стверджує, що включення інститутів громадянського суспільства в систему захисту інформаційної безпеки забезпечує вирішення низки важливих завдань. По-перше, забезпечується участь громадськості у прийнятті рішень з питань інформаційної безпеки. По-друге, введення інститутів громадянського суспільства в механізм політики інформаційної безпеки забезпечує процес залучення громадян у розв'язання проблем інформаційної безпеки, їхню активну позицію з відповідних питань².

За класифікацією дослідника А. Головка, інститути громадянського суспільства, які виступають суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки України, варто поділити на такі групи:

---

¹ Доктрина інформаційної безпеки України : від 25 лют. 2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 26.02.2018).

² Лісовська Ю. П. Адміністративно-правова діяльність недержавних органів та організацій як структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки. С. 110.

1) до першої групи слід віднести громадські об'єднання, тобто різного роду організації, спілки, асоціації та ін. Прикладом тут можуть слугувати ГО «Академія національної безпеки», Всеукраїнська асоціація «Інформаційна безпека та інформаційні технології», Центр військово-політичних досліджень (більш відома завдяки своєму проекту «Інформаційний опір»);

2) другу групу складають неурядові аналітичні центри як позадержавні експертні та наукові установи. До них варто віднести Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова (або просто Центр Разумкова), Український інститут публічної політики, Центр політико-правових реформ;

3) третя група об'єднує всі недержавні засоби масової інформації, що діють на території України, а саме: друковані джерела (журнали, газети), телевізійні канали, радіостанції, інтернет-ресурси. Тут можна згадати газету «Інформаційний бюлетень», інтернет-видання «Українська правда», телевізійні канали «112.ua», «Перший український інформаційний – 5 канал», телевізійний канал «24» та ін.¹

Залучаючи громадян до заходів з інформаційної безпеки, громадські організації здійснюють аксіологічну та просвітницько-виховну функції, формують суспільну думку щодо важливих питань захисту національних інформаційних інтересів.

Сучасні демократичні країни демонструють стабільну практику співпраці державних та недержавних суб'єктів інформаційної безпеки, що знайшло своє відображення і на законодавчому рівні. Наприклад, 26 листопада 2003 р. Конгресом США ухвалено закон «Про внутрішню безпеку» (Home Security Act), відповідно до якого створено Міністерство внутрішньої безпеки (Department of Homeland Security), на яке покладено координацію діяльності державних органів і всіх приватних структур з питань забезпечення інформаційної безпеки. Цим законом передбачено розробку Національної стратегії із забезпечення безпеки в кіберпросторі (National Strategy to Secure Cyberspace) та Національної стратегії фізичного захисту об'єктів життєзабезпечення населення (The National Strategy for the Physical Protection of Critical Infrastructures). Зазначеними документами передбачено створення єдиної національної системи протидії кібернетичному тероризму, в рамках якої ініційовано

---

¹ Головка А. А. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення інформаційної безпеки України. *Україна в процесах глобального інформаційного обміну*. С. 104.

створення територіальних, відомчих і приватних центрів протидії, визначено їхні функції та порядок взаємодії¹.

Європейські країни рухаються у схожому напрямі. Так, у лютому 2011 р. уряд Нідерландів ухвалив Національну стратегію кібербезпеки «Сила через співпрацю», якою передбачено створення Національної ради з кібербезпеки. Завданням цього органу буде забезпечення реалізації підходу, в основу якого покладено співробітництво державного та приватного секторів, а також різного роду наукових центрів. Передбачено також створення Національного центру з питань кібербезпеки, завданням якого є виявлення тенденцій та загроз інформаційній безпеці, а також сприяння подоланню наслідків інцидентів і кризових ситуацій у цій сфері².

Аналіз нормативно-правової бази, що регламентує участь недержавних суб'єктів як структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки, дає підстави виокремити такі її основні форми:

- участь у роботі консультативно-дорадчих органів при органах державного управління в інформаційній сфері;
- участь у публічних громадських обговореннях, що проводяться органами державного управління в інформаційній сфері;
- участь у вивченні громадської думки, що проводиться органами державного управління в інформаційній сфері;
- направлення органам державного управління в інформаційній сфері інформаційних запитів та скарг у ході громадського контролю за їх діяльністю, а також скарг та заяв про інформаційні правопорушення в процесі громадського контролю за дотриманням законності в інформаційній сфері;
- направлення органам державного управління в інформаційній сфері заяв (клопотань) про задоволення прав та законних інтересів у цій сфері³.

Вищенаведене свідчить, що недержавні суб'єкти інформаційної безпеки мають можливість публічно обговорювати політичні, правові, моральні та інші цінності, утверджувати їх значення в суспільному житті, впливати на формування ціннісної підйоми суспільної свідо-

---

¹ Алямкін Р. В., Федорін М. П. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки. *Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України*. 2013. №4. С. 93–94.

² Доклад Группы правительственных экспертов по достижениям в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности (A/65/201). Нью-Йорк : Орг. Объедин. Наций, 2012. С. 30–31.

³ Бурило Ю. П. Участь недержавних суб'єктів у здійсненні державного управління інформаційною сферою. *Прав. інформатика*. 2007. №4. С. 34.

мости, а як наслідок, прямо та опосередковано брати участь у захисті інформаційного суверенітету держави.

Як справедливо стверджує К. Захаренко, впливовим недержавним суб'єктом інформаційної безпеки країни є неурядові аналітичні центри. Роль неурядових аналітичних центрів як генераторів нових ідей та альтернативних підходів є особливо важливою на перехідних етапах, коли відбуваються глибокі внутрішні трансформації в усіх сферах суспільного життя, у сфері інформаційної безпеки зокрема. Неурядові аналітичні центри є також інструментом громадського контролю, вони впливають і на визначення цілей та цінностей суспільства, формують суспільну думку, яка є основним об'єктом інформаційних атак з боку інших держав. Їх потенціал як посередника та ефективного каналу зв'язку між інтелектуальним середовищем і державними органами та суспільством важко переоцінити. Неурядові аналітичні центри – це потужний інструмент громадського контролю за діями влади. Важлива їхня роль і у визначенні цілей та цінностей суспільства, формуванні громадської думки з актуальних для країни питань. Як правило, неурядові аналітичні центри представлені в медіа-просторі країни: їх спеціалісти виступають у ЗМІ, фахівці аналітичних центрів надають коментарі із суспільно важливих питань, попереджають про загрози у сфері національної безпеки, інформаційної зокрема¹.

Разом із тим у роботі аналітичних центрів України (як державних, так і недержавних) сьогодні існує безліч проблем, які негативно впливають на їх можливості щодо протидії інформаційним загрозам перед суспільством та державою. Перш за все це відсутність бюджетного фінансування аналітичних структур (окрім деяких урядових закладів). Щодо неурядових (які є найбільш професійними аналітичними структурами в Україні), то через відсутність попиту з боку органів державної влади на послуги незалежних аналітичних структур їх фінансове, організаційне й матеріальне забезпечення беруть на себе зарубіжні спонсори, а це, у свою чергу, формує в Україні професійне аналітичне середовище, яке, з одного боку, незалежне від діючої влади, а з іншого – може реалізовувати цілі, не завжди прийнятні для інтересів держави. Другою проблемою є неготовність органів державної влади співпрацювати із зовнішніми джерелами інформації й проектами, а це спричиняє закритість та непрозорість процедури підготовки й ухвалення рішень вищим політичним керівництвом держави. Щодо роботи

---

¹ Захаренко К. Ефективність використання потенціалу недержавних суб'єктів інформаційної безпеки. *Мультиверсум* : філософ. альманах. 2016. Вип. 1–2. С. 59–60.

партійних і ділових структур, то тут також спостерігається їх неготовність працювати в режимі прикладних політичних досліджень, нових ділових і політичних стратегій, нестандартних рішень. Проблему складає й кадрове питання через низький рівень інтелектуальної підготовки політичних аналітиків, що не дозволяє українським «фабрикам думки» конкурувати із закордонними аналогами¹.

Отже, аналітичні центри (як урядові, так і неурядові) здатні значно посилити ціннісно-знаннєві підвалини інформаційної безпеки нашої держави, запропонувати науково обґрунтоване вирішення складних проблем у цій царині, здійснювати інтелектуальну підтримку інформаційного спротиву України у «гібридній війні». На жаль, можливості цих структур не завжди раціонально використовуються державними органами, які відповідають за інформаційну безпеку, зокрема їх аналітичні розробки досить часто не знаходять свого практичного втілення.

Підсумовуючи вищенаведене, варто зауважити, що низка проблем в інформаційній безпеці нашої держави в її аксіологічному вимірі обумовлена деформаціями інформаційного простору під впливом різноманітних чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Зокрема, до головних негативних чинників, які зумовлюють сучасний стан українського інформаційного простору, фахівці відносять такі:

- відсутність чіткої скоординованої державної інформаційної політики за умов наявності й активного виконання кількох, на жаль, недостатньо скоординованих державних програм за такими напрямками, як інформатизація, формування і захист національного інформаційного ресурсу і простору тощо;
- інвестування інформаційних структур (як державних, так і приватних) за «залишковим принципом» унаслідок економічних причин;
- експансія в Україну зарубіжних виробників інформаційної продукції, що об'єктивно переважають національних за якістю продукції, економічними можливостями, а також застосовують агресивну ринкову стратегію;
- недостатній професійний рівень працівників інформаційної сфери, недоліки вітчизняної системи їхньої підготовки (особливо це стосується електронних ЗМІ та нових інформаційних, зокрема глобальних, систем);

---

¹ Лисак В. Ф., Агеева О. Л. Сучасні українські «мозкові центри» як суб'єкти суспільно-політичного процесу в державі. С. 380.

– технічне відставання інформаційної інфраструктури і її повна залежність від постачання іноземної техніки, занепад вітчизняної телекомунікаційної промисловості¹.

Таким чином, аксіологічне підґрунтя інформаційної безпеки України є квінтесенцією ментальних, цивілізаційних, політичних, правових, культурно-історичних цінностей, традицій та детермінант, які мають забезпечувати сталість суспільного розвитку й збереження національно-культурної самобутності нашого народу. Важливою складовою забезпечення інформаційного суверенітету нашої держави є відтворення загальнолюдських та національних цінностей як державними інститутами, так і суб'єктами громадянського суспільства. Держава має стимулювати громадянську ініціативу щодо зміцнення інформаційної безпеки, створювати належні правові та економічні умови для діяльності суб'єктів громадянського суспільства в цій царині.

---

¹ Хімей В. Основні сучасні проблеми інформаційної безпеки України. С. 130.

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

2.1. Людина як суб'єкт та об'єкт інформаційної діяльності

Інформаційне суспільство як суспільство нового типу має низку особливостей у порівнянні з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення кількості інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформації в суспільстві, а й життєздатність інформаційного суспільства, виявляє нові проблеми і труднощі в соціальній комунікації і соціальній взаємодії в цілому. У різних сферах людської діяльності спостерігаються процеси інтеграції, що спричиняють процес глобалізації. З'являється єдина глобальна комунікаційна система, що забезпечує людство великими обсягами досяжної інформації. Зміни у сфері виробництва, у культурному середовищі, у мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини. І ці моделі повинні бути осмислені й прийняті людиною.

Відповідно при переході до інформаційного суспільства змінюються й соціальні відносини. Так, наприклад, для сучасного суспільства характерні тенденції до концентрації, бюрократизації й монополізації у сфері масово-інформаційних процесів¹. Це примушує по-новому поглянути на певні зміни у структурі соціальної системи. З'являються нові форми комунікації, викликані розвитком глобальної комунікаційної системи. Важливою умовою для функціонування особистості в сучасному інформаційному середовищі стають процеси соціальної комунікації, які стали можливими завдяки віртуалізації сучасного суспільства². Перенесення процесів фізичної соціальної взаємодії

---

¹ Сайкин Е. А. Многомерность личности как следствие мультипликации социальных ролей в информационном обществе : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Новосибирск, 2011. 20 с.

² Дзьобань О. До проблеми комунікації в інформаційно-культурному просторі сучасного соціуму. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід*,

в середовище симуляції актуалізує появу нового погляду на розвиток особистості.

Соціум сьогодні – це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, на відстоювання власної позиції. Як зазначає С. Куцепал, комунікація пронизує всі соціальні процеси, проте має не лише позитивні, а й тривожні наслідки, оскільки призводить до віртуалізації (дереалізації) реальності, уможливорює маніпуляцію свідомістю, перетворює людину в «розірваного» «часткового» суб'єкта, який перетворюється на «ретранслятора» повідомлень, наслідком чого стає втрата власного «Я», втрата особистості¹.

Однією з ланок, що об'єднує всю суспільну систему, є людина, котра водночас виступає як суб'єктом, так і об'єктом діяльності, соціальних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень. Безпосередньо пов'язані з інформаційною сферою моральні цінності істотно впливають на поведінку й діяльність людини, формують усю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності й інформаційно фіксує взаємозв'язок матеріального й духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються внутрішньо взаємозалежні її інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Суспільство стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З іншого боку, разом із соціально-економічними та політичними трансформаціями інформаційного суспільства відбувається процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моралі. Усе це ускладнює процес формування особистості в нинішніх інформаційних умовах.

Деякі характеристики суб'єктів соціальних відносин також зазнають змін. Наприклад, аналізуючи соціальні комунікації в інформаційному суспільстві і порівнюючи їх з аналогічними процесами у попередніх типах суспільств, не можна не враховувати нові форми комуні-

---

виклики та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. С. 101–103; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Прав. інформатика*. 2015. №2 (46). С. 9–16; Дзьобань О. П., Соснін О. В Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. Вип. 61. С. 24–34.

¹ Куцепал С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : Гілея, 2012. Вип. 66 (11). С. 531.

кативної взаємодії, які виникають завдяки віртуальним формам комунікації¹. Саме тому не тільки саме інформаційне суспільство, а й внутрішня структура нових соціальних відносин, і зокрема структура соціальної комунікації, є актуальними для подальшого вивчення. Індивідуальний суб'єкт є невіддільним від колективного і не може розвиватися відчужено. Оскільки суб'єкт залежить від суспільства, зміни в суспільстві також привносять зміну в його існування. У цьому плані особистість може розглядатися як суб'єкт нових соціальних відносин.

Генеza інформаційного суспільства супроводжується зростанням темпів соціальної динаміки. Динамічність соціального розвитку досягається головним чином за рахунок підвищення інтенсивності інформаційних обмінів і взаємодії в усіх сферах людської діяльності. Виробництво інформації уособлюється і стає самостійною сферою діяльності та завдяки розвитку електронної техніки, удосконаленню засобів та якості зв'язку, розвитку телекомунікацій набуває форми сучасної індустрії. Соціальні та економічні пріоритети більшою мірою зміщуються від власності й капіталів до наукових знань, інформації, а також форм її накопичення, обробки та використання.

Джерелом активних ресурсів розвитку соціальних, економічних і культурних взаємозв'язків стає засвоєння й використання потенціалу інформаційно-комунікативних технологій, що реально сприяє окремим індивідам і суспільству в цілому у використанні наукових знань та ідей. Інформаційно-комунікативні технології, які спеціально призначені для обробки та передачі інформації, стають вагомим чинником реформувань різних сфер людської діяльності, імпульсом організації людської життєдіяльності на принципово нових засадах. Отже, соціально-філософська рефлексія інформаційного суспільства передбачає не лише розгляд передумов, умов та засад його становлення, а й дослідження характеру й особливостей впливу інформаційно-комунікативних технологій на розвиток системи діяльності сучасного суспільства.

Той факт, що інформаційно-комунікативні технології стають провідним засобом організації життєдіяльності людей і функціонування соціальних інститутів, підкреслює розширення прикладних функцій наукового знання.

---

¹ Ариарский М. А. Социально-культурная деятельность креативно-информационной эпохи. Санкт-Петербург : Концерт, 2013. 248 с.; Игнатев В. И., Владимиров Т. В., Степанова А. Н. Социальная система как информационное взаимодействие : монография. Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. 308 с.

В індустріальному суспільстві сукупна діяльність структурно орієнтована на розвиток виробничих процесів значного промислового виробництва, управління власністю й капіталом у його речових і неречових формах. Наукова та інженерна діяльність, менеджмент, економічне й соціальне прогнозування, а потім й моделювання розвитку соціокультурних процесів стали пріоритетними напрямками в розвитку і відновленні структури сукупної діяльності. Саме вони орієнтували й економіку, й управління, й у цілому соціальну систему на принципи раціональності й ефективності використання наявних ресурсів розвитку. Разом із тим досягнення науково-технічної революції ставали не тільки фактором удосконалення виробничих процесів, а й засобом перетворення соціокультурного середовища індустріального суспільства.

На нашу думку, найважливішим напрямом трансформації характеру людської діяльності на етапі переходу від індустріальної до постіндустріальної системи став процес її активної технологізації. Створення технологій як визначеного впорядкованого процесу дій не тільки гарантує задалегідь задані властивості товарів чи послуг, а й забезпечує раціональність самого процесу діяльності. Більше того, принцип технологізації додає людській діяльності елементів норм, заборон, правил, стандартів і зразків, які або викреслюються з процесу здійснення діяльності, або стають об'єктом культивування й подальшого розвитку. Це особливо важливо для моделювання соціокультурних параметрів розвитку структури сукупної соціальної діяльності¹.

В інформаційному суспільстві зазнають змін і самі технології, які засновані на дослідницьких принципах, що спрямовані на пізнання людини й особливостей її взаємодії з технічними системами. Це суттєво змінює об'єкти технологізації та докорінно трансформує системи індивідуальних і соціальних взаємодій у рамках «людина – природа», «людина – машина», «людина – людина», формує нові цілі й засоби людської діяльності.

Конструювання якостей виробів, таким чином, стає дослідницьким актом і як таке є джерелом технологізації не тільки процесів виробництва, а й різних видів людської діяльності. Воно опосередковане наявними соціальними пріоритетами, усвідомленням потреб у розвитку

---

¹ Суська О. О. Психологія інформаційної діяльності в сфері масової комунікації. Основи формування критеріїв ефективності інформаційного обміну : монографія. Київ, 2007. 81 с.; Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / пер. с англ.: А. Константинов. Москва : Классика-XXI, 2011. 419 с.

засобів і якості життєдіяльності, виходячи з образу людини, що задається сучасною культурою. Посилення соціальної орієнтації в розвитку науково-технічного прогресу стає умовою формування інтелектуальних технологій, застосування яких реально трансформує різні види людської діяльності, змінюючи їхній зміст і структуру та надаючи перспектив їх реалізації.

Завдяки цьому інтелектуальні технології, що орієнтують професійний досвід у наявних зразках і моделях різних видів людської діяльності, набули значення наріжного каменя розвитку постіндустріального типу економічного розвитку. Інтелектуальні технології спрямовані на рефлексивне надання знань, умінь, інтелектуального досвіду й навичок у певній сфері діяльності, штучне моделювання яких дозволяє розвивати та оптимізувати живі системи ділових, політичних, соціальних і культурних зв'язків та комунікацій.

Незважаючи на те, що загальноприйнятого визначення інтелектуальних технологій немає, існує узгоджена думка, що вони належать до класу сучасних інформаційних технологій, які використовують програмні засоби штучного інтелекту. Інтелектуальні технології правомірно розуміти як форму саморефлексії людської діяльності, спрямовану на створення технічних засобів автоматизації та інформатизації її окремих операцій. Застосування електронних або віртуальних моделей соціальних комунікацій у широкому сенсі є однією з тенденцій у характері впливу інтелектуальних технологій на систему сучасної соціальної діяльності.

Факт технологізації діяльності суттєво вплинув на характер та стиль соціальних і ділових взаємодій. Технології стають ціннісною компонентою людської діяльності, що формує новий стиль в її організації та управлінні, актуалізуючи такі фактори розвитку, як перспективність, можливість перетворення, готовність до інновацій, а також реалізує потенціал індивідуалізації рішень при досягненні основних цілей діяльності. Отже, розуміння технології як організаційної цінності людської діяльності акцентує її моделююче значення, важливе для формування нових типів соціальних відносин та зв'язків або нових форм здійснення діяльності. Пізнання психологічних чинників розвитку людської діяльності дозволяє технологізувати ті види діяльності, котрі раніше були недосяжні для технологій. Поширення таких стратегій перетворення людської діяльності, як «технологія управління», «технологія спілкування», «соціальна технологія», «технологія освіти» тощо, свідчить про те, що об'єктом технологізації можуть стати най-

різноманітніші сфери людської діяльності, у тому числі форми міжособистісних комунікацій.

Останнім часом основним напрямом розвитку науково-технічного прогресу стали досягнення в розвитку засобів комунікації та організації масових потоків інформації. Поштова служба, телефон і засоби масової інформації формують нове вираження завдяки використанню телекомунікацій та мережі Інтернет.

Розвиток ринку інформаційних послуг є найважливішим і відповідальнішим аспектом адаптації соціальної системи до нових форм життєдіяльності в інформаційному суспільстві та формування в ньому соціокультурних принципів взаємозв'язку між державою і суспільством. Ринок інформаційних послуг формується, з одного боку, завдяки виникненню і розвитку потреб держави, корпоративних структур, окремих індивідів й установ, тобто клієнтів, у нових типах і видах інформаційних послуг, а з іншого – внаслідок розвитку специфічних видів інформаційної комерційної діяльності, що мають самостійне соціальне значення (реклама, маркетинг тощо). Тож сукупна соціальна діяльність інформаційного суспільства розвивається за рахунок виявлення соціально й культурно значущих напрямів інформаційної діяльності та розширення сфер її застосування. Це значною мірою трансформує характер, форми і типи соціокультурних взаємодій. Цей аспект розвитку системи діяльності видається одним із найактуальніших для розвитку інформаційного суспільства, в якому соціальний статус, рівень освіти й статків залежать від якості і надійності інформаційно-комунікативних взаємодій, в які включена людина як суб'єкт і як об'єкт інформаційної діяльності. Розповсюдження інформаційних технологій як у сфері виробництва, так і в гуманітарній сфері викликало цілу низку спеціально орієнтованих послуг з обробки й використання інформації та засобів комунікації, що визначають форми перетворення соціального середовища з метою створення умов задля функціонування інформаційного суспільства. Програмні засоби спрямовані на підтримку і полегшення найбільш працевдатних фрагментів управлінської, аналітичної, наукової діяльності, що потребує збереження часу на пошук інформації та формування значних за обсягом архівів документів.

Очевидно, що функції комп'ютера і його програмних засобів вимагають від людини як суб'єкта діяльності підвищення рівня сприйняття інформації, ерудиції, освіти, необхідності постійного оновлення знань. Крім того, вони об'єктивно створюють умови для конкретизації

соціальних смислів інформаційної діяльності, а також обумовлюють її ефективність у різних сферах людської діяльності, створюючи нові соціокультурні можливості та горизонти розвитку. Тим самим інформаційна діяльність вбудовується в середовище безпосередньої життєдіяльності, змінюючи образ життя сучасної людини. Але філософського сенсу набуває не сама по собі комп'ютерна техніка, а ті можливості та задуми людини, які вона може реалізувати в процесі інформаційної діяльності. Навички інформаційної діяльності сьогодні є обов'язковими для ринку праці, на якому відображаються якісні зміни характеру людської діяльності. Самі ж комп'ютерні технології мають допоміжний характер, що дозволяє людині реалізувати свій творчий потенціал, досягти цілей і намірів.

Поширення інформаційних технологій супроводжується віртуалізацією всіх сфер людського життя, перетворившись із простої технології в інформаційно-комунікативне середовище, де й відбувається соціальна діяльність. На сьогоднішній день розширення її впливу відбувається у двох основних взаємопов'язаних напрямках: збільшення впливу віртуальності на світ реальний і віртуалізація самої реальності, які проявляються у надбанні віртуального статусу всіма сферами світу людини й соціокультурної реальності. Технічні засоби й інформаційні прийоми організації віртуальної реальності здатні кардинально змінити характер і смисли життєдіяльності як людини, так і соціуму в цілому. А отже, усвідомлення й оцінка соціальних меж, а також соціокультурних пріоритетів інформатизації дозволяє актуалізувати саме ті аспекти технологій, які спрямовані на розвиток людської життєдіяльності в різних галузях виробництва, науки, мистецтва, освіти, торгівлі, сфери обслуговування.

Масштабність проникнення віртуальної реальності в соціальне життя дає підставу вести мову про «віртуалізацію» суспільства, яка змінює спосіб життя людей, роблячи його синтетичним, посилюючи прагнення потрапити в нові її шари. Віртуальність є тотальною й безмежною, вона охоплює все більшу кількість сфер суспільного життя: «віртуальний світ», «віртуальна економіка», «віртуальна політика», «віртуальна любов», «віртуальний театр». Очевидним стає постійне прискорення віртуалізації суспільства й людини, викликане збільшенням «картин світу» і віртуалізацією дійсності. Це дає право говорити про безперервне збільшення реальностей, поліархія яких стала головним девізом сучасності. У віртуальній реальності поступово зникають просторові та часові розмежування, стираються міждержавні кордони,

пропагуються нові цінності, моделі поведінки, світоглядні стереотипи. Феномен віртуалізації життєвого простору людини та суспільства характеризує принципово новий тип символічного існування людини, соціуму, культури¹.

Інформаційне суспільство визначається через параметр нової особистості: простір мультиплікації можливостей людини, що несе нові виклики особистісної ідентичності, при яких зовнішні (технологічні) розширення людини перестають нею сприйматися як штучні. Інтервенція нових способів символізації, віртуалізація соціальних просторів, децентрація соціальних зв'язків посилюють динаміку і трансформують характер спілкування. Симбіоз людини з технологіями став розглядатися як такий, що здатний докорінно покращити людину, перетворивши її в якийсь новий вид. Деякі автори, що свідомо подолали технократизм, також прогнозували соціальні, соціокультурні та особистісні наслідки техніко-технологічних змін інформаційного суспільства: трансформація біологічних фаз життєдіяльності людини, неминучість адаптації індивіда логіці і коду електронної системи та ін. Інформаційне суспільство є епохою інформаційного індивіда в умовах перемоги електронної (аудіовізуальної) комунікації, багаторазово підсилює інтелектуальні здібності та творчі можливості особистості².

Соціокультурному простору інформаційного суспільства притаманні розповсюдження і впливи культурних досягнень інформаційного соціуму. Як зазначає Т. Лугуценко, специфічність цього феномену виражена в такому³:

- образний, віртуальний характер сучасної культури, оскільки основним об'єктом людської діяльності стала інформація. Атрибутами сучасного культурного простору стали віртуальний світ, бліп-культура⁴;
- на зміну інтерперсональній комунікації приходять комунікація масова, здійснювана за рахунок ЗМІ. З одного боку, глобалізація ін-

¹ Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратег. пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104.

² Маклюэн Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. Москва : Акад. Проект : Фонд «Мир», 2005. 495 с.

³ Лугуценко Т. В. Сутність та зміст культурного простору інформаційного суспільства в контексті культури постмодернізму. *Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр.* Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 65 (№ 10). С. 401–402.

⁴ *Бліп* – це одиничний спалах відображення дійсності у свідомості людини.

формаційного ринку приводить до уніфікації масової інформації, з іншого – підвищується можливість диверсифікації інформаційних послуг з регіональних або змістовних ознак;

– у зв'язку з активним впровадженням у соціальну реальність мережі Інтернет акцентується проблема взаємин «людина – мережа», «індивідуальне – загальне»;

– витвори сучасного мистецтва виконані в основному на перетині «мистецтво – технологія», що свідчить про позитивний вплив процесу інформатизації на культуру. Постмодерне мистецтво продовжує вслід за модернізмом вести пошук нових смислових і образних просторів, які відповідають запитам сучасного соціуму;

– центр соціокультурної динаміки поступово все більше переміщується до культури технологічної. Головним джерелом новацій у культурному житті інформаційного суспільства служить саме технологічна інформація.

Усі ці феномени носять глобальний характер. Звичайно, було б передчасно говорити, що з'явився новий тип людини – Homo informaticus разом з Homo sapiens, Homo faber, Homo religios. Проте антропологічні трансформації людини, які відбулися через те, що інформаційна картина світу стала визначальною формою світобачення сучасності, говорять про те, що ми маємо справу зі складним і багатовимірним явищем, що вимагає для свого адекватного розуміння перш за все філософського аналізу¹.

Фундаментальна реальність інформаційного суспільства й інформаційної культури робить правомірним визначати свідомість сучасної людини в категорії інформаційної картини світу, яка є такою ж всеосяжною й глобальною, як і релігійна, мовна та інші картини світу, властиві виключно людському світосприйняттю.

Ознакою сучасності є те, що сфера інформаційних технологій гармонійно поєднує телекомунікаційні й інформаційні послуги, виробництво засобів інформаційних технологій і телекомунікацій, програмних засобів, електронних інформаційних ресурсів, що робить її чимось більшим, аніж просто однією з інфраструктур і галузей економіки. У сучасних умовах вона має розглядатись як системний, потужний чинник як політичної та суспільно-економічної модернізації, так і со-

¹ Дзьобань О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків : Право, 2014. № 1 (20). С. 13–21.

ціогуманітарного розвитку країни, створення конкурентоспроможної економіки, забезпечення оптимальних умов людського розвитку, запровадження ефективних демократичних процедур. Разом із тим бурхливий розвиток і розповсюдження інформаційних технологій спричиняють і значні ризики, пов'язані передусім з інформаційною безпекою держави, а також з інформаційно-психологічною безпекою суспільства та громадян¹.

Для становлення інформаційного суспільства необхідною є єдність інформації та культури, оскільки наявність культурної свідомості є обов'язковою умовою розвитку світу, суспільства, індивіда. Глобальна інформатизація ще більше загострила існуючу розірваність, роз'єднаність культурної свідомості на дві культури – світ гуманітарний і світ точних наук і техніки. Як справедливо вважає Г. Камаралі, мета подолання даного протистояння двох культур поміщена в одвічному прагненні людства до єдності світобачення, гармонійного розвитку особистості². Звідси виникає завдання досягнення рівноваги, гармонії у процесах гуманізації інформаційних технологій і формування інформаційного суспільства.

Серед характеристик інформаційного суспільства, висунутих концепціями інформаційного суспільства, – зміни соціальних ролей та ідентичності особистості, а також зміна головних суб'єктів і об'єктів управління, коли місце матеріальних об'єктів зайняли ідеї і символи. Проблеми особистості в інформаційному суспільстві вписані в постмодерністський дискурс. Відповідність постмодерністського світогляду ідеології інформаційного суспільства виразилася в прогностичному осмисленні постмодерністами (перш за все Ж. Бодрійяром) різноманітності модифікацій людської суб'єктивності в електронно-цифровому середовищі, віртуальної трансформації і симулякризації індивіда, набуття ним свого «віртуального тіла», нібито безпосередності комп'ютерно-опосередкованого спілкування учасників кіберпростору й актуалізації безлічі комунікативних загроз, які супроводжують заміщення реальності симуляцією і ведуть до електронно-цифрового ескапізму³.

---

¹ Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ : НІСД, 2010. 29 с

² Камаралі Г. В. Інформаційна культура: грані взаємодії. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (№3). С. 401.

³ Бодрійяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального : пер. с фр. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. 385 с.

Швидкі зміни в галузі розвитку технічних засобів комунікації призводять до стрімких змін сучасних форм комунікації, а також модифікації головного суб'єкта комунікації – особистості: комунікативні технології служать продовженням людини, її «розширенням». Існує глибинний зв'язок між особистістю і комунікативними процесами, який виступає як імпліцитний. Сучасний тип особистості формувався досить тривалий час. Найважливішими факторами, що модифікують особистісні характеристики, є діяльність і спілкування. У просторі сучасних комунікацій збереглися елементи дотеперішніх комунікативних форм. Але сучасні комунікативні засоби вносять у процес комунікації абсолютно нові оцінки.

Суб'єктивність оцінок при визначенні семантичної значимості інформаційних продуктів і послуг надає визначальне значення процедурі усвідомлення їхнього змісту та сенсу, яка формує подальший характер їх використання в практичній площині будь-якої комунікативної взаємодії. З цієї точки зору ефекти інформаційних взаємодій безпосередньо пов'язані з обсягом можливостей споживачів інформаційних продуктів щодо розуміння сенсу й значення текстів, відеозображень тощо. У науковій літературі ефект долученості в процес розуміння й оцінки інформаційних продуктів прийнято пов'язувати із потенціалом і межами семантичного простору свідомості їхнього споживача, котрі позначаються спеціальним терміном «тезаурус».

Поняття тезаурусу є фундаментальним у теоретичній моделі семантичної теорії інформації, запропонованій Ю. Шрейдером. Відповідно до цієї моделі тезаурус – це знання споживача інформації про зовнішній світ, його здатність сприймати ті чи інші повідомлення в аспекті його особистісної картини світу. Обсяг та смислові зв'язки тезаурусу активно формують настанови суб'єкта – споживача інформаційних продуктів щодо осмислення інформації та визначають оцінки меж її функціональної значимості й потенціалу поточної чи перспективної доцільності. Важливо зрозуміти, що методологічні відмінності прагматичної та семантичної значимості інформації ґрунтуються на ціннісних настановах, які визначають межі особистісного знання як форми уявлення про самоцінність інформаційних продуктів і послуг.

Такий підхід до розуміння специфіки інформаційної діяльності багато в чому заснований на відмінностях функцій інформації, що циркулює в кібернетичній системі, від функцій інформації, що циркулює в інформаційному середовищі. Як зазначає Ю. Шрейдер, «інформація, що циркулює в інформаційному середовищі, є дещо суттєво інше порівняно з інформацією, що слугує керуючим сигналом у кібер-

нетичній системі, оскільки виступає як перетворена форма знання, яка дозволяє транслювати це знання в суспільстві, зробивши його таким чином суспільним набутком. У кібернетиці інформація вимірюється як знята невизначеність, що характеризується зменшенням ентропії. В інформатиці адекватна міра інформації повинна була б характеризуватись ступенем збільшення свободи вибору, якої досягає одержувач, що дістає з цієї інформації нове для себе знання»¹.

Соціально-філософське осмислення специфіки інформаційної діяльності дозволяє по-новому поглянути на природу нашої свідомості, яка не просто копіює оточуючий світ, лишаючись похідною функцією. Інформація відіграє роль фактологічної основи людської свідомості, що є особливо важливим у контексті вимог до розвитку культури будь-якої діяльності. Однак ця функція інформації є умовою активності свідомості лише за наявності правового забезпечення соціальної значимості й свободи особистісних форм людської активності, індивідуальних здібностей, талантів і знань. В умовах інформаційного суспільства це складає основу перетворення інформації і знань в активний чинник діяльності та формує передумови для актуалізації психологічних і комунікативних факторів розвитку різноманітних систем діяльності.

Соціальні функції мови культури передбачають і стверджують розбіжності фізичного та соціально-філософського розуміння реальності, а саме: на відміну від фізичної інтерпретації реальності філософська припускає смисловий та знаковий характер її природи, трансляція якого має самостійне значення для самої людини, культурних характеристик і форм її діяльності. Засоби трансляції, тобто слово, знак, мова, символ, писемність, а також самі речі та предмети не лише забезпечують виразність і діапазон трансляції, а й самі функціонують як сигніфікат, себто сигналізуючих, значимих предметів, що мають змістовний сенс. Вони формують певні соціокультурні моделі, в них присутній стійкий технологічний план поведінки й комунікації, тобто тип загальноприйнятої культури спілкування. Якщо позбавити людину й суспільство таких сигніфікатів, культура втратить свої онтологічні контури, а людина – відповідні емоційні реакції, почуттєві відносини, мотивації та психологічні настанови².

---

¹ Шрейдер Ю. А. Социокультурные и технико-экономические аспекты развития информационной среды. Памяти Л. С. Козачкова. *Информатика и культура* : сб. науч. тр. Новосибирск : Наука, 1990. С. 50–82.

² Герменевтика. Этнопсихология. История философии. Семиотика. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1991. С. 72–74.

У той же час розвиток історичних форм інформаційного обміну спирався саме на створення людиною знакових систем, а також на технічне вдосконалення способів їх використання з метою формування та підтримання культури обміну навичками, уміннями і знаннями в процесі життєдіяльності.

Вважається, що основними історично послідовними фазами інформаційного обміну є усна, письмова та книжкова фази, а потім – комп'ютерна, що заснована на принципово нових технологіях, які дозволяють застосувати автоматичний режим обробки інформації та підвищують швидкість обміну інформаційними потоками. Кожна із зазначених історичних фаз інформаційного обміну утворює тривалий етап становлення людської культури. Усна фаза характеризується розвитком мовних навичок, утворенням, специфікацією та виразністю усної мови. Основним моментом, який акумулює смислові потоки в обміні інформацією, є слово як найбільш напружений і показовий результат мислення. На етапі усної фази інформаційне середовище суспільства створюється завдяки передачі з поколінь до поколінь легенд, міфів, сказань, в яких фіксуються і соціально організуються колективні форми досвіду, знань та уявлень про дійсність. Як зазначав А. Лосєв, міфологія як сукупність міфів залежить від характеру досвіду. В основі кожної культури містяться ті чи інші міфи, створені нею та ідентифікуючі її¹.

Друга, письмова фаза розвитку інформаційного обміну була наслідком технічних нововведень у формі писемності, а також виникнення матеріалів, що дозволяли зберігати та передавати тексти. Писемність та її матеріальні носії були досить варіативні, високо цінилися і були об'єктом ушанування та дбайливого зберігання.

Отже, якщо усна фаза розвитку інформаційного обміну об'єктувала слово як той факт дійсності, що ідентифікував сенс, то письмова фаза характеризується значно більш складним характером і формою соціальних взаємодій та діяльності. Володіння писемністю є не тільки навичкою, а й засобом, що акумулює енергетику людського знання та форми його вираження в соціальному оточенні за допомогою першого досвіду логічних форм мислення. Найбільш вагомим досягненням писемної фази в історичному розвитку інформаційного обміну та інформаційної діяльності в арсеналі європейської культури вважається

¹ Лосєв А. Ф. Бытие. Имя. Космос. Москва : Мысль, 1993. С. 772; Його ж. Миф. Число. Сущность : сборник / послесл. Л. А. Гоготшвили, В. П. Троицкого. Москва : Мысль, 1994. С. 11.

феноменальний розвиток рефлексивного аналізу мислення та його апарату в межах античної філософії. Саме тоді було визнано, що формально-логічний апарат пізнання складається з визначень, узагальнень, обмеження й розділення понять, здатності людського мислення до перетворення суджень з одних форм в інші, логічного виведення одних суджень з інших, обґрунтування або спростування одних суджень за допомогою інших. Основні логічні проблеми обговорювались в Античності в межах філософських проблем про сутність пізнання, його джерела та відношення до об'єктивного світу.

Книжкова фаза розвитку інформаційного обміну займає найдовший період історії та заснована на книгодрукарстві, виданні журналів, організації бібліотек, каталогів тощо. Вона тісно пов'язана з послідовністю розвитку історичної свідомості й самосвідомості народів, формуванням літописів, авторських рукописів, організацією листування й дискусій, локалізацією центрів інтелектуальної діяльності, а також створенням університетів та формуванням наукових співтовариств.

Книжкова фаза інформаційного обміну створила прецеденти розвитку європейської культури доби Відродження та Просвітництва на підставі стилістичних особливостей ставлення до процесу пізнання, людської творчості та наукової практики. Це, у свою чергу, надало поштовху до розвитку принципово нових цінностей культури та нової акцентуації пріоритетів у сфері соціальних взаємодій і розширення сфер інтелектуальної діяльності людини. До того ж книгодрукарство дозволило технічно вдосконалити збереження інформації та знань, а також здійснити їх розповсюдження в інформаційному середовищі того часу.

У сучасному світі засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості¹. Інформація набуває цінності в тому числі, адже відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості. Як справедливо зазначає В. Ігнатко, в умовах стрімкого вдоскона-

---

¹ Краснокутська Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 66 (№ 11). С. 621–624.

лення інформаційних технологій і безмежного розвитку можливостей, що надаються ними, питання про ціннісні установки конкретної особистості стає одним із найактуальніших питань¹.

Формування нової людини – «людини інформаційної» – це одна з базисних характеристик інформаційного суспільства. У даній характеристиці важливими стають такі визначальні моменти. По-перше, значущим є те, якою повинна бути особистість в умовах інформатизації. В умовах розгортання інформатизації кожне з діалектично взаємозв'язаних начал людини – фізичне, психічне й соціальне – вимагає спеціального врахування, оскільки тільки в цьому випадку нові можливості інформаційного суспільства можуть бути повною мірою використані для розвитку людини. Без урахування специфіки цих начал людини інформатизація здатна викликати негативні суспільні наслідки.

Кожна людина, вступаючи у суспільні відносини, одержуючи й передаючи певну інформацію, долучаючись до інформаційної діяльності, впливається в дане суспільство шляхом засвоєння й дотримання тих норм і правил, які історично в ньому склалися.

Багато проблем сучасної діяльності людини пов'язані з розумінням соціальних і комунікаційних процесів, які проходять процес деформації, обумовлений виходом людської цивілізації на новий етап соціально-економічного розвитку. Сьогодні існує чимало досліджень у різних галузях знань, присвячених проблемам особистості, які виникають в умовах інформаційного суспільства².

Основними соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю як суб'єктом та об'єктом інформаційної діяльності, є³:

- проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації;
- проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування й розвиток на користь громадян, організацій

¹ Ігнатко В. Ціннісні пріоритети життєвого простору людини індустріальної та постіндустріальної епохи. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : Гілея, 2016. Вип. 111 (8). С. 175–179.

² Дзьобань О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності. С. 13–21; Кондрусева В. М. Інформаційне суспільство у контексті сучасної цивілізаційної ситуації (соціально-антропологічний аспект) : монографія. Одеса : Бондаренко М. О., 2014. 163 с.; Харламов С. Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. Белгород, 2009. 166 с.

³ Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія. Харків : Майдан, 2013. С. 116.

і держави. Проблема забезпечення інформаційної безпеки особистості означає її право на отримання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає вільному формуванню й розвитку її особистості.

Впливами на особистість можуть виступати¹:

- цілеспрямований інформаційний тиск з метою зміни світогляду, політичних поглядів і морально-психологічного стану людей;
- поширення недостовірної, спотвореної, неповної інформації;
- використання неадекватного сприйняття людьми достовірної інформації. Інформаційні впливи є небезпечними або корисними не стільки самі по собі, скільки тим, що управляють могутніми речовинно-енергетичними процесами. Суть впливу інформації саме і полягає в її здатності контролювати речовинно-енергетичні процеси, параметри яких є на порядок вищими за саму інформацію;
- комп'ютерна злочинність, віруси. Спроба творців вірусів, як правило молодих людей, реалізувати себе у вірусотворчості пов'язана низкою причин: бажанням самостверджуватися, «прогриміти», а також відсутністю усвідомлених життєвих цілей.

У сучасній філософії, особливо останніми роками, віртуальна реальність розглядається як концептуалізація революційного рівня розвитку техніки й технологій, що дозволяють відкривати й створювати нові виміри суспільства. Суб'єкти взаємодії в умовах віртуальної реальності також одержують нові виміри свого буття. Множення контекстів для взаємодії, майданчиків для комунікації і додавання нових вимірів цим майданчикам для комунікації роблять імовірною можливість появи багатовимірних суб'єктів соціальних відносин. Це дозволяє припускати можливість конструювання багатовимірної особистості в умовах віртуальності.

Мова йде про те, що реальність інформаційно-комп'ютерних технологій поставила перед людиною низку серйозних проблем, які змушують шукати шляхи подальшої продуктивної життєдіяльності. Іншими словами, як зазначає О. Панфілов, вплив глобалізаційних процесів на наше життя став настільки великим, що змушує підлаштовувати під ці процеси всю соціальну систему. Стосовно конкретної людини йдеться про виникнення нового типу мислення, оскільки сьогодні завдяки глобальним інформаційно-комунікаційним системам змінюється весь духовно-культурний простір життя. Адже комп'ютер, який увібрив усю

---

¹ Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія. С. 116.

систему новітніх комунікаційних технологій, уже став не просто технічним засобом, а своєрідним продовженням людини, доповнюючи її можливості й допомагаючи їй реалізовувати різні завдання, від суто побутових до високотворчих у сфері науки, мистецтва, освіти, техніки, політики тощо¹.

Інтенсивне застосування наукових знань більше, аніж коли-небудь, починає впливати на положення самої людини у світі, формування її як особистості, змінює сам характер людської діяльності. Людина повинна відповідати всім строгим запитам сучасного суспільства, знаходитися в гармонії із сучасними технологіями і науковими відкриттями. Змінюється і сама наукова діяльність, специфіка наукових досліджень. На перший план починають висуватися міждисциплінарні дослідження, широко застосовуватися комплексні дослідницькі програми, в яких беруть участь фахівці різних напрямів. Наукові дослідження починають носити все більш соціальний характер, картини реальності окремих сфер дослідження стають взаємозалежними, у зв'язку з чим особливо гостро ставиться питання про історичність, еволюційність наукового знання. У сучасній науці все більше усвідомлюється той факт, що неможливо побудувати таку картину світу, яка буде незалежною від людини, природи; така картина світу є ілюзією. Наукове знання складається не тільки з об'єктивних фактів, воно має і суб'єктивну складову, сучасна наукова картина світу є людиноорієнтованою².

Буттєва вкоріненість сучасної людини в інформаційно-технічні детермінанти цивілізаційного розвитку, без сумніву, сьогодні стає актуальною та злободенною проблемою. Соціокультурні виміри інформаційного суспільства також зумовлені виникненням особливого типу автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них жорстко прив'язаною; вона може і здатна дуже гнучко будувати відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот і різних культурних традицій. Світ, який постійно змінюється, обриває численні коріння минулого, змушуючи людину одночасно жити в різних традиціях, культурах, пристосовуватись до перманентно змінних соціокультурних і технічно зумовлених обставин.

Як відзначає А. Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде

¹ Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абрис : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків : Майдан, 2012. С. 152.

² Там само.

вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від тих, що сковують і прирікають його на зvierодність біологічних залежностей»¹.

У ході розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова біоприрода, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства. «У ХХ ст., – відзначає В. Кутирев, – на Землі утворилися дві реальності, “два світи” – світ природного і світ штучного. З одного боку, зберігається те, що може існувати без людини, з іншого – набуло небаченої значущості і власних законів розвитку те, що нею створено... Якщо це відношення загостриться до несумісності, до того, що один зі світів буде пригнічений або поглинений іншим, людина як така приречена на зникнення. Або безпосередньо, в результаті біологічної деградації, або в результаті переродження в інший стан»².

Така взаємодія біологічного й технологічного в людині призводить до екотехнологічної трансформації, яка, за словами С. Чувіна, є «корінна зміна біосоціальної природи людини і її інтеграція з технікою й техносферою в цілому під впливом багатьох чинників, і в першу чергу – наукотехніки»³. Дослідник відзначає у зв'язку з цим три основних напрями трансформації людини: біологічний, етично-психологічний й соціокультурний.

Багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, з негативними змінами в її природі й духовному світі, з глибокою і тотальною кризою людини. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського життя, веде до втрати людиною підстав свого існування – природних, соціальних, культурних та інших, до зникнення самої перспективи до існування.

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування – як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те,

---

¹ Назаретян А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах). *Обществ. науки и современность*. 1992. №5. С. 179.

² Кутирев В. А. Естественное и искусственное: борьба миров. Нижний Новгород, 1994. С. 3.

³ Чувин С. Н. К вопросу о направлениях трансформации человека. *Социс*. Москва, 2007. №1. С. 150–151.

що несуть ці зміни, і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, – не нова людина, а новий соціальний характер¹. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багаточентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість рольових моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» – це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» – це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогеннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короточаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли»². Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість»³.

Однією з важливих рис самовизначення індивіда в мережових комунікаціях є взаємопроникнення віртуалізованої соціальної реальності

¹ Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. Москва : АСТ, 2009. 795 с.

² Тоффлер О. Раса, власть и культура / пер. Н. Л. Поляковой. *Новая технократическая волна на Западе* : сб. ст. : переводы. Москва : Прогресс, 1986. С. 281–282.

³ Там само. С. 287.

ті та внутрішнього світу індивіда. Суттєвою відмінністю від повсякденної, «реальної» реальності є те, що актуалізація індивідом віртуальної реальності робить його частиною віртуальної реальності також за умови «неперебування» безпосередньо індивіда в мережі¹.

Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, які вона створює й використовує, тобто стає суб'єктом інформаційної діяльності. Не меншою мірою вона стає й об'єктом дії інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. На думку Е. Фромма, «людина, застосовуючи своє розуміння фізичного світу до практичних цілей, підвищує свої внутрішні здібності, і їй необхідна комунікація, що відповідає її здатності мислити і творити»². Тому в наш час різко зростає значення комунікаційних мереж, що вкрай формалізують процес отримання інформації. З цього приводу Г. Аркадьєв підкреслює, що «умови «інформаційного суспільства» разом з реаліями природного, наочного, соціального й образно-знакового світу створюють реалії інформаційної мережі як ще одну умову розвитку й буття людини»³.

Інформаційні мережі існують з виникнення поштового зв'язку, потім телеграфу й телефону. Від первинної форми комунікації – листи колезі – до сучасних – on-line спілкування в мережі – такий, як справедливо зазначає С. Харламов, шлях розвитку комунікації⁴. Значна частина економічної, наукової й суспільної діяльності є просто незбагненою без цих інформаційних мереж. Зважаючи на їх тривалу історію й поступовий розвиток, можна погодитися з думкою В. Гухмана, що прискорений розвиток таких мереж обумовлений «зростаючою інформатизацією сучасного соціуму, в якому від 1/3 до 1/2 – сцієнтистсько-технократично орієнтоване покоління, раціонально мисляче в інформаційних поняттях, виховане в інформаційному середовищі, сприймаюче і таке, що раціоналізувало її як повсякденний атрибут свого буття, не мислячи себе поза цим середовищем»⁵. Саме наростання процесу

---

¹ Уханов С. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2010. 18 с.

² Фромм Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / пер. с англ. Н. Г. Кротовской и др. Москва : Айрис-пресс, 2005. С. 178.

³ Аркадьев Г. И. Влияние поля современных информационных технологий на личность в юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2003. С. 4.

⁴ Харламов С. Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. Белгород, 2009. С. 52.

⁵ Гухман В. Б. Философская сущность информационного подхода : автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Тверь ; Москва, 2001. С. 11.

комп'ютеризації викликає підвищений інтерес у наукових концепціях, в яких інформаційні мережі будуть інтерпретовані як ключова тенденція трансформації людини.

Термін «комунікація» фіксує сам факт зв'язку між індивідами, факт перенесення інформації від одного суб'єкта до іншого, причому революційна зміна форми комунікації значно підвищує швидкість передачі інформації. Така «комунікація на основі електричних і електронних засобів стала можливою завдяки процесам телефонізації, автоматизації, медіатизації, вінцем яких стала комп'ютеризація»¹. Проте, як стверджує В. Келле, «ці суб'єкти в мережах комунікації виступають переважно як джерела і споживачі інформації. Ці індивіди можуть мати різну наукову вагу, належати до різних професійних груп, виступати як члени тієї чи іншої наукової спільноти тощо»². Тому людина перестає бути унікальною особою, оскільки вона оцінюється функціонально, виходячи з того, яку кількість і якість інформації вона здатна поширити в мережі.

Виходячи з різкого зростання надшвидких і наддалеких форм комунікації, В. Сухина ще на початку 90-х рр. минулого століття підкреслювала, що «розгляд різних видів комунікацій, їх особливостей дозволяє зробити висновок, що комунікація – це процес, тобто безперервна послідовність дій у часі. Користувач повинен бути не тільки активним учасником соціального інформаційного процесу, але й мати всі можливості для найбільш яскравого прояву своєї індивідуальності»³. Тому важливо осмислювати комунікаційний процес як явище, що накладає свої функціональні особливості, свою структуру на людину інформаційного суспільства.

Причому дані комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як енергетичні ресурси, а й примножуються, змінюючи саму людину, її можливості й уявлення про себе й суспільство. На думку А. Нариньяні, «трансформація тільки починається, вона торкається кожного різною мірою, але ми вже не ті Ното, якими були 20 років тому, хоча ще й не такі, якими станемо через 10–20 років»⁴. Тим самим комунікації беруть безпосередню участь у формуванні й відіграють вирішальну роль

¹ Бакланов И. С., Синельников М. Б. *Философия науки и научно-информационной деятельности*. Москва : Изд-во МОРУ ; Ставрополь : Сервисшкола, 2002. С. 222.

² Келле В. Ж. *Наука как компонент социальной системы*. Москва: Наука, 1988. С. 113.

³ Сухина В. Ф. *Человек в мире информатики*. Москва : Радио и связь, 1992. С. 53.

⁴ Нариньяни А. С. *Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего*. *Вопр. философии*. 2008. №4. С. 3.

у створенні моделей нової «комп'ютерної» людини. Модель людини можна визначити як «упаковане знання», що несе цілком певну антропологічну інформацію, закодовану в спеціальну форму. І ця модель містить не тільки ту антропологічну інформацію, яка послужила її джерелом, у даному випадку це – інформаційна революція. Вона може містити потенційне знання, яке людина, «досліджуючи модель, може отримати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах»¹.

Моделі людини знаходять віддзеркалення в концепції М. Кастельса, який при аналізі нових форм суспільства спирається на поняття «комунікаційна система» і «мережеве суспільство». Філософське дослідження комунікацій включає проблему відношення глобальних мереж і людини. Аналіз даної проблеми дозволяє виділити відношення між мережею й людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М. Кастельса.

Для виявлення перспектив модифікацій природи людини М. Кастельс провів фундаментальне дослідження, присвячене розгорненому аналізу сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він назвав «мережевим». Нові інформаційні й комунікаційні технології, будучи необхідним інструментом такої багатоаспектної трансформації, не є її причиною. Генезис мережевого суспільства значною мірою обумовлений ходом історії. На цей процес вплинули три найважливіших процеси 1970-х рр.: інформаційно-технологічна революція, культурні й соціальні рухи, криза соціально-економічних систем. У цьому процесі визначальну роль у житті людини відіграє інформація, проте необхідно розуміти, що інформація й обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації впродовж усієї історії людства. Тому нова людина формується в такому суспільстві, яке, на думку дослідника, «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають в даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади»².

Передвісником поняття мережевого суспільства може виступати вислів А. Ракітова: «Будь-який індивід, група осіб, підприємство або організація в будь-якій точці країни і в будь-який час можуть одержати

---

¹ Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. Москва : Молодая гвардия, 1990. С. 178.

² Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. С. 42.

за відповідну платню або безкоштовно на основі автоматизованого доступу й систем зв'язку будь-які інформації і знання, необхідні для їх життєдіяльності і вирішення особистих і соціально значущих завдань»¹. Тому мережеве суспільство – це не просто суспільство, де є інформація й людина, а й суспільство, де соціальні і технологічні форми соціальної організації пронизують усі сфери життєдіяльності людини – від економіки до повсякденного життя.

У роботах М. Кастельса представлений синтез емпіричних досліджень і аналітичної роботи, проведених автором у цілій низці країн. Учений як відправну точку своїх роздумів використовує комунікації як основні ознаки нового світопорядку, що формується. Виходячи із цього, основне положення концепції М. Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії у всіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі і зосереджені на обробці інформації (символів)». М. Кастельс представляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого й локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення даного переходу для історії людства таке велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ані від аграрного до індустріального, ані від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція, за словами А. Ракітова, «здійснює зростаючий вплив на перебіг історичних подій, поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття й призначення. Тому філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства»².

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані несвідомими діями її творця – людини, безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології, за допомогою структуризації інформа-

¹ Ракитов А. И. Философия компьютерной революции. Москва : Политиздат, 1991. С. 32.

² Там само. С. 14.

ції та забезпечення її доступності здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. У сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублимовані форми агресивності. У теперішній час агресія й насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності. Стало очевидним, що створення загальнопланетарного поля інформації, крім прискорення взаємообмінної культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей.

Наскільки ширшою є сфера застосування технічного, настільки менше аспектів людської діяльності залишаються незалежними від неї. Постійне зростання матеріальних і культурних потреб – причина розвитку промисловості і головний стимул технологічних удосконалень. Але технологічні інновації, крім досягнення своєї прямої мети – підвищення ефективності матеріального виробництва, одночасно розхитують і традиційні основи суспільного життя, і базу традиційної культури. Ці технологічні зміни істотно перетворюють не тільки місце існування людини, але і впливають на саму людину, на організацію всіх видів її діяльності, на взаємини між спільнотами людей на ринку сировини, товарів і послуг, на систему освіти і, нарешті, на норми й закони, що фіксуються та розвиваються законодавчою, судовою і виконавчою владою.

Усе сказане вище свідчить про те, що сьогодні різко актуалізується необхідність філософського обговорення самої проблеми взаємодії людини з інформаційним середовищем. На перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її суть, актуальну для філософів у всі часи. Вітчизняні й зарубіжні дослідники неодноразово звертаються до цієї проблематики. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою і невід'ємною частиною навколишнього середовища, пред'являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища протягом усьо-

го свого розвитку, проте життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами.

Створення сучасного світового інформаційного простору поступово висуває нові вимоги перед людиною як духовно-суспільною істотою, здатною приймати виклики інформаційної цивілізації і нести відповідальність за власні дії та їх наслідки. Як зазначає Л. Овсянкін, сучасний світ як система складних і суперечливих глобальних соціально-економічних, політичних, духовних, культурних та інформаційних взаємозв'язків активно підводить людство до вироблення нових цінностей і світоглядних орієнтирів, необхідних для його виживання сьогодні. В епоху, коли руйнуються минулі авторитети і стереотипи, дефіцит духовності може стати серйозною загрозою для подальшого розвитку сучасної цивілізації¹.

Розвиток комп'ютерних мереж веде до формування специфічних віртуальних співтовариств, при цьому спостерігається широка соціальна й культурна диференціація. Важливим антропологічним аспектом стає проблема відчуження. І. Негодаєв особливо виділяє, що «пасивне споживання інформації формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним, звужує персональний простір, призводить до втрати міжособового спілкування»². Це призводить до формування класу професіоналів, які, управляючи зв'язками з глобальною економікою, здійснюючи їх сервісне обслуговування й контролюючи розвиток приватного бізнесу, утворюють місцеві суспільства, які живуть у новій інформаційній епосі. Але в цілому «становлення інформаційного суспільства породило канали трансляції соціокультурних норм і цінностей»³, що характерно для появи масової культури, маніпуляції свідомістю людини, що стає могутнім засобом антропосоціогенезу.

У результаті культурологічний аспект «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури як «культури суспільства епохи інформатизації»⁴. І. Негодаєв виділяє три її рівні: звичаї і традиції; сегменти культури, що забезпечують відтворення існуючих у даний час форм життєдіяльності; програму май-

¹ Овсянкін Л. А. Філософський аналіз ролі духовних цінностей у розвитку сучасної цивілізації. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 64 (№9). С. 224.

² Негодаєв И. А. На путях к информационному обществу. Ростов-на-Дону : Изд. центр ДГТУ, 1999. С. 183.

³ Там само. С. 100.

⁴ Там само. С. 91.

бутніх форм життєдіяльності людей – етап, який і визначає сучасний етап розвитку культури. Необхідно також підкреслити, що «в епоху інформатизації зникає минула відмінність між матеріальною й духовною культурами»¹, що інформаційне суспільство характеризується суперечністю еволюційних процесів у культурі – наявністю як диференціації, так і інтеграції.

На думку М. Кастельса, мережеві структури здійснюють вплив на гендерний чинник «мережевої» людини. «Нова самотність, спрямована в майбутнє, – вважає М. Кастельс, – виникає не з минулої самотності громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоденної самотності опору»². До суб'єктів цього опору віднесені перш за все релігійні, екологічні, жіночі й феміністські організації і рухи. Аналізуючи гендерні характеристики інформаційного суспільства, М. Кастельс говорить про фемінізацію праці, заміну «організаційної людини» на «мобільну жінку», підкреслюючи, що ці риси в цілому характеризують трудову сферу й систему виробничих відносин. Він відзначає, що для мережевого суспільства характерна загальна криза патріархату. На його думку, «культурна революція в жіночій соціальній поведінці, сексуальності, у репродуктивних технологіях і поведінці, опір цим процесам чоловіків, центрована на “я” культура, індивідуалізація життєвих зразків і ослаблення впливу держави, зацікавленої в збереженні патріархізму, – все це процеси, які, з одного боку, зрушують, а з іншого – самі виявляються можливими тільки за умови зрушення міжособових відносин від нуклеарної сім'ї до системи мережевих відносин. Те, що залишилося від сім'ї, трансформувалося в партнерство, яке є мережевими вузлами. Сексуальність відокремилася від сім'ї і перетворилася на споживчий образ, стимульований і симульований електронним гіпертекстом. Тіло стає вираженням ідентичності»³.

Людина «втрачається» у світі інформації і не встигає цю інформацію успішно обробляти й використовувати її на користь свого «біосферного» життя. Як відзначив Д. Тапскотт, «ера Мережевого Інтелекту – це ще й ера потенційного ризику. Для окремих громадян, органі-

---

¹ Негодаев И. А. На путях к информационному обществу. С. 95.

² Кастельс М. Могущество самотности. Новая постиндустриальная волна на западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. С. 300.

³ Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. *Brit. J. of Soc.* 2000. №51. P. 14.

зацій і суспільств, які не встигають влитися в струмись, розплата наступить швидко»¹.

Функціонування мережевого простору неможливе без комп'ютерної техніки. Проте як явища культури вони в масовій свідомості перестали асоціюватися один з одним. Учений, що розмірковує над шляхами вдосконалення штучного інтелекту, може взагалі не користуватися Інтернетом, і, навпаки, людина, що не має ніякого поняття в інформатиці, здатна створювати видатні мережеві проекти. Якщо найважливішою характеристикою настання технічної ери вважалася поява величезної групи людей – техніків, зайнятих виключно обслуговуванням техніки, то нині число людей, що професійно працюють у мережевому просторі, значно збільшується. Ці факти демонструють, що мережева реальність сьогодні стає однією з головних сфер людського життя. «Технічна думка дотепер є переважно виразом інтелектуальної, наукової діяльності, тоді як мережевий простір – найважливіша частина масової культури»². Мережеве суспільство виглядає нераціональною сферою, воно не бажає формалізуватися й організовуватися, воно бажає жити й розширювати себе без жодних обмежень.

З питання впливу на моральний світ людини мережевої реальності висловлюються діаметрально протилежні точки зору, неначе йдеться про абсолютно різні явища. Оцінки коливаються від визнання світової мережі головним розсадником пороку до віри в можливість вирішення всіх соціальних проблем. «Криза традиційних людських форм комунікації необхідно спричиняє собою кризу моральності, оскільки вона за своєю суттю є уявленнями про ідеальні відносини між людьми»³. За допомогою мережевого простору можна вивчати мови, знайомитися зі світовою культурою, брати участь в інтерактивних конференціях. Іншими словами, перед людиною є вибір: використовувати мережу як розвагу або з її допомогою займатися власною освітою. І цей вибір залежатиме не від факту наявності Інтернету, а від виховання й соціального оточення людини. На відміну від спілкування людини з технікою, яке носить знеособлений характер і примушує бути такими ж тих, хто ставить своє життя в залежність від подібного спіл-

¹ Тапскотт Д. Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / пер. с англ. И. Дубинского ; под ред. С. Писарева. Киев : ITN Пресс ; Москва : Рефл-бук, 1999. С. 14.

² Скворцов А. А. Мироззренческие и теоретические основы этических исследований виртуальности. Искусственный интеллект: междисциплинарный подход. Москва, 2006. С. 415.

³ Там само. С. 416.

кування, мережева реальність є місцем прояву яскраво виражених особистих якостей.

З цього виходить, що головний вплив на трансформацію людини здійснюють інформаційні й комунікаційні технології. Технологічний розвиток можна розглядати як відхід від початкових умов людського існування. За інформаційними технологіями слідує біотехнології, які вже можуть змінювати нас самих, а не характер наших дій. Доречно погодитися з думкою С. Харламова, що усвідомлення передумов створення біотехнологічних перспектив людини, в яких провідну роль відіграє етика науки й технології, – одне з головних питань антропологічної полеміки нашого часу¹.

Сучасна наука і техніка, зберігаючи загальну установку на перетворення об'єктивного світу, втягує в орбіту людської діяльності принципово нові типи об'єктів, які змінюють тип раціональності й характер діяльності, що реалізується у виробничих і соціальних технологіях. На думку В. Стюпіна, «йдеться про складні системи, що саморозвиваються, серед яких головне місце займають людинорозмірні, які включають у себе людину як свій особливий компонент. Зразки таких систем – біосфера як глобальна екосистема, біогеоценози, об'єкти сучасних біотехнологій, соціальні об'єкти, системи сучасного технологічного проектування, складні інформаційні комплекси й системи штучного інтелекту»². При вивченні людинорозмірних об'єктів пошук істини виявляється пов'язаним з визначенням можливих напрямів перетворення такого об'єкта, що безпосередньо торкається гуманістичних цінностей.

При виявленні майбутніх антропологічних змін необхідно відзначити етичні наслідки технологічних змін. Як відзначає Е. Фромм, «людина реагує на зміну зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні чинники, у свою чергу, сприяють подальшому розвитку економічного й соціального процесу»³.

Протилежна точка зору наводиться А. Медушевським, який пише, що «глобалізація й інформаціоналізм породжують якісно нові технічні умови, але вони не змінюють природи людини й мотивів її

---

¹ Харламов С. Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества : дис. ... канд. филос. наук. С. 68.

² Степин В. С., Кузнецова Л. Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. Москва : Ин-т философии, 1994. С. 141.

³ Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г. Ф. Шверника. Москва : Прогресс, 1990. С. 246.

поведінки»¹. Комп'ютеризація створює реальну можливість подолання розриву між двома культурами – природознавством і точними науками, з одного боку, і гуманітарними – з іншого. У цьому сенсі комп'ютеризація сучасної науки окреслює контури науки майбутнього, що характеризується «розмиванням» меж між відособленими раніше культурами, становленням нового стилю мислення, збільшенням можливостей розвитку духовного, інтелектуального світу людини як дійсного мірила суспільного багатства.

Виходячи з цього, за словами А. Ракітова, «по відношенню до інформаційних технологій людина повинна зробити особливий, наддeterminуючий історичний вибір, заснований на чіткому розумінні страхотливої сили пов'язаних з ними негативних наслідків, а також конструктивних, позитивних можливостей»².

Проте інтеграція людства й інформаційних технологій призводить до негативних наслідків. Наприклад, американський футуролог Е. Тоффлер наводить міркування Д. Міллера про душевне здоров'я людини: «Механізм людської поведінки ламається під дією перевантаження інформацією... але вже зараз, не розуміючи її потенційного впливу, ми збільшуємо швидкості змін у суспільстві. Ми тиснемо на людей, примушуючи їх адаптуватися до нових ритмів життя... ми спонукаємо їх обробляти інформацію з набагато більшою швидкістю. Тому можна не сумніватися, що ми піддамо їх свідомість Perezбудженню»³.

Таким чином, нова мережева форма організації сприяє становленню нової «мережевої людини», причому комунікації беруть безпосередню участь у формуванні й відіграють вирішальну роль у трансформації такої людини. Перша відмінність нової «мережевої» людини – середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються цілою низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі горизонтальних зв'язків. Другою важливою межею в «комп'ютерній» людині М. Кастельса опиняється трансформація простору й часу, яка стала також результатом інформаційної модернізації й розвитку комунікацій. Третьою характеристикою нової «мережевої» людини є втрата ідентичності. Культура «віртуальної реальності» стає фундаментальною четвертою межею нової «мере-

¹ Медушевский А. Н. Экономика и общество в информационную эпоху. *Экон. журн.* ВШЭ. 2001. Т. 5, № 1. С. 121.

² Ракитов А. И. *Философия компьютерной революции.* С. 47.

³ Тоффлер Э. *Шок будущего.* С. 386.

жевої» людини. П'ятою відмінністю є гендерні зміни. Основною суперечністю мережевого суспільства, що формується, і людини є суперечність між глобалізацією світу й ідентичністю конкретної людини, між віртуальним простором і присутністю в ньому малих етнічних і культурних груп, що претендують на збереження ідентичності.

Життєдіяльність сучасної людини реалізується на шляхах усе більш активного спілкування з технічними пристроями; якщо раніше вони були ніби продовженням людських рук і сприяли посиленню її фізичних потенцій, то виникнення комп'ютера різко змінило положення: він відіграє роль співробітника, що спільно виконує складну інтелектуальну роботу.

Людина потенційно готова жити і працювати в якісно новому інформаційному середовищі, адекватно сприймати його реалії і, більше того, успішно розвивати його. Таким чином, це змінює не тільки умови життя людини, але і її саму.

Проте ці зміни носять суперечливий характер, що пов'язано з багатьма вельми різноплановими чинниками, наприклад з необхідністю виділення значних ресурсів суспільства, з неминучою і нерідко хворобливою ломкою різних структур (соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних, чисто інформаційних тощо), з труднощами культурно-психологічної адаптації людини до нетрадиційних інформаційних засобів і технологій. Коротше кажучи, цей процес не можна представляти як суто позитивне явище, без недоліків, витрат і небажаних наслідків.

Один із найсерйозніших моментів, який необхідно враховувати в першу чергу, – можливий негативний вплив новітніх інформаційних засобів і технологій на здоров'я людей, особливо дітей і підлітків. Крім того, зараз, в епоху різкого зростання ролі комп'ютерної техніки, проблема збереження самотності людської особистості набуває особливої важливості як у сфері теоретичного осмислення місця людини в сучасному суспільстві, так і у зв'язку з назрілою необхідністю нових підходів до виховання людини. Існує побоювання, що комп'ютеризація діяльності фахівця, який не володіє фундаментальною культурою, здатна перетворити людину на придаток машини, позбавити її здатності до творчої діяльності.

Багато дослідників заговорили про виникнення людини нової культури, що демонструє залежність трансформації свідомості від вико-

ристання абсолютно нового для людської руки інструмента – кнопки. І дійсно, користувач персонального комп'ютера проводить за ним стільки часу і так швидко звикає до механізмів роботи, що можна стверджувати, що кнопка стає новим культурним артефактом.

У світі глобальних інформаційних потоків, неконтрольованого зростання інформаційних ресурсів і необмеженого доступу до них людина стикається з проблемою переробки інформації, вибору необхідної для себе діяльності. І тут комп'ютер не помічник, він може лише видати результат пошуку, але аналіз інформації – завдання людського мислення. А воно не завжди готове до цього вибору, і тоді настає зниження сприйняття й розумових здібностей.

Інша проблема – психологічна залежність від нових інформаційних технологій. Наприклад, В. Логінов виділяє такі характеристики цього феномену¹:

- залежність від комп'ютера, тобто обсессивна² пристрасть до роботи з комп'ютером (ігри, програмування тощо);
- «інформаційне перевантаження», тобто компульсивна³ навігація по WWW, пошук у віддалених базах;
- патологічна схильність до опосередкованих Інтернетом азартних ігор, аукціонів, он-лайну або електронних покупок;
- залежність від кібервідносин, тобто від соціальних застосувань Інтернету: від спілкування в чатах, групових ігор і телеконференцій, що може в результаті призвести до заміни наявних у реальному житті сім'ї і друзів віртуальними.

Взаємодія людини й інформаційного середовища здійснює радикальні перетворення і в людській свідомості, вона реалізується на основі вирішення складного завдання розвитку мислення, завдання оперування формальними поняттями та об'єктами. У зв'язку із цим розвиток комп'ютерної техніки породжує нові парадигми в наукових

¹ Логінов В. А. Інтернет: все ли так просто? О психологических проблемах использования сети Интернет в образовании. *Гуманитар. науки*. 2002. № 2. С. 154–156.

² *Обсессия* (лат. *obsessio* – «облога», «охоплення») – синдром, що являє собою такі, що виникають у людини періодично, через невизначені проміжки часу, нав'язливі небажані мимовільні думки, ідеї або уявлення. Людина може фіксуватися на таких думках, і при цьому вони викликають негативні емоції, причому таких думок важко позбутися або управляти ними.

³ *Компульсивний* (англ. *compulsive*) – такий, що відноситься до свідомих думок, від яких, як відчуває суб'єкт, він не може відв'язатися, і до дій, які вимушений виконувати. Суб'єкт не може опиратися ані тим, ані іншим, а невиконання їх призводить до тривоги, до неврозу на нав'язливих станів.

уявленнях і відповідно зміни у звичках і поглядах людей. Нові парадигми формують нове сприйняття людиною свого місця по відношенню до інформаційного середовища і відповідно нове усвідомлення себе і своєї свободи.

Окремо слід виділити проблеми екології людини, пов'язані з бурхливим розвитком інформаційних технологій. У результаті створення людиною нового навколишнього середовища (інформаційного) виникає ситуація, при якій людський організм реагує на зміни середовища появою нових професійних захворювань, хронічною напругою адаптаційних систем. Перераховані проблеми, що виникають у ході взаємодії людини й сучасного інформаційного середовища, вимагають подальшого комплексного осмислення для пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

Таким чином, інформаційне середовище є чинником, що вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини і вироблення нових. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, змінюють не просто якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам спосіб її буття у світі.

Для інформаційного суспільства характерна велика свобода вибору моделей поведінки людини, в основному за рахунок дистанціювання людей один від одного в процесі життєдіяльності. За умови доступності й відносної легкості і швидкості виробництва інформації елітарність статусу виробника і розповсюджувача інформації падає, оскільки ним може стати практично будь-який член суспільства, а в ідеалі інформаційна цивілізація, як і суспільство знання, прагне саме до цього.

Таким чином, резюмуючи викладені вище роздуми, підкреслимо, що інформаційне суспільство дійсно стоїть на порозі новітньої історії, і від того, як люди зможуть його сприйняти й інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього. Як і будь-який революційний процес, перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Небезпечний поворот подій є надзвичайно ймовірним, варто лише уявити собі ситуацію монополізації планетарної інформаційної системи або її підпорядкування егоїстичним інтересам окремих груп. Тому проблеми формування інформаційного суспільства, розробки адекватних об'єктивній реальності способів і засобів його життєдіяльності – колективна турбота всього людства.

2.2. Екзистенційні засади антропологічної кризи

Сучасна цивілізація перебуває на перехідному етапі свого розвитку. Відповіддю на виклики часу, своєрідною моделлю пошуку шляхів розвитку історії стала глобалізація – багатоаспектний, складний феномен, що впливає не тільки на «часткові» прояви соціального буття (економіку, політику, технологію, фінансову та освітню сфери), а й трансформує буття людини, її культуру та майбуття. Відповідно процес глобалізації не тільки надає динамізму багатьом фундаментальним загальноцивілізаційним явищам, а й загострює низку проблем принципового характеру, зокрема актуалізує питання про ціннісні засади розвитку суспільства та людини¹.

Свій внесок у настання загальноцивілізаційної кризи зробило поширене в межах техногенної цивілізації трактування раціональності, прогресу, цінностей та демократії. Революція у ціннісних настановах спричинила появу «масової людини» (Ортега-і-Гассет), яка, спираючись на сциєнтистсько-прагматичні уявлення про суще, є сьогодні дійовою особою історії. Переважними ціннісними детермінантами стали ідеологія ринку, конкуренція та індивідуалізм, що прагнуть набутти статусу загальнопланетарної норми. Однак така стратегічна настанова виявилась концептуально вразливою, оскільки вона не тільки не може здолати загальноцивілізаційну кризу, а й поглиблює її. Так, під впливом глобалізації людина починає втрачати свою самобутність, колишні засади ідентичності². В умовах, коли людина не встигає за перманентно мінливими проявами техногенної цивілізації, виникає страх перед майбуттям, що на теоретичному рівні трансформується у філософську концепцію антропологічної кризи.

У зв'язку із цим для вирішення сучасних проблем необхідні нова парадигма і новий понятійний апарат, що мають утворитися на перетині різних напрямів філософського знання. Потрібна нова світоглядна концепція, яка б об'єднала глобалізований світ у рамках нової гу-

¹ Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2017. 416 с.

² Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 63 (№8). С. 254–260; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. Харків : Право, 2017. №2 (33). С. 29–41.

маністичної доктрини. Безперечно, феномен кризи сучасного світу є складним і багатовимірним, вимагає зусиль фахівців із різних сфер та галузей. Завдання ж філософії полягає в тому, аби виявити різноманітні кризові явища в сучасному світі, провести належний концептуальний аналіз, дослідити різноманітні підходи їх вирішення в рамках різноманітних філософських шкіл.

Під кризою розуміється будь-яка подія, що, як очікується, призведе до нестабільної і небезпечної ситуації, яка безпосередньо стосуватиметься особи, групи, спільноти або всього людства¹. Це стан, при якому існуючі способи досягнення цілей є неадекватними, непередбачуваними і небезпечними. Під кризою можна розуміти негативні зміни в безпеці, які позначаються на політичних інститутах, культурі, суспільстві, економіці тощо. Доцільно розглядати кризу в контексті певної складної системи в тому випадку, коли вона функціонує погано, але причини дисфункції не відомі. Криза створює високий рівень невизначеності та загрози (або передбачуваної загрози) для великої кількості людей. Де б не проявлялась криза – в економіці, політиці тощо, вона стосується людини і має антропологічні корені². Тому доцільно вести мову не лише про антропологічну кризу, що є каталізатором проблем, обумовлених кризовими явищами в суспільстві, а й про нездатність вчасно побачити прояв або початок кризових явищ у суспільстві, пов'язану з певними психологічними реакціями людини, її світоглядом або небажанням визнавати кризу як таку.

Філософське осмислення проблем, з якими стикається більшість країн, дозволить систематизувати знання про кризу сучасності, побудувати концептуальну модель і проаналізувати тенденції її майбутнього розвитку; запропонувати соціально-філософські концепції, що можуть пояснити таку кризу. У рамках філософської рефлексії доцільно виявити антропологічну проблематику кризи сучасності. Аналіз антропологічної кризи як багатоаспектного феномену передбачає комплексний підхід та використання різноманітних методів і засобів.

Антропологічна криза має екзистенційні підстави³. Людина постійно потребує як осмислення меж власної реальності, розуміння

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел, ред.-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв та ін. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

² Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 392 с.

³ Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 472 с.

власного Я, свого внутрішнього світу, так і порівняння себе з іншими. Відсутність сенсу і чіткої стратегії завжди викликала у людини екзистенціальний страх зустрічі з «безоднею небуття». На цьому наголошують філософи, предметом дослідження яких є проблеми екзистенціальної філософії¹. Екзистенціалізм розвивався паралельно з філософською антропологією та персоналізмом. Його важко виділити як самостійний напрям. Наприклад, для Ж.-П. Сартра екзистенціалізм – це гуманізм, він висловлює духовний вимір людини, її унікальність². Антропологічна криза набуває розвитку у людини в тому випадку, коли вона не належить собі та підпорядковується нав'язаним їй нормам, тобто коли вона, на думку Сартра, веде «несправжнє існування». Подібна несвобода викликає, за Сартром, усамітнення або втечу від неприйнятної дійсності. Тяжке відчуття несвободи як проблема екзистенціальної ізольованості людини досліджене в працях Л.-Б. Альберті, який створив послідовно гуманістичне вчення про людину³. Філософ вважав, що люди іноді стають руйнівниками, відмовляючись керуватися розумом і знаннями. М. Шелер антропологічну кризу розглядав крізь призму внутрішнього переживання людини як наслідок виділення людини зі світу природи, її уособлення⁴. Він вважав, що вирішити цю проблему можна, розкриваючи сутність людини, тобто відповідаючи на запитання: що є людина? М. Шелер наголошував на генерації діючих в людині сил, які йдуть «від низу до верху»: кожна вища форма буття спирається на енергію нижчих форм. Таким чином, життя, за Шелером, є потік переживань. А. Гелен вводить метафору «людина недосконала». Він підкреслює «недостатність» людини, зазначає, що в неї редуковані інстинкти, а її діяльність обумовлена суспіль-

¹ Кальницький Е. А. Екзистенційні засади антропологічної кризи. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Політологія*. 2016. №2. С. 166–173; Ковальчук Н. Д. Формування особистості в контексті антропологічної кризи людства. *Актуал. проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2010. №7. С. 535–540; Теліженко Л. В. Перспективи подолання антропологічної кризи: постнекласичний підхід. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2014. Вип. 8. С. 127–132.

² Сартр Ж.-П. *Екзистенціалізм – это гуманізм*. Сумерки богів. Москва : Политиздат, 1989. С. 319–344.

³ Куцепал С. В. Етико-правові ідеї Л. Б. Альберті в дискурсі філософії Відродження. *Гуманітар. вісн. ЗДІА*. Запоріжжя : ЗДІА, 2015. Вип. 62. С. 123–128.

⁴ Шелер М. *Положение человека в Космосе* / пер. А. Филиппова. *Проблема человека в западной философии*. Москва : Прогресс, 1988. С. 31–95.

ством. Тому антропологічна криза, за А. Геленом, пов'язується із соціальними інститутами¹.

На думку Х. Плеснера, без філософії людини немає жодної теорії людського життєвого досвіду. Без філософії природи – жодної філософії людини². Він розробляє філософську антропологію як вчення про сутнісні закони (психофізично нейтральної) особистості. Х. Плеснер намагається створити власний понятійний апарат для всієї сфери, де існує людина як «психофізично нейтральна» особистість. Людина для нього – не об'єкт науки, не суб'єкт своєї свідомості, вона виступає об'єктом і суб'єктом свого життя, тобто вона є для себе і предметом, і центром. У такій якості, вважає Х. Плеснер, людина входить в історію, що виявляється лише способом реалізації її роздумів і знань про саму себе. Не як тіло (якщо під тілом розуміється сфера, об'єктивована природничими науками), не як душа і потік свідомості (якщо мова йде про об'єкт психології), не як абстрактний суб'єкт, для якого мають силу закони логіки, норми етики та естетики, а як психофізично індиферентна або нейтральна життєва єдність існування людини «в собі і для себе»³. Для Х. Плеснера здолання антропологічної кризи відбувається в культурі, тому що саме культура дозволяє протистояти небезпекам, які має в собі відкритість людини світу⁴. Х. Плеснер вважає, що такі феномени, як сміх і плач, – це катастрофічні реакції, що виникають унаслідок втрати самовладання і які не мають стандартного рішення в кризових ситуаціях.

Для С. К'єркегора антропологічна криза проявляється в страху і тривозі. К'єркегор визначає людське життя як відчай, що є наслідком гріховної природи людини⁵. П. Тілліх убачає екзистенційні підстави кризи людини у страху усвідомлення свого небуття. Духовна драма людини полягає, на його думку, у втраті системи абсолютних цінностей, у втраті Бога⁶.

¹ Gehlen A. Das Bild des Menschen im Lichte der modernen Anthropologie. Anthropologische Forschung. Hamburg, 1961. S. 55–77.

² Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. Berlin und Leipzig : Walter de Gruyter & Co., 1928. Kap. I. – V. VII.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ К'єркегор С. Понятіє страху / пер. с дат. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева. 2-е изд. Москва : Акад. проект, 2014. 224 с.

⁶ Тілліх П. Избранное. Теология культуры : пер. с англ. / сост. С. Я. Левит, С. В. Лёзов. Санкт-Петербург : Центр гуманитар. инициатив, 2015. 352 с.

М. Хайдеггер критикує абстрактний метафізичний характер традиційних шляхів опису людської екзистенції та вводить поняття *Dasein*, яке розуміє як суще, що має здатність запитувати про буття¹. Через виявлення екзистенціальної структури *Dasein* людина може знайти сенс буття. У такий спосіб, згідно з хайдеггерівською філософією, можливе вирішення антропологічної кризи².

А. Камю засадою антропологічної кризи вважає «даність абсурду».

На думку А. Камю, саме люди породжують нелюдське. Вихід із кризи пов'язаний із розумінням абсурдності світу, проте саме через це людина набуває свободу. Здобути свободу можна, лише повставши проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Таким чином, бунт і свобода, за А. Камю, нероздільні. Свобода, що виражається в бунті, надає сенсу людському життю³.

Підстава кризи для К. Ясперса – це згубне «роздроблення» світу, неухага до цілісності буття. Екзистенція, за К. Ясперсом, проявляється в ситуаціях турботи і страждання, а також у «пограничних ситуаціях», під якими він розуміє моменти найглибших потрясінь, стресу. У таких ситуаціях людина мобілізує свої ресурси і може піднятися на вищий рівень⁴. У сучасному суспільстві, на думку К. Ясперса, бути означає «бути в справі». Окрема людина існує як усвідомлення соціального буття. У пограничному випадку вона відчуває радість праці без відчуття своєї самості. Таким чином, вона усвідомлює своє буття лише як «ми». Буття людини зводиться до загального, до життєздатності як продуктивної одиниці, до тривіальності насолоди. Філософ зазначає, що єдиними стають не тільки умовності моди, а й правила спілкування, жести, манери говорити, характер спілкування. Перетворюючи окремих людей на «функції», величезний апарат забезпечення існування «вилучає» їх із субстанційного змісту життя, яке колись через традиції впливало на людей. На думку К. Ясперса, об'єктивована, відірвана від свого коріння людина втратила найістотніше справжнє буття. У задоволенні і незадоволенні, у напрузі та втомі вона висловлює себе лише як певну функцію. К. Ясперс вводить поняття натовпу для того,

¹ Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Библихина. Харьков : Фолио, 2003. 503 с.

² Дахній А. Започаткування розгляду екзистенційно-темпоральної проблематики у філософії Мартина Гайдегера: марбурзька лекція «поняття часу» (1924). *Sententiae*. 2010. №2. С. 64–78.

³ Камю А. Вибрані твори : у 3 т. Т. 1 : Проза : пер. з фр. / упоряд. О. Жупанський ; худож. О. Пустоварова, М. Квітка. Харків : Фолио, 1996. 446 с.

⁴ Jaspers K. *Die gestige Situation der Zeit*. В. Leipzig, 1932.

щоб пояснити, як маса не пов'язаних один з одним людей у своєму поєднанні складає певну єдність. Філософ зазначає, що маса як сукупність людей, для яких вирішальне значення мають воля і властивість більшості, є постійно діючою силою нашого світу. Люди порівнюють себе з іншими, проте необхідно, щоб кожен був самим собою¹. Таким чином, у працях німецького філософа криза пов'язується з втратою ідентичності.

Х. Ортега-і-Гассет розробив теоретичний підхід до соціально-масових явищ, який може бути позначений як етико-естетичний або культуроцентристський. Він увів у науковий обіг поняття «людина маси» (масова людина), проаналізував особливості цього соціокультурного типу в зіставленні з типом представника духовної еліти. Причетність до маси, на думку Х. Ортега-і-Гассета, є ознакою виключно психологічною, і зовсім не обов'язково, щоб суб'єкт належав до неї фізично. Маса – це безліч людей без особливих переваг, її елемент – середня, пересічна людина.

Х. Ортега-і-Гассет відзначає здатність людини тимчасово звільнятися від поневолення матеріальними речами. Цю здатність він пов'язує з наявністю в людей власного внутрішнього світу. Однак у разі перевагування матеріальних цінностей людина починає жити без певного життєвого проекту і знаходить сенс існування всередині натовпу. Тим самим вона стає соціально безвідповідальною². Такий життєвий сценарій призводить до кризових проявів як духовного світу людини, так і суспільства в цілому. Поняття самоідентифікації захищає нас від інших людей – натовпу. У такому розпізнаванні себе проявляється справжність людського існування і незалежність від інших.

Екзистенціальна філософія оперує категоріями етики (такими як провина, відповідальність, обов'язок, чеснота, сенс життя), намагаючись охопити важливі аспекти людського існування, у тому числі мислення (наукового і повсякденного)³. Можна вести мову про якесь

¹ Jaspers K. *Die gestige Situation der Zeit*. В. Leipzig, 1932.

² Ортега-і-Гассет Х. *Восстание масс* / пер. А. М. Гелескул. Санкт-Петербург : АСТ, 2016. 256 с.

³ Петрів О. Екзистенційний вимір людського буття в українській філософсько-літературній традиції. *Людинознавчі студії. Серія: Філософія*. 2012. Вип. 26. С. 126–139; Сафонік Л. М. Екзистенційна фрустрація як криза ціннісних орієнтирів людини та втрата сенсу життя у філософії ХХ сторіччя. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Філософія науки*. 2013. Вип. 16. С. 51–58; Погужній О. Екзистенційний смисл глобалізації (соціально-філософський аспект). *Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. Філософія*. 2011. Вип. 539–540. С. 77–82.

«моральне мислення» як про спробу знайти регулятор норм добра і зла, механізм вирішення антропологічної кризи¹. Безумовно, набір категорій і понять екзистенціальної філософії поповнюється і вимагає подальшого опрацювання. Тому настільки важливим є звернення до спадщини екзистенціалізму, на чому наголошує сучасний філософ К. Ахо². Дослідник зазначає, що в таких різноманітних галузях, як когнітивна наука, психіатрія, охорона здоров'я та охорона навколишнього середовища, здобутки екзистенціалізму найбільш актуальні. Більше того, проблема людського існування вимагає нових категорій, яких немає в концептуальному апараті стародавньої або сучасної думки. К. Ахо вважає, що людські істоти не можуть бути зрозумілі ні як фізичні сутності з фіксованими властивостями, ні як суб'єкти, що взаємодіють зі світом об'єктів.

Ключові поняття екзистенціалізму, розкриваючи сенс явищ, що турбують людину, характеризуються двома важливими акцентами. По-перше, певна частина екзистенціалістів схильна підкреслювати значимість емоцій і почуттів, оскільки вони мають опосередковане відношення до внутрішнього світу людини. Ці ідеї, ґрунтовно досліджені Хайдеггером і К'єркегором, впливають на психологію. По-друге, відчуття людиною страху і тривоги виступає як форма невід'ємного існування. У такому випадку криза, яка формується через страх прийняття якогось рішення і тривоги з приводу подальшого розвитку якоїсь події, є невід'ємною рисою людської природи.

Криза завжди пов'язана з прийняттям рішення або винесенням оцінки. Криза є перешкодою або загрозою, а також можливістю для будь-якої точки зростання або занепаду. Люди перебувають у стані кризи, коли вони стикаються із завадами при реалізації важливих життєвих цілей, а також із перешкодами, що неможливо перебороти за допомогою звичайних методів вирішення проблем. Однак, з іншого боку, криза виступає в ролі нашого сприйняття події чи ситуації, при якому ми вважаємо, що вирішення її занадто складне або перевищує наявні ресурси людини і механізми виживання. Криза може бути пов'язана з внутрішніми конфліктами, життєвими цілями, проблемою

¹ Дзьобань О. П. До проблеми деформації моралі в інформаційному суспільстві. *Духовна культура України перед викликами часу (до 150-річчя заснування «Просвіти») : тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф.*, 23 квіт. 2018 р. Харків : Право, 2018. С. 16–19.

² Aho K. *Existentialism: An Introduction*. Cambridge : Polity Press, 2014; Crowell S. *The Cambridge Companion to Existentialism*. Cambridge : Cambridge University Press, 2014.

духовності, підґрунтям яких може стати екзистенціальний вакуум та криза ідентичності¹.

Появу екзистенціального вакууму, як правило, пов'язують із серйозною зміною суспільного ладу. Зацікавленість цією темою виникла в середині минулого століття і має певне підґрунтя. Як висловився В. Франкл, у ХХ ст. «ні інстинкти, ні традиції не диктують людині, як їй слід жити». Якщо раніше першочерговими для людини були завдання виживання, адаптації, успішної соціалізації, то в сучасну добу економічні та культурні досягнення дозволяють людині успішно їх вирішувати. Проте виникають завдання екзистенціального плану. Деякі з них пов'язані з визначенням сенсу життя і передбачають пошук відповідей на питання: навіщо і заради чого людина живе; які цінності вона вкладає у власне життя; у чому сенс людського життя; з якою метою людина прийшла в цей світ; чи є сенс людського життя в цілому або сенс життя актуалізується тільки для кожної конкретної людини?

Дослідженням цих питань переймалися філософи в усі часи. Сенс життя визначає глибоку внутрішню мотивацію. Для Платона сенс життя пов'язаний із Благом, яке робить людину щасливою (Євтидем 292b)². Ідея Блага – найвища з ідей, а досконале блаженне життя – це життя філософа. У «Протагорі» (351b–354e) Платон трактує благо як задоволення: «всі дії, спрямовані на те, щоб жити безтурботно і приємно, хіба не прекрасні? А здійснення прекрасного хіба не благо і користь?» (338b). Таким чином, задоволення як споглядання прекрасного є задоволення незацікавлене, задоволення саме по собі³. Насолода життям, споглядання прекрасного, відсутність фізичного болю і тривоги, а також звільнення від страху перед смертю і богами – це основоположний стрижень платонівського гедонізму.

На думку Епікура, заняття філософією становлять стрижень щастя і задоволення. «Треба подумати про те, що становить наше щастя, адже коли воно у нас є, то все у нас є, а коли його у нас немає, то ми все робимо, щоб його знайти... Нехай ніхто в молодості не відкладає занять філософією, а в старості не втомлюється заняттями філософією»⁴. За Епікуром, такий підхід до життя формує душевне

¹ Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків : ВД «Інжек», 2015. 240 с.

² Платон. Евтидем. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/06evtid.htm>.

³ Платон. Протагор. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/15prota.htm>.

⁴ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / пер. М. Л. Гаспарова. Москва : Мысль, 1986. 571 с.

здоров'я. Для нього добра новина полягає в пошуках скромних задоволень, які дають спокій і свободу від страху. Генератором задоволення виступають знання, дружба і чесноти, помірне життя. У поєднанні з відсутністю болю і почуття страху вони формують щастя в його найвищій формі.

Для Л. Фейербаха щастя і сенс життя криються у визнанні іншої людини як вищої істоти. «Я пізнаю тебе раніше пробудження власної самосвідомості. Любов до інших живих істот, солідарність з ними розкривають переді мною справжнє – реальне буття: любов є справжнім онтологічним доказом буття предмета поза нашою думкою – і не існує ніякого іншого доказу буття, крім любові і відчуття»¹. Л. Фейербах наголошує: «Думка про те, що особисте прагнення до щастя пов'язане з прагненням до щастя інших осіб, повинна в ранньому віці сформуватися у свідомості людини: стусани її братів і її сестер навчать її тому, що і чуже прагнення до щастя цілком законне... Навіть трагічна загибель індивідуума – самопожертва – може бути пов'язана зі щасливим усвідомленням блага, що з цього випливає, для інших»². Релігія ним трактується як перекручена форма світогляду, яка обіцяє ілюзорне щастя на умовах пасивного сприйняття світу з його безсердечністю. Релігію, як і інші ілюзії, можна подолати істинним пізнанням світу. Він уперше порушує проблему психогенезису релігійних догматів як своєрідних метафізичних ілюзій людського розуму.

З точки зору марксизму, людина наповнює своє життя змістом, знаходячи справжню свободу, яка усвідомлюється не в «уявній незалежності від реальності», а в пізнанні закономірностей функціонування і розвитку світу й адекватному перетворенні дійсності. Кінцевим результатом існування людства, з точки зору марксизму, стане практична перебудова суспільного життя – у цьому полягає сенс життя людини. Марксова концепція розвитку відчуження людини від продуктів її власної праці постулює відчуження людини від її власної сутності і перетворення її в капіталістичному суспільстві на складову виробничого процесу. Відчуження виступає як форма соціальних зв'язків, соціальна структура, що ворожа людині, панує над нею, позбавляє її можливостей творчого саморозвитку і руйнує її сутність³.

¹ Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / [под ред. М. М. Григорьяна] ; АН СССР, Ин-т философии. Москва : Госполитиздат, 1955. 676 с.

² Там само.

³ Яцук Н. Є. Актуальність ідей К. Маркса в практиці розбудови постіндустріального суспільства *Гуманітар. вісн. ЗДІА*. Запоріжжя : ЗДІА, 2010. Вип. 42. С. 50–60.

К. Маркс розглядає відчуження як негативний феномен, пов'язаний із соціально-економічними умовами. Сенс життя, за марксизмом, у служінні суспільству на правах рівних.

З точки зору А. Камю, існує фундаментальна дисгармонія, ім'я якої «абсурдизм». Вона виникає зі спільної присутності людини і Всесвіту. У людини є прагнення до порядку, сенсу і цілей життя, але Всесвіт сам по собі байдужий і безглуздий. Абсурд виникає із цього конфлікту людини і Всесвіту. У людей є три шляхи вирішення цієї дилеми¹. Перше рішення: суїцид. Здавалося б, усе досить просто: закінчити своє життя. Камю відкидає цей вибір як боягузливий. Друге рішення: релігійна віра. Вона постулює існування сфери, яка знаходиться за межами абсурду і матиме певний сенс. Однак Камю називає це рішення «філософським самогубством» і відкидає його, тому що воно зводиться до руйнування розуму, який, на його думку, є таким же фатальним, як і самогубство тіла. Третій варіант: прийняти Абсурд. На думку А. Камю, це єдине реальне рішення. Людина має прийняти абсурдність життя і продовжувати жити. Абсурд є однією із найважливіших характеристик стану людини, а єдино вірний спосіб впоратися з цим – сміливо прийняти його².

У межах екзистенціального психоаналізу питання про сенс життя також може бути переосмислене як: «у чому сенс конкретно мого життя?». Замість того щоб заглиблюватись у питання про космічний або релігійний контекст сенсу життя, у пошуках відповідей на питання про всеохоплюючі цілі життя цей підхід пропонує суто особистісний мотив пошуку смислоорієнтованої методології³. В. Франкл постулює три екзистенціали людського існування: духовність, свобода і відповідальність. Вони характеризують людське буття. Духовність людини – це не просто її характеристика, а та, що конститує її особливість. В. Франкл зазначає, що духовне не просто притаманне людині поряд із тілесним та психічним, які властиві й тваринам. Духовне – це те, що відрізняє людину, що властиве тільки їй. Філософ вводить поняття «екзистенціального вакууму». Причини, що його породжують: депресії, що турбують людей, які усвідомлюють безмістовність свого життя, внутрішня пустота, агресія, наркоманія, криза віку тощо. Також В. Франкл

¹ Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство : пер. с фр. Москва : Политиздат, 1990. 416 с.

² Там само.

³ Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии. *Человек в поисках смысла* : сборник / общ. ред. Л. Я. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. С. 308–320.

звертає увагу на різні маски і прикриття, під якими виступає екзистенціальний вакуум. Він вважає, що зникла воля до сенсу життя заміщається волею до влади, волею до грошей. В інших випадках місце пригніченої волі до змісту життя займає воля до задоволення. Є певні типи механізмів зі зворотним зв'язком у формі порочного кола, симптоматика неврозів поєднується з екзистенціальним вакуумом, знаходячи там благодатне підгрунтя.

В. Франкл зазначає, що необхідно говорити не про сенс життя взагалі, а про специфічний сенс життя конкретної людини в певний момент. Він вважає, що людина генерує потенційний сенс свого життя і відповідає за його реалізацію, причому істинний сенс життя треба знайти в зовнішньому світі, а не всередині людини. Для цього необхідно «вийти за межі себе» (self-transcendence).

Буття людини завжди спрямоване до чогось або до когось іншого, ніж вона сама, – це може бути сенс, який треба реалізувати, або інша людина, з якою треба комунікувати¹. На шляху формування сенсу життя екзистенціальний вакуум може стати на перешкоді. Який механізм виходу з екзистенціального вакууму? В. Франкл пропонує віддавати себе служінню важливій справі або любові до іншої людської істоти. У такий спосіб зможе проявитися самореалізація людини. Однак самореалізація можлива лише як побічний ефект «виходу за свої межі»².

Сенс життя виступає як життєвий орієнтир, він дає людині можливість визначити своє місце в житті, розібратися в ньому та в самій собі, спрямовує її на досягнення значущої мети. Якщо завдання пошуку сенсу вирішується людиною невдало, то можна говорити про переживання безглуздості життя.

Під «переживанням» безглуздості доцільно розуміти безпосередній емоційний стан або особливу діяльність щодо подолання кризи безглуздості. Екзистенціальний вакуум як емоційний стан доцільно охарактеризувати як сукупність певних складових переживання безглуздості, таких як: «внутрішня пустота», «нудьга», «втрата значущих цілей», «втрата внутрішніх орієнтирів», «звуження кола інтересів».

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. С. 9–16; Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2015. №3 (26). С. 7–19; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче*. 2015. №10. С. 7–13.

² Франкл В. Екзистенціальний вакуум: вызов психіатрії. С. 308–320.

Важливим моментом, який так чи інакше відображається в усіх складових, є звуження життєвої перспективи, скорочення суб'єктивного психологічного майбутнього. Переживання безглуздості характеризується звуженням життєвого контексту, спектра життєвих цілей, зв'язків з іншими людьми та зі світом у цілому. «Безглузде життя» – це життя в першу чергу ізольоване, позбавлене значущих зв'язків, замкнуте в собі, не пов'язане з життями інших людей, із соціальними групами, з людством; у ньому відсутня перспектива за межами актуального «тут і тепер».

Емоційний вакуум доцільно досліджувати через когнітивний, емоційний і мотиваційно-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент екзистенціального вакууму характеризується відсутністю фундаментальних життєвих цілей, до того ж ці цілі мають, скоріше, миттєвий характер, не спрямовані на довгострокову перспективу, не спонукають до реальних звершень. Можна позначити цю особливість як безплановість, настанову жити тільки сьогоднішнім днем. Як результат – життєва програма або відсутня, або є аморфною і нереалістичною. Життєва перспектива особистості різко скорочується¹.

Емоційний компонент екзистенціального вакууму характеризується переживанням порожнечі, нудьги, апатії, туги, безвиході. Знижується гострота всіх переживань. Стан неробства і безглузлого відпочинку виявився настільки тяжким і поширеним на Заході, що західні психіатри наголошують на новій формі захворювання – недільному неврозі.

Мотиваційно-діяльнісний компонент переживання безглуздості життя включає в себе зниження активності, відмову від здійснення життєвих виборів. Рішення приймаються здебільшого на основі загальних потреб, а не завдяки тому, що людина керується загальними цінностями.

Значимо, що для аналізу сенсу життя необхідно демаркувати його від поняття «щастя». У цьому контексті слід визначитись із метою, якої ми хочемо досягти, коли говоримо про реалізацію «сенсу життя». Протилежним за значенням є поняття нігілізму, воно виникає, коли ми намагаємося виділити сенс життя і визначити його характерні риси.

---

¹ Німчин С. Парадокси нескінченного регресу та розподілу сингулярностей як структурологічні складові «екзистенційного вакууму». *Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту*. 2009. № 1. С. 114–124; Семенченко Ф. Г. Політичні цінності українського суспільства: екзистенційний вакуум? *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 1. С. 74–78.

Грунтовною складовою нігілізму може виступати песимізм, який часто пов'язаний з крайнім песимізмом і радикальним скептицизмом. Нігілізм спрямований на знищення моральних, релігійних та метафізичних переконань і може підживлювати антропологічну кризу, а потрапляючи в екзистенціальний вакуум, знаходити там благодатне підґрунтя.

Існують різні види нігілізму. По-перше, політичний нігілізм. Він ґрунтується на переконанні в тому, що знищення всіх існуючих політичних, соціальних і релігійних інституцій є обов'язковою умовою для будь-якого подальшого вдосконалення політичної системи. По-друге, етичний нігілізм, або імморалізм, який відкидає можливість абсолютних моральних або етичних цінностей. Вважається, що розмежувати добро і зло не є можливим, тому що їх демаркація є не більше ніж продуктом соціального і культурного контексту.

Екзистенціальний нігілізм як різновид нігілізму постулює ідею про те, що життя не має ніякого внутрішнього сенсу або цінності. Нігілістом можна назвати М. Штирнера з його філософією заперечення абсолюту та відмовою від абстрактних понять будь-якого роду¹. Для Штирнера досягнення індивідуальної свободи є єдиним законом; і держава, яка обмежує цю свободу, має бути знищена. Для Штирнера існування являє собою нескінченну «війну всіх проти всіх». У зв'язку з цим він зазначає, що в державних інститутах влади були викорінені окремі інтереси, а натомість сформувалася ідея самопожертви в ім'я держави: потрібно відректися від себе і жити тільки задля держави – треба чинити «безкорисливо» і приносити користь не собі, а державі. Філософ зазначає, що держава стає як «істинна особистість», перед якою зникає будь-яка відокремлена особистість: це не я живу, вона живе в мені. Тому порівняно з колишнім користолобством і самолюбством люди стали самою безкорисливістю і знеособленістю. Далі вчений продовжує: держава, релігія, совість – ці тирані роблять мене рабом, і їхня свобода – моє рабство. На думку М. Штирнера, індивідуальна свобода означає зовсім не вільне самовизначення; індивідуально вільний той, хто не є відповідальним ні перед ким².

Ф. Ніцше в праці «Антихрист. Прокляття християнству» вибудував свою концепцію нігілізму³. Філософ вважає, що християнство – це

¹ Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков : Основа, 1994. 560 с.

² Там само.

³ Ніцше Ф. Антихрист. Проклятие христианству. URL: http://jhistory.nfurman.com/shoa/ieshua/ieshua020_4.htm.

релігія слабких, принижених і невдах. Християнство, на думку Ніцше, створило ідеал з протиріч інстинктів підтримки сильного життя; воно зіпсувало самий розум духовно сильних натур, тому що навчило їх відчувати вищі духовні цінності як гріховні, що ведуть до омани як спокуси. Ніцше наводить приклад, який викликає в нього глибоке співчуття: загибель Паскаля, який вірив у те, що причиною загибелі його розуму був первородний гріх, але нею було лише християнство. Для Ніцше саме життя цінується як інстинкт зростання, стійкості, накопичення сил, влади: «де бракує волі до влади, там занепад. Я стверджую, що всім найвищим цінностям людства бракує цієї волі, що під самими святими іменами панують цінності занепаду, нігілістичні цінності. Християнство називають релігією співчуття. Співчуття протилежне тонічним афектам, що підвищують енергію життєвого відчуття; воно діє гнітючим чином»¹.

Логічний позитивіст А. Айлер продовжує тему нігілізму, вважаючи, що висловлювання про сенс життя в буквальному значенні слова безглузді. «Знати те, що я існую, знати те, що це “Я” перебуває тут, означає мати відповідь на питання, яке постає в такій формі, що саме ж на нього і відповідає»².

А. Камю і Ж.-П. Сартр оголосили, що життя не має визначених цілей. Але вони не стільки заперечують сенс, скільки пропонують перевизначити його. Сенс життя не існує як факт у світі, він чекає свого відкриття. Ми не народжуємося з певною метою, але це не означає, що ми повинні жити без мети. А. Айлер вважає, що існує чимало способів, у яких життя людини може бути осмисленим: усе, що ми вважаємо доцільним, може бути джерелом сенсу. Ніцше, у свою чергу, також стверджує, що сенс життя і моральні цінності мають бути сформовані самою людиною.

Сучасний філософ Д. Коттінгем визначає сенс життя за допомогою поняття «необхідність трансцендентності»³, що забезпечує зв'язок із чимось за межами іманентного матеріального світу. Наповнення змістом, на думку Д. Коттінгема, можливе в рамках релігійного світогляду. Для нього духовність, яка формується в релігії, може відкрити шлях до сенсу. Таким чином, він виступає за духовний вимір життя, який визначає загальний зміст, цінності і зобов'язання – саме

¹ Ніцше Ф. Антихрист. Проклятие христианству. URL: http://jhistory.nfurman.com/shoa/ieshua/ieshua020_4.htm.

² Ayer A. J. The Problem of Knowledge. London, 1956. P. 45–54.

³ Cottingham J. On the Meaning of Life. London : Routledge, 2003. P. 124.

ці можливості роблять релігію дуже привабливою для багатьох людей, а також бажаною та інтелектуально виправданою. Екзистенціальна філософія не дає ніяких обіцянок, на відміну від релігії. Суворість життя проявляється в тому, що ніхто не може гарантувати людині, що вона матиме успіх у створенні сенсу життя. Безглуздість є постійною загрозою.

Гуманізм підтверджує нашу здатність до особистої самореалізації та відповідальності заради загального блага для всіх людей. Щастя окремої людини нерозривно пов'язане з благополуччям людства, зокрема, тому що ми «соціальні тварини» і розвиваємося в «культурному контексті». Утрата сенсу життя призводить до психологічної кризи, внутрішнього конфлікту, втрати самоідентифікації, що спричиняє нову кризу – кризу ідентичності¹. Криза ідентичності генерується багатьма факторами, у тому числі економічною нестабільністю, негативними образами в ЗМІ, а також відсутністю зразків для наслідування, виразних ідеологічних програм і розмитих цінностей.

«Хто я насправді»? Це питання спрямоване на пошук значущості людського існування і безпосередньо пов'язане із сенсом життя. Можна виділити критерій особистісної ідентичності, який визначає особистість за допомогою дії, досвіду і психологічних характеристик. Однією з плідних ідей Е. Дюркгейма була ідея соціальної солідарності, на основі якої формується стабільність суспільства. Якщо солідарність втрачається, то для людини виявляється втраченим і значення існуючих соціальних рекомендацій. При цьому виникає своєрідна «особистісна» відповідь на умови, що склалися в суспільстві². Е. Дюркгейм вважає, що колектив для людини виступає в ролі вищої реальності. На основі статистичних даних він показує, що існує певна закономірність явищ, які висловлюють схильність до самогубства, і що, крім індивідуальних проявів, ці явища мають соціальну природу. У контексті розвитку полікультурності в глобалізованому світі питання про ієрархію цінностей і систему особистісної ідентифікації стає особливо

¹ Аксьонова В. І. Криза соціокультурної ідентичності особистості як наслідок соціокультурної дезінтеграції суспільства: соціально-філософський аналіз. *Гуманітар. вісн. Запоріз. держ. інж. акад.* 2013. Вип. 55. С. 179–193; Блинова О. Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Психологія.* 2013. Т. 18, вип. 22 (1). С. 30–37; Семенова Ю. А. Криза ідентичності в умовах трансформації системи цінностей. *Гуманітар. часопис.* 2004. № 1. С. 96–103.

² Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд : пер. с фр. с сокр. / под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.

важким. Останніми роками криза ідентичності, підбурювана питаннями соціального поділу, економічними труднощами, культурним неблагополуччям і політичним гнобленням, стає однією з найактуальніших проблем і потребує пильної уваги. Плюралістичність настроїв, емоційні потрясіння, що виникають у суспільстві, провокують кризу ідентичності на глобальному рівні.

Традиційно під особистісною самоідентифікацією розуміється ідея про те, що люди створюють сенс через соціальну взаємодію з іншими людьми – це позиція символічного інтераціоналізму, представленого Г. Блумером, Д. Мідом та ін. Інтераціоналізм розуміє ідентичність індивіда як соціальний продукт, що утворюється в результаті соціальних взаємодій у рамках конкретних соціальних контекстів. Головною особливістю сучасного суспільства стала поступова руйнація традиційних основ, включаючи трансформації в релігійному, науковому світогляді, сімейних цінностях тощо¹. Ці нестійкі підстави, що раніше забезпечували фундамент для конструювання ідентичності, вимагають перегляду. Тобто процес ідентифікації в нових умовах може бути визначений як тенденція до дедалі гнучкішої самосвідомості, до формування критерію, завдяки якому людина зможе приймати найбільш ефективні рішення.

Криза зачіпає життя як цілісність і передбачає виклик реалізації життєвого задуму. Схематично кризу можна описати таким чином: у людини є певний ціннісний каркас, на який вона спирається в процесі своєї життєдіяльності. Завдяки зовнішньому або внутрішньому впливу певної події ціннісна ієрархія порушується, цінності втрачають свою вагу. Наслідком цих подій є втрата людиною внутрішньої точки опори. Виникає стан «ціннісної невагомості». У цей момент можна говорити про початок переживання екзистенціального вакууму, яке може мати найрізноманітніші варіанти розвитку.

Якщо особистість не знаходить достатніх внутрішніх ресурсів, то можливий руйнівний результат (впадання в різні залежності, депресію, спроби суїциду).

Якщо ж вдається подолати цю кризу, то здійснюються поступова перебудова системи цінностей і набуття нових смислів. Це може від-

---

¹ Shain F., Ozga J. Identity Crisis? *Problems and Issues in the Sociology of British Journal of Sociology of Education*. Mar, 2001. Vol. 22, No. 1. P. 109–120; Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратег. пріоритети. Серія «Філософія»*. 2016. №1 (38). С. 47–52.

буватися через різні причини – формування нових поглядів, спілкування з близькими, проходження курсу психотерапії.

Таким чином, незважаючи на те, що переживання екзистенціального вакууму є досить серйозним випробуванням для людини, для її уявленнь про себе, її місця у світі, для системи її цінностей і принципів, воно несе в собі і можливість позитивних змін. До головних із них доцільно віднести такі: зміни в системі цінностей, вибір життя і прийняття його як цінності, визнання свободи вибору, уважність і чутливість до інших, відкритість у стосунках, відкритість світу, процес пізнання і розкриття самості, відчуття цінності справжніх переживань і часу, часткові відповіді на питання про сенс життя і нагальна потреба в знаходженні сенсу, прийняття безглуздості як екзистенціальної даності.

Сучасне життя неминуче ставить перед людиною питання екзистенціального плану¹. Дедалі частіше питання «що?», «як?», «чому?» поступаються питанню «навіщо?». Кожен шукає відповідь на питання про сенс життя самостійно (або відмовляється від пошуку цієї відповіді). Проте все більше людей стикаються з відчуттям порожнечі і безглуздості власного існування. Справлятися з ним можна по-різному. Хтось використовує цей досвід для розвитку і зміни, а хтось продовжує плисти за течією, жити в залежності. У будь-якому випадку очевидно, що проблема екзистенціального вакууму, кризи ідентичності, антропологічної кризи набуває дедалі більшої актуальності і заслуговує на увагу науковців, а також на філософське переосмислення.

Основна привабливість внеску філософії у вивчення цих проблем полягає в постановці власне питань, де актуалізуються вічні проблеми, що зачіпають саму суть людського існування. Відповіді доцільно шукати методом філософських міркувань: що саме стоїть за кризою і які шляхи її подолання.

З точки зору філософії, явища кризи знаходять сприятливе підґрунтя там, де відсутня самоідентифікація, пов'язана зі свободою вибору. При прийнятті рішень людина весь час постає перед вибором. Необхідність усвідомлення власної свободи повинна привести до усвідомлення особистої відповідальності за себе та інших людей, відчуття свободи має «підняти» людину над абсурдністю її існування та

¹ Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во ЗДА, 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76; Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2014. №3 (12). С. 3–12.

«вилікувати» від екзистенціальної депресії. У контексті філософії висвітлюються проблема існування людини, сенсу її життя і долі у світі, а також питання, пов'язані із самим фактом існування кожної людини, яке розкривається в «прикордонних ситуаціях», у тому числі кризових і стресових.

2.3. Філософські аспекти впливу глобалізації на правову сферу

На початку третього тисячоліття настав принципово новий етап історії людства. Особливістю цього етапу є не стільки якісна зміна епох, скільки масштаб перетворень, що позначились практично на всіх сферах – економічній, політичній, соціокультурній та духовній. Новий етап історії відрізняється від попередніх епох також докорінною зміною траєкторії розвитку людства, стрімким прискоренням темпів змін у житті кожного народу, кожної людини. Відбувається формування нового типу світового співтовариства, і вже зараз можна припустити, що нове століття буде називатися століттям глобалізації або століттям глобальної цивілізації.

Процеси глобалізації активно впливають і на сферу права. Уже стало очевидним, що право в нових умовах піддається інтенсивним змінам, трансформується, стандартизується та уніфікується в рамках планети Земля. При цьому необхідно враховувати, що саме право у своїй основі має всі передумови для глобалізації, оскільки воно менше за всі інші соціальні регулятори обумовлене національними особливостями та оперативніше змінюється. Разом із тим тривалий час у всіх країнах світу вчені, вивчаючи право, загострювали увагу переважно на національних особливостях правових систем. Необхідність переорієнтації парадигми досліджень у правовій сфері об'єктивно обумовлена потребами регуляції нових глобальних соціальних структур, що формуються, у рамках яких старі правові регулятори (як національні, так і міжнародні) вже не діють. Таким чином, формування глобального права й інтеграція всіх національних правових систем є об'єктивно необхідними та закономірними, а проблема трансформації права під впливом глобалізації вимагає детального осмислення.

Метою підрозділу є дослідження філософсько-правових аспектів впливу процесів глобалізації на правову сферу.

Термін «глобалізація» міцно закріпився в сучасному науковому лексичному обігу і використовується для пояснення змін, що відбуваються в різних сферах людської діяльності. Під глобалізацією, як правило, розуміють загальноцивілізаційний процес планетарного об'єднання різних сфер людської діяльності, що охоплює виробництво, технологію, фінанси, торгівлю, культуру, політичні і державні інститути. Глобалізація є макротенденцією сучасного світового розвитку – це природний процес, який неможливо зупинити і важко коригувати, він відображає свого роду «рівнодіючу» різноманітних та різноспрямованих глобалізаційних сил світу¹.

Основним наслідком глобалізації є світовий поділ праці, міграція, концентрація в планетарному масштабі капіталу, робочої сили та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення та злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, який має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. Унаслідок глобалізації світ стає чимдалі більш зв'язаним та більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості спільних для держав проблем, так і розширення кількості та типів суб'єктів, що інтегруються.

Погляди на витоки і сутність глобалізації в науковій літературі істотно різняться. Наприклад, історики розглядають цей процес як один з етапів розвитку капіталізму, а економісти найчастіше ведуть відлік від транснаціоналізації фінансових ринків. Політологи відзначають розвиток елементів громадянського суспільства, а дослідники-культурологи пов'язують прояв глобалізації передусім із «вестернізацією» культури тощо. Є також інформаційно-технологічні, цивілізаційно-культурологічні та інші підходи до пояснення процесів глобалізації².

Однак більшість дослідників визнають, що сьогодні глобалізація поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства (економічну, соціальну, політичну, правову, культурну, інформаційну, духовну) і являє собою складний процес, що постійно розширюється, а найважливішим фактором прискорення процесу глобалізації вважається рівень

¹ Герасіна Л. Глобалізація. *Політологічний енциклопедичний словник* / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. Требіна. Харків : Право, 2015. С. 144.

² Див. докл.: Данильян О. Г., Дзьобань О. П. *Філософія* : підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2018. С. 308–314.

розвитку технологій. Саме розвиток технологій та формування відкритості доступу до різної інформації дозволяють уникнути тимчасового простою, притаманного процесам, що відбувалися раніше. Це сприяє створенню інформаційного глобального суспільства, обмеженого рамками окремих держав. Інформація, знання зараз стають найважливішим ресурсом глобалізації. Багато дослідників вважають, що процес глобалізації, спрямований на створення єдиного, інтегрованого суспільства, яке функціонує через загальні інформаційно-економічні мережі, здатний вирішити чимало проблем, що виникають на шляху розвитку людства, і в цілому оцінюють цей процес позитивно¹.

Водночас глобалізація – дуже складний процес, що протікає нерівномірно. Активність здійснення процесу глобалізації в сучасному світі пов'язана з рівнем розвитку науки, технологій, що неминуче призводить до нерівності учасників. Є країни-лідери з високотехнологічною економікою (найчастіше – це західні країни), які диктують умови всім іншим країнам світу; з іншого боку, є країни з «наздоганяючою» економікою, які існують на кредити МВФ. Таким чином, учасники процесу глобалізації спочатку перебувають у нерівному становищі. Це є однією з негативних характеристик процесу глобалізації. На жаль, далеко не єдиною.

Розглядаючи глобалізацію як багаторівневий просторово-часовий процес, деякі дослідники (П. Малиновський, С. Хоффман та ін.) сходяться на думці, що структурно вона розвивається в декількох площинах: економічній, культурній, політичній, правовій². Звідси можна виділити культурну глобалізацію, політичну глобалізацію, економічну глобалізацію, правову глобалізацію. У цьому дослідженні увагу сконцентровано передусім на проблемах правової глобалізації.

На сьогодні вплив процесів глобалізації на правову сферу спричиняє дискусії і залишається недостатньо дослідженим явищем. Тому не випадково, що генезис глобалізації права та тенденції правової глобалізації розглядаються фахівцями по-різному.

Наприклад, вітчизняний фахівець у сфері трансформації правових систем в умовах глобалізації Л. Удовика визначає правову глобаліза-

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / пер. с англ. М. Б. Левиной. Москва : АСТ : Ермак, 2005. 588 с.; Гревцова А. А. Культурная глобализация: проблемы и парадигмы. *Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена*. 2008. № 70. С. 145–149.

² Хоффман С. Столкновение глобализаций. *Россия в глобальной политике*. Москва, 2003. Т. 1. С. 78–91; Малиновский П. В. Глобализация 90-х годов: время выбора : вступ. ст. *Глобализация – контуры XXI века* : реферат. сб. Москва : РАН ИНИОН, 2002. С. 5–35.

цію як «процес формування нової, загальносвітової системи правових норм, що організують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне право, національне право, а також право міжнародних господарських об'єднань перебуває в стані тісної взаємозалежності»¹. На думку дослідниці, глобалізація впливає на право, по-перше, на рівні взаємовідносин національних правових систем, що підсилює їхню взаємозалежність; по-друге, на рівні функціонування національних правових систем, що, у свою чергу, загострює проблеми світового (глобального) правопорядку; по-третє, на рівні методології, що актуалізує пошук нової методології права. Під впливом глобалізації відбуваються внутрішні зміни в праві: змінюється сутність права не тільки на національному, а й на наддержавному, глобальному рівні; змінюються його зміст, цілі, завдання, призначення, а також джерела (форми) права².

Правознавець І. Лукашук справедливо звертає увагу на те, що глобалізацію в праві не можна зводити до формування Інтерполу, міжнародних трибуналів і міжнародних структур з проблем прав людини. Глобалізація в праві, на думку вченого, «в об'єктивному сенсі виражається перш за все у формуванні нових юридичних відносин, юридичних інститутів і норм» та веде до утворення глобальної правової системи³.

Також І. Лукашук зазначає, що коректно вести мову як про стирання грані між міжнародним та національним законодавством (адже у кожній з цих правових систем свої природа, сфера дії, об'єкт регулювання та механізм дії), так і про пряму дію міжнародного права (оскільки міжнародне право має пряму санкціоновану дію на території держави як складова частина національної правової системи). Серед найважливіших тенденцій в епоху глобалізації правознавець називає: інтернаціоналізацію внутрішнього права держав; конституціоналізацію міжнародного права (закріплення в національних конституціях, особливо в нових, положень про міжнародне право) і, як наслідок, – конституціоналізацію зовнішньої політики; інкорпору-

¹ Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. С. 475.

² Там само. С. 423.

³ Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва : Спарк, 2000. С. 173.

вання міжнародного права у внутрішнє; глобалізацію правового регулювання тощо¹.

Заслуговує на увагу позиція В. Янча, який, розглядаючи правову глобалізацію, визначає її як процес розвитку національних правових систем, що характеризується посиленням взаємодії національного та міжнародного права. Результатом процесів глобалізації відносно права, на його думку, є як інтеграція, так і інтернаціоналізація правових систем, а глибина проникнення процесів глобалізації в національне право залежить від місця держав у системі міжнародних відносин, від їхньої активності в інтеграційній взаємодії². Поняття «правова глобалізація», зазначає дослідник, відбиває такий рівень, в якому весь світ живе за єдиним набором правових норм. Такий набір може бути створений міжнародними органами, може бути результатом глобального консенсусу або ж бути результатом паралельного правового розвитку в різних частинах земної кулі. Причому в сучасному світі зростаючої міжнародної торгівлі та взаємозалежності потреба в наявності транснаціональних норм збільшилася в багато разів³.

Як вважає відомий юрист Н. Бондарь, термін «правова глобалізація» відображає якісні характеристики інтернаціоналізації провідних правових систем і зростання на цій основі загального в нормативно-правовому житті сучасної цивілізації⁴. Дійсно, тенденція зростаючого впливу міжнародного права на правові системи держав, унаслідок чого набирає сили процес глобалізації, цілком очевидна. У зв'язку із цим особливої актуальності набуває проблема визначення оптимальних форм і способів вирішення цієї проблеми, що дозволяють забезпечити розумне поєднання національних та міжнародних інтересів.

На думку В. Богатирьова, світове право в умовах глобалізації створюється на базі міжнародного права та сукупності всіх національних правових систем. Зважаючи на це, дослідник робить висновок, що під глобальним правом необхідно розуміти сукупність взаємопов'язаних

---

¹ Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации. *Журнал рос. права*. 2002. №3. С. 118.

² Янч В. Правовая глобализация как тенденция развития правовых систем. *Антропология права: философський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : ст. учасн. 8-го Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 7–8 груд. 2012 р.). Львів : Галиц. друкар, 2013. С. 590.

³ Там само.

⁴ Правовая система России в условиях глобализации : сб. материалов «круглого стола» / под ред. Н. П. Колдаевой, Е. Г. Лукьяновой. Москва : Ось-89, 2005. С. 140–141.

і взаємодіючих юридичних засобів, що являють собою універсальні регулятори у світовій цивілізаційній системі, які забезпечують відносини між людьми, організаціями, державами та створюють режим контролю за виконанням юридичних розпоряджень¹. В. Богатирьов також зазначає, що на сучасному етапі формування глобальної правової системи вже склалися такі її особливості: спостерігається перехід від регулювання, що характеризується здебільшого заборонно-дозвільними рисами, до переважно дозвільного регулювання для громадян та їхніх об'єднань, де центром регулювання стають юридичні дозволи, суб'єктивні права; автономна особистість набуває більш стійкого правового статусу; відбувається зміцнення зв'язку держав; удосконалюється розвинена система правових засобів, заснованих на ідеалах свободи та гуманізму, використання яких виявляється можливим будь-якими суб'єктами, насамперед громадянином, автономною особистістю².

Аналіз розглянутих позицій показує, що єдиного підходу до визначення правової глобалізації, а також тенденцій і способів її реалізації не існує. Нерідко автори відрізняються не просто різними підходами до проблеми правової глобалізації, а й оперують різною термінологією. Або ж, використовуючи однакову термінологію, вони застосовують її в різних сенсах. Можна припустити, що спроби систематизації тенденцій і способів правової глобалізації шляхом поділу світових глобалізаційних процесів на відносно відокремлені складові будуть певною мірою умовними та дискусійними.

Філософсько-правовий аналіз впливу глобалізації на правову сферу передбачає, на нашу думку, необхідність розгляду права як одного з видів соціальних систем, під якими в соціальній філософії розуміють «цілісні утворення, основним елементом яких є люди, їхні зв'язки, взаємини і взаємодії, соціальні інститути і організації, соціальні групи і спільноти, норми й цінності»³. Системність права як суттєву його характеристику побічно підтверджують міцно вкорінені в сучасній юридичній науці поняття «система права» та «правова система». При цьому необхідно зважати на нетотожність цих понять. На відміну від правової системи, поняття «система права» відображає лише внутрішню структуру позитивного права, його розподіл на галузі та правові інститути.

¹ Богатирёв В. В. Глобальные процессы в праве : монография. Владимир : ВЮИ ФСИН России, 2011. С. 84–89.

² Там само.

³ Современный словарь по общественным наукам / под общ. ред. О. Г. Данильяна. Москва : ИНФРА-М, 2013. С. 244.

Під правовою системою в теорії права у вузькому значенні розуміється національне право конкретної країни. Це комплексне, системне поняття, в якому його елементи (система законодавства, юридична практика, панівна правова ідеологія) об'єднані генетично та функціонально в певні структурні підрозділи. Система права є складним багатогранним феноменом. Наприклад, для системи права України характерним є поділ права на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне, регулятивне і охоронне. У цій системі права виділяються також галузі та інститути права¹. У широкому ж розумінні термін «правова система» застосовується для позначення родинних національних правових систем (правових сімей), а також глобальної системи права, що формується в теперішній час.

Розгляд права як соціальної системи дозволяє використовувати практично будь-яку методологію, що застосовується для дослідження соціальних систем. Найбільш уживаними в цьому випадку, на нашу думку, можуть бути методологія діалектики, синергетики, а також загальної теорії систем².

Наприклад, з точки зору синергетики правову систему необхідно розглядати як складну нелінійну систему зі зворотним зв'язком, яка має динамічну стійкість. Як відомо, внутрішнім механізмом формування структур та еволюції складних нелінійних систем є взаємодія (боротьба) двох протилежних начал – розсіювальної та відтворюючої тенденцій розвитку. За твердженням фахівців у сфері синергетики, «якщо механізм деструктивної тенденції розвитку закладено в прагненні системи до досягнення рівноваги, то самоорганізація постає як фізична основа механізму творення. Основна умова для прояву самоорганізації – енергія, що надходить ззовні, має впевнено перекирвати дисипацію енергії, що протікає в системі»³. Звідси випливає, що для свого довготривалого успішного існування національна правова сис-

¹ Петришин О., Погребняк С. *Право. Політологічний енциклопедичний словник* / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. Требіна. Харків : Право, 2015. С. 581.

² Див. докл.: Данильян О. Г. *Динаміка соціальних процесів у перехідний період. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз* : монографія / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за заг. ред.: М. І. Панов, О. Г. Данильян. Харків : Право, 2004. С. 26–46; Лапкин В. В. *Глобальная динамика в эпоху великих потрясений: проблемы концептуализации. История и современность*. 2010. № 1. С. 5–27.

³ Ровинский Р. Е. Синергетика и процессы развития сложных систем. *Вопр. философии*. 2006. № 2. С. 166.

тема має бути системою відкритого типу, взаємодіяти як з іншими видами соціальних систем, так і з правовими системами інших держав.

На думку В. Богатирьова, для свого розвитку правова система має отримувати потужний потік запозичень ззовні, без яких вона приречена на виродження, що супроводжуватиметься переважанням деструктивних, саморуйнівних тенденцій. Таким чином, запозичення – позитивні явища для правової системи, проте не будь-які запозичення, а тільки ті, що адаптовані до неї. Якщо запозичується правовий інститут, що добре працює в інших умовах, але не адаптований до умов реципієнта, не відповідає існуючому історичному досвіду, економічним, політичним, правовим умовам, він не зможе ефективно функціонувати та досить швидко виродиться і зруйнується¹.

Запозичення в правовій системі, як правило, відбуваються у вигляді рецепції. Під рецепцією в праві розуміється одностороннє запозичення однією державою в іншій державі певних елементів правової системи (або всієї правової системи): правових понять, юридичних конструкцій, правових інститутів тощо. Особливою формою рецепції є запозичення юридичної термінології, правил і прийомів законодавчої техніки, законодавчих процедур тощо².

Відомо, що рецепція як форма взаємовпливу правових систем існувала з давніх-давен. Достатньо згадати рецепцію римського права на Європейському континенті, сприйняття законодавства і судової практики метрополій у колоніальних країнах Африки та Азії. Однак лише в умовах світової глобалізації зближення правових систем набуло форми односпрямованих запозичень юридичного досвіду без критичного обліку позитивних рис правових систем інших країн.

Активізація процесу рецепції, вважає В. Богатирьов, відбувається на етапі становлення правової системи, який пов'язаний з формуванням цілої низки нових правових інститутів. З цього випливає, що посилення рецепторної складової може розглядатися як непряма ознака початку активної стадії формування правової системи. Однак рецепція може посилюватися і в кризові моменти розвитку правової системи, коли виникає об'єктивна необхідність зовнішнього підживлення цієї системи для подолання зростаючих деструктивних тенденцій³.

¹ Богатирев В. В. Глобализация права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Владимир, 2012. С. 20–21.

² Мантуров В. В. Соотношение рецепции и иных форм правовых заимствований. *Сибир. юрид. вестн.* 2012. №4 (59). С. 104–107.

³ Богатирев В. В. Глобализация права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. С. 20–21.

Погоджуючись у цілому з таким підходом, необхідно зазначити, що надходження енергії в систему ззовні може здійснюватися не тільки як запозичення у вигляді рецепції, а також і у процесі активної взаємодії держав; гострих міждержавних конфліктів; політичних, економічних та інших викликів одній державі з боку інших держав, які загрожують існуванню держави, тощо. Тим більше що класична форма рецепції, коли одна держава запозичує в іншій цілі комплекси права, сучасному світові вже не властива.

У свою чергу, використання методологічного потенціалу діалектики дозволяє розглядати трансформацію права в умовах глобалізації крізь призму дії закону взаємного переходу кількісних та якісних змін, згідно з яким кількісні зміни на певному етапі обумовлюють якісні зміни, а нова якість породжує нові можливості та інтервали кількісних змін.

Такий підхід дозволяє уявити глобалізаційні трансформації права як певну сукупність якісних і кількісних змін, що проявляються на рівні її підсистем та елементів саме в поширенні глобальних правових ідей, теорій, ліберальної правової ідеології, світових та європейських правових стандартів, їх відображення в правовій політиці, правовій акультурації, глобалізації правової культури та правової свідомості; у появі нових принципів і норм, що відбивають і втілюють ліберальні правові ідеї; у правовій інтеграції; у процесах адаптації, гармонізації, уніфікації національного права і законодавства; у розширенні кола суб'єктів правової системи; у трансформації їхнього правового статусу та ін.¹

Розглядаючи проблему систематизації різних складових світових глобалізаційних процесів, доцільно скористатися підходом С. Щетиніна, який зазначає, що правова глобалізація включає в себе правову інтеграцію, правову інтернаціоналізацію та правову імплементацію. На його думку, якщо правова інтеграція більшою мірою пов'язана з необхідністю вирішувати різні загальносвітові глобальні проблеми в частині боротьби з організованою злочинністю, охорони навколишнього середовища та ін. разом з іншими державами, членами різних міжнародних організацій, то сутність правової інтернаціоналізації є дещо іншою².

---

¹ Удовика Л. Г. Глобалізаційні трансформації права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 154.

² Щетинин С. А. *Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты)* : автореф. дис. .... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2009. С. 12.

Відомо, що правова інтернаціоналізація здебільшого є наслідком загальних процесів глобалізації, що охоплюють основні сфери життєдіяльності сучасного суспільства. Сутність правової інтернаціоналізації в тому, що внутрішньодержавне право виявляється в тісному взаємозв'язку з іншими внутрішньонаціональними правовими системами. У правовій інтернаціоналізації, як і у глобалізації в цілому, необхідно виділяти два аспекти: об'єктивний і суб'єктивний. Суб'єктивний аспект правової інтернаціоналізації є спрямованим та передбачає певний набір правил, принципів і способів її здійснення. До способів правової інтернаціоналізації, які також називають формами, дослідник відносить рецепцію, гармонізацію та уніфікацію¹.

Під рецепцією в праві, як уже зазначалося, розуміється запозичення однією державою в іншій певних елементів правової системи (або всієї правової системи): правових понять, юридичних конструкцій, правових інститутів тощо. Роль рецепції як способу інтернаціоналізації права в епоху глобалізації знижується, змінюються також і форми рецепції.

Значно ширше застосування в епоху глобалізації має уніфікація права, під якою розуміється «процес приведення державою існуючого права до єдиних засад, усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин»². Головна особливість уніфікації права полягає в тому, що вона відбувається водночас у двох різних правових системах – у міжнародному праві (укладення міжнародного договору) та в національному праві (імплементация норм цього договору у внутрішньодержавне право). Іншими словами, уніфікацію права можна визначити як співробітництво, спрямоване на створення міжнародного механізму регулювання відносин у сфері спільних інтересів держав.

Гармонізація ж права являє собою «комплекс заходів міжнародно-правового характеру, спрямованих на зближення національного правового регулювання певних сфер суспільних відносин у рамках відповідного регіонального чи міжнародного правопорядку»³. Відомо, що

¹ Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты) : автореф. дис. .... канд. юрид. наук. С. 12.

² Теплюк М. О., Ющик О. І. Уніфікація в праві. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 798; Нерсисянц В. С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире. *Государство и право*. 2005. № 5. С. 38–47.

³ Теплюк М. О., Ющик О. І. Правова гармонізація. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 452–463.

гармонізація права і його уніфікація – взаємопов’язані явища, проте гармонізація є більш широким поняттям, оскільки зближення національно-правових систем здійснюється і за межами уніфікації права. Головна відмінність гармонізації від уніфікації – відсутність міжнародних зобов’язань (міжнародних договірних форм) у процесі гармонізації. Відсутність договірних форм зумовлює специфіку процесу гармонізації права в цілому, який може бути як стихійним, так і цілеспрямованим. Суть стихійної гармонізації: у процесі співпраці та взаємодії держав у їхніх правових системах з’являється схоже або навіть ідентичне правове регулювання (рецепція римського права в Європі, Азії, Латинській Америці). Цілеспрямована гармонізація – це усвідомлене сприйняття однією державою правових досягнень інших держав.

У свою чергу, імплементація як спосіб безпосередньої реалізації міжнародно-правових норм та включення їх у систему національного права передбачає, з одного боку, інкорпорацію (коли юридичні формулювання міжнародних угод і договорів без зміни входять у систему внутрішньодержавного права); з іншого боку, трансформацію (коли має місце деяка зміна тексту без зміни його змісту на угоду правовим традиціям юридичної техніки); і, нарешті, юридичні «відсилання» безпосередньо до першоджерела, тобто до міжнародного договору. Слід урахувати, що окремі дослідники пропонують розглядати два аспекти імплементації – не тільки міжнародний, а й більш вузький міждержавний¹.

Однак у сучасному світі сутність правової глобалізації більшою мірою пов’язується саме з правовою уніфікацією. Іншими словами, мова йде не про гармонійне поєднання різних форм і способів правової інтеграції, інтернаціоналізації, імплементації чи «єдність різноманітня», а про «диктат сили» у світових глобалізаційних процесах.

Аналізуючи у зв’язку із цим правову уніфікацію як один з найактуальніших способів правової інтернаціоналізації, необхідно зауважити, що її можна розглядати у двох основних аспектах: міжнародно-правовому і внутрішньодержавному. У першому випадку роль передумов правової уніфікації виконують певні обов’язки держави, що впливають з членства в різних міжнародних організаціях і об’єднаннях та зумовлені специфікою й характером взятих на себе зобов’язань. У другому випадку процеси правової уніфікації формально не є зумовленими або спрямованими будь-якими зовнішніми зобов’язаннями

¹ Глобализация и развитие законодательства : очерки / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. Москва : Изд. дом «Городец», 2004. С. 78–79.

держави та більшою мірою є результатом добровільного і розумного сприйняття різних аспектів правових тенденцій інших країн¹.

Однак повне впровадження, наприклад, західних правових стандартів у правову систему країни не тільки не завжди доцільне, а й не завжди можливе. В останньому випадку можна говорити про ще більшу загрозу процесів правової уніфікації, яка і без того має досить серйозний конфліктогенний потенціал. У зв'язку з цим велика кількість авторів зауважують, що саме правова гармонізація в сучасному світі має виконувати роль головного «опонента» правової уніфікації. У рамках плюралістичної парадигми пропонується налагодити активний діалог правових культур, заснований на визнанні легітимності відмінностей у правовому мисленні, правовому розумінні різних народів і культур².

З явищами глобалізації пов'язане виникнення наднаціональних правових масивів, що виходять за межі національної юрисдикції та територіального суверенітету держави. Прикладом може слугувати виникнення глобального торгового та договірної права. До нових наднаціональних утворень належить також «гуманітарне право», що інтенсивно розвивається. Проте найхарактернішим проявом глобалізації є виникнення інформаційного права. Правовим утворенням екстериторіальної дії є право Європейського Союзу (європейське право) – нормативно-юридичний комплекс, якому водночас властиві риси як наднаціонального, так і внутрішньодержавного права. Разом із глобальними спільнотами виникає наднаціональне правосуддя, або «транснаціональна юстиція». Тим самим здійснюється послідовне формування глобального права³.

Під впливом процесів глобалізації людство стає дедалі більш однорідним. Унаслідок цього неухильно зростає вплив глобальних юридичних регуляторів на розвиток найважливіших сфер життєдіяльності в різних країнах та громадських системах. Міжнародне право і юридично, і фактично посилює свої позиції. Іншими словами, глобалізація світу означає, що держава більше не монополізує функцію законодав-

¹ Щетинин С. А. Правовая глобализация: Понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2009. С. 120.

² Данильян О. Г. Особливості розвитку культури в транзитивному суспільстві. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків : Право, 2016. Вип. 2 (29). С. 223–226.

³ Тейт А. Глобализация – угроза или новые возможности для Европы? URL: http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/12_5_98.htm (дата звернення: 24.03.2018); Сорокин В. В. *Юридическая глобалистика* : учебник. Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. С. 467.

чої влади на своїй території, оскільки вона обмежена правовим режимом міжнародних зобов'язань. Для того щоб виконувати багаторівневі міжнародні угоди на основі принципу взаємності, держави повинні привести своє законодавство у відповідність до міжнародних норм і міжнародних практик. А це означає, що національні держави перетворюються на так звані держави – члени світової влади та глобальних мереж. Держави нібито обмінюють свій суверенітет на можливість доступу до світового ринку. Відомий правознавець М. Калер зазначає, що «створення спільних інституцій Європейського Союзу виявляється набагато більш важливим завданням, ніж розвиток державних органів влади»¹.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що процеси глобалізації спрямовані не на підвищення ролі і значення держави в житті суспільства, а на їх зниження та скорочення традиційних функцій. Фактично, як стверджують деякі дослідники, з кінця ХХ ст. відбувається суттєве зниження ролі національних держав шляхом передачі їхніх функцій, з одного боку, на наднаціональний рівень, з іншого боку – на більш низькі, починаючи з муніципалітетів і закінчуючи недержавними організаціями².

Глобалізація стимулює такі важливі тенденції розвитку права, як розширення сфери дії та інтенсифікація юридичного регулювання, поява нових галузей, підгалузей та інститутів права. Право охоплює всі нові сфери впливу, а правове регулювання стає дедалі інтенсивнішим, проникає в приватне життя людей та навіть у глибини їхньої свідомості.

Розширення сфери правового регулювання пов'язується з поширенням дії права як на абсолютно нові сфери соціальної дійсності, так і на ті з них, що не перебували в полі зору вітчизняного законодавця. З'явилися нові галузі, інститути права і законодавства – космічне законодавство, законодавство про навколишнє середовище, про науку та техніку, законодавство про енергетику, медичне право. Розширення сфери правового регулювання супроводжується іншою тенденцією – поглибленням правового регулювання суспільних відносин, більш повним, конкретним і всебічним їх регламентуванням. Як зазначає

---

¹ Global futures: migration, environment, and globalization / Edited by Avtar Brah, Maty J. Hickman and Mairtin Mac an Ghaill. London : The Macmillan Press, 1999. P. 222.

² Абдуллаев И. З. Информационное общество и глобализация: Критика неолиберальной концепции. Ташкент : Фан ва технология, 2006. 191 с.; Яковец Ю. В. История цивилизаций. Москва : ВЛАДОС, 1997. С. 45.

А. Піголкін, «поглиблення правового регулювання – це головний магістральний шлях розвитку сучасного законодавства»¹.

Згідно з офіційними деклараціями, названі процеси покликані сприяти утвердженню демократії в глобальному масштабі, забезпечити регулювання світової економічної системи, а також охорону глобальної екосистеми. Насправді в багатьох країнах участь населення в прийнятті рішень практично виключається, світовий ринок стає відверто колонізаторським ринком, а екологічні питання використовують на користь інтересів виживання «золотого мільярда» за рахунок всіх інших жителів планети.

Критики глобалізації виділяють ще одну рису глобалізації – перетворення права на один з інструментів ринкової економіки². Дедалі зростаючий обсяг законодавства та юридичної практики стосується економічних проблем, фінансів, доходів, власності, фінансової відповідальності тощо. Збільшується роль тих галузей законодавства, які безпосередньо пов'язані з регулюванням господарських відносин, – цивільне право, господарське право, фінансове право, підприємницьке право, трудове право та деякі інші. Ця тенденція не відповідає соціалізації сучасного права, тобто розширенню соціальної функції права та держави. У підсумку переміщення ресурсів та капіталів, товарів і послуг помітно полегшується, а народи планети стають чимраз біднішими³.

Обумовлене процесом глобалізації ускладнення всіх сторін життя людства пов'язується зі зростаючою останнім часом політизацією суспільства. Разом із суспільством політизуються і чимало його соціальних інститутів. З певною часткою умовності, зазначає М. Матузов, сьогодні можна говорити про формування політичного права⁴. Дійсно,

¹ Систематизация законодательства в Российской Федерации / под ред. А. С. Пиголкина. Санкт-Петербург : Юрид. центр. Пресс, 2003. С. 20.

² Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург : Унив. кн., 2001. 416 с.; Кочетов Э. Г. Глобалистика: мировая трансформация и стратегия России (мир как пролог нового Ренессанса и преддверие Нового человека). *Философия хоз-ва*. 2002. № 1 (19). С. 130–138; Юнусов Л. А. Глобализация мировой экономики: понятие и основные этапы. *Проблемы соврем. экономики*. 2008. № 4 (28). URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2246> (дата звернення: 02.02.2018).

³ Рудакова О. В., Бардовский В. П., Потапова Е. В. Новые аспекты конкуренции в условиях глобализации мировой экономики. *Вестн. ОрелГИЭТ*. 2011. № 1 (15). С. 74–79; Сорокин В. В. Юридическая глобалистика. С. 467.

⁴ Матузов Н. И. Актуальные вопросы современного права. Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. С. 89.

опосередкування правовими нормами чимраз більш широкого спектра політичних відносин у державі та на міжнародній арені свідчить про тенденцію політизації права. Незважаючи на те, що в юридичній літературі та в офіційних документах багато говориться про верховенство права і правову державу, реальне життя показує, що у випадках зіткнення права й політики верховенство в більшості випадків залишається за політикою. Особливо сьогодні, коли право багато в чому використовується не стільки за призначенням, скільки для обґрунтування та закріплення політичних домагань міжнародних корпорацій. В умовах глобалізації юридична норма перетворилася на потужну зброю, що використовується для захисту інтересів однієї країни (корпорації) часто на збиток іншим країнам¹.

Однією з тенденцій розвитку правової сфери в умовах глобалізації є гуманізація права. Гуманізація права – це об'єктивна зумовленість впливу глобалізації на право, яка виражається в тому, що норми права починають втілювати в собі принцип гуманізму, відповідно до якого отримують розвиток принципи верховенства загальнолюдських цінностей і прав людини, суворе дотримання законності та правопорядку, розширюється принцип диспозитивності, запроваджуються нові інститути (мирові судді, суд присяжних, реабілітація та ін.), змінюється система покарань тощо².

З-поміж інших рис гуманізації права в умовах глобалізації можна виділити: переважання норм міжнародного права над національним законодавством; зміну правового регулювання відповідно до принципів верховенства права, пріоритету прав і свобод людини та громадянина; збільшення ролі судової влади в суспільстві; удосконалення судочинства; підвищення доступності правосуддя; збільшення судової відповідальності державних органів влади і посадових осіб за дотримання прав людини тощо.

У сучасну епоху гуманізація права являє собою загальноновизнане надбання людства, важливість якого ніхто не бере під сумнів. На жаль, у багатьох країнах гуманізація права тільки проголошується, закріплюється в системі внутрішнього права, проте не реалізується в соціальній практиці. Часто важлива складова гуманізації права – права

---

¹ Тойганбаева А. Е., Кенжебаева З. С. Методологические основы глобализации в развитии мировой экономики. *Фундамент. исслед.* 2012. №3. С. 194–198; Сорочкин В. В. Юридическая глобалистика. С. 493.

² Глазатова Т. С. Современные тенденции развития права в условиях глобализации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2015. С. 22.

людини – використовується світовими центрами сили як привід для втручання в справи інших країн, зміни неугодних політичних режимів та ін.

Необхідно зазначити, що з процесами глобалізації тісно пов'язані трансформації ідеологічної складової правової системи. Впливаючи практично на всі підсистеми й елементи правової системи, глобалізація спричиняє зміни в правовій політиці й правовій ідеології, правовій культурі і правовій свідомості, які, у свою чергу, відіграють істотну роль у функціонуванні й розвитку правової системи. В умовах глобалізації суттєво зростає значення ідеологічних факторів правового розвитку, де, зокрема, простежуються трансформація національних правових ідеологій, формування спільних засад правової ідеології міжнародної та міждержавних правових систем.

Саме в умовах глобалізації, вважає М. Хаустова, постає нагальна потреба у формуванні національної правової ідеології, яка у змістовному та функціональному аспектах підпорядкована принципу верховенства права, гарантує і захищає права людини, забезпечує ефективність законодавства, сприяє формуванню цілісної, динамічної національної правової системи, досягненню структурно-функціональної єдності її елементів, правовими засобами забезпечує модернізацію правової системи й держави, захищає національні інтереси, гарантує оптимальне функціонування правової держави і громадянського суспільства, надає адекватні та дієві правові засоби убезпечення від викликів, ризиків і небезпек, зумовлених глобалізацією, сприяє зміцненню міжнародного авторитету, позиціонує Україну як цивілізовану європейську державу в глобальному правовому просторі¹.

Також правова глобалізація як складовий елемент глобалізаційних процесів може стати новим джерелом соціальних протиріч, конфліктів культур та цивілізацій. Адже вона на практиці зачіпає не тільки правові норми, а й національну самосвідомість, правову психологію та ідеологію.

Деякі дослідники справедливо зауважують, що під впливом процесів глобалізації відбувається девальвація традиційних правових цінностей, знижується значення моральних орієнтирів, що призводить до втрати правової орієнтації та формування правового нігілізму. Унаслідок нав'язливої «вестернізації» окремі юридичні норми, ритуали та символи позбавляються своєї культурно-моральної, національної при-

¹ Хаустова М. Г. Теоретичні та правові основи трансформації правової системи України в умовах глобалізації. *Порівн.-аналіт. право*. 2015. №4. С. 55.

роди і не здатні впливати на правову свідомість суб'єктів та учасників юридичної діяльності. Водночас власне демократичні цінності, у тому числі права та свободи, використовуються як засіб геополітичного впливу, що ставить під сумнів засади для їх універсалізації та легітимність¹.

Крім того, глобалізаційні процеси активно використовуються міжнародними злочинними співтовариствами для торгівлі такими забороненими товарами, як наркотики, зброя, люди, людські органи, твори мистецтва тощо.

Однією з тенденцій розвитку правової системи в умовах глобалізації є суперечливість і багатовекторність трансформацій права. Це пов'язано найперше з тим, що в сучасну епоху поряд з глобалізацією і як реакція на неї визначальними процесами політико-правового розвитку, які суттєво впливають на трансформацію права, його зміст і сутність, є процеси локалізації та глокалізації².

Під локалізацією дослідники розуміють процес суспільного розвитку, протилежний глобалізації та спрямований на збереження особливого, традиційного стану суспільства, створення умов для відмежування від нетрадиційних процесів і явищ економічного, політичного, соціального, культурного розвитку. Локалізація в праві (правова локалізація) полягає у свідомому прагненні до обмеження, скорочення зовнішніх правових відносин, взаємодій, у культивуванні національних правових форм, інститутів, традицій, звичаїв, особливостей правової культури, а також правової свідомості.

Проміжне місце між глобалізацією і локалізацією займає глокалізація, що являє собою суперечливий процес поєднання глобальних і локальних, глобальних і регіональних економічних, правових, політичних, культурних процесів і явищ.

На думку Л. Удовики, в умовах співіснування, перетину процесів глобалізації, глокалізації і локалізації право (національні правові системи) трансформується. Напрямок і зміст трансформації

---

¹ Дзьобань О. П. Вплив глобалізаційних процесів на національні право й правову культуру. *Гілея* : наук. вісн. 2013. № 72. С. 529–534; Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. С. 8.

² Robertson R. Globalisation or glocalisation? *Journal of International Communication*. 1994. Vol. 1, № 1. P. 33–52; Robertson R. Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. *Global modernity*. London : Sade Publications, 1995. P. 239–262; Соколов А. Ю. Глокальность: очерк социологии пространственного воображения. *Глобализация и постсоветское общество*. Москва : Стони, 2001. С. 60–81, та ін.

права визначаються тим, який із зазначених процесів для них є домінуючим. У визначенні спрямованості трансформації права важливим є і встановлення перехідного стану – фрагментарної глобалізаційної трансформованості права, яка відображає, з одного боку, наявність значних показників (кількісних і якісних) процесу глобалізаційних трансформацій, а з іншого – невизначеність або суперечливість подальшого розвитку права, наслідком чого може стати перехід до іншої якості права. Відповідно до зазначених процесів існують такі види трансформацій права: глобалізаційні, глокалізаційні і локалізаційні¹.

Основою існування глобалізаційних і локалізаційних трансформацій права є базові мегатенденції глобального цивілізаційного розвитку, а саме: «культурна поляризація», «культурна асиміляція», «культурна гібридизація», «культурна ізоляція»², які на тлі посилення геополітичних процесів боротьби за природні ресурси, прагнення окремих держав до посилення глобального або регіонального економічного, політичного, військового впливу набувають нового змісту і спрямування. Отже, перманентна взаємодія процесів глобалізації, глокалізації, регіоналізації та локалізації детермінує багатоманіття права, сучасних правових систем, їхню інтеграцію та диференціацію, взаємодію і протистояння³.

Також у наукових працях розглядаються інші суттєві тенденції розвитку правових систем в умовах глобалізації, такі як: зростання ролі публічного права як на державному, так і наддержавному рівні; горизонтальна і вертикальна взаємодія правових систем, на цій основі – формування «глобального» права; тенденція зростання ролі приватного права; поєднання приватноправових і публічно-правових методів регулювання в різних галузях законодавства; зміна джерельної бази права; тенденція до децентралізації правового регулювання, що виражається в перерозподілі ролі й обсягу загальнодержавного й місцевого законодавства; наростання процесуальності у правовому регулю-

¹ Удовика Л. Г. Глокалізація права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 160.

² Див. докл.: Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2017. Вип. 2 (33). С. 29–41.

³ Удовика Л. Г. Глокалізація права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2 : Філософія права. С. 160; Там само. С. 160–161.

ванні, що виражається в розширенні сфери процесуального регулювання, збільшенні числа процедурно-процесуальних норм; екологізація права; взаємовплив правових систем сучасності (правова конвергенція) та ін.

Таким чином, можна зробити висновок, що в сучасну епоху розвиток національних правових систем відбувається під впливом факторів, що детермінує глобалізація, являючи собою спонтанний, частково керований процес дедалі зростаючого впливу різних чинників міжнародного значення (економічні та політичні зв'язки, культурний та інформаційний обмін, міжнародні організації, транснаціональні корпорації) на соціальну дійсність в окремих країнах. В умовах глобалізації внаслідок універсалізації та певної локалізації правових процесів відбувається становлення «глобальної» правової системи, в якій міжнародне право і національні правові системи стають багаторівневими «галуззями» та «інститутами», а об'єктом регулювання стає вся соціальна система людської цивілізації. Правову глобалізацію можна визначити як процес формування нової, загальносвітової системи правових норм, що організують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне право, національне право, а також право міжнародних господарських об'єднань виявляються в стані тісного взаємозв'язку. Основними способами правової глобалізації є правова інтеграція, правова інтернаціоналізація та імплементація, а до форм правової інтернаціоналізації можна віднести рецепцію, гармонізацію та уніфікацію.

Найбільш істотними тенденціями розвитку правових систем в умовах глобалізації є: інтернаціоналізація права; виникнення наднаціональних правових масивів, що виходять за межі національної юрисдикції та територіального суверенітету держави; зростання впливу глобальних юридичних регуляторів на розвиток найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; розширення і поглиблення правового регулювання; поява нових галузей та інститутів права; перетворення права на один з інструментів ринкової економіки; політизація права; тотальна юридизація суспільного життя; гуманізація права; поглиблення взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права тощо. Водночас вплив процесів глобалізації на національну правову систему має перебувати під чітким державним контролем із метою досягнення компромісу між національними інтересами та інтересами міжнародного співтовариства.

2.4. Взаємообумовленість політики та права в сучасному вітчизняному державотворенні

Політична й правова сфери перебувають у діалектичному взаємозв'язку, характер якого має різнорівневий та поліаспектний характер. Як свідчать результати аналізу наукової літератури, взаємовплив політики та права, відповідно політичних й правових цінностей у демократичному суспільстві, є достатньо дискусійним питанням. Загальновідомим є твердження про те, що політика не повинна впливати на право, а політична діяльність має бути підпорядкована праву. Разом із тим під час розбудови демократичної, правової держави виникають ситуації, які потребують швидкого реагування заради подолання соціальних конфліктів і протиріч, збереження громадянського миру, встановлення справедливості й рівноваги в суспільстві. Саме в таких випадках може реалізовуватися принцип «політичної доцільності». Застосування даного принципу, з одного боку, дозволяє вирішити складні соціально-політичні протиріччя за відсутності необхідних правових норм, а з другого боку, політична вмотивованість рішень без належного правового обґрунтування має сприйматися як виняток, доречний лише в суспільно важливих кризових обставинах.

Проблематика взаємодії політики та права, особливостей застосування принципу «політичної доцільності» у вітчизняних політико-правових та управлінських практиках, впливу політичної кон'юнктури на буття правових цінностей і норм знайшла своє відображення в наукових працях таких дослідників, як Н. Добренька, О. Кукуруз, С. Максимов, Г. Матвеева, І. Нагорнюк, М. Недюха, А. Селіванов, Ю. Шемшученко та ін.

Виходячи з вищенаведеного, метою нашої наукової розвідки є з'ясування особливостей взаємодії політики та права як суспільних феноменів, зокрема, шляхом виявлення недоліків і переваг реалізації принципу «політичної доцільності» та його впливу на утвердження правових цінностей демократичного ґатунку під час розбудови держави в Україні.

З нашої точки зору, на початку дослідження варто зосередити увагу на концептуальних підходах та особливостях розуміння співвідношення політики й права.

Так, дослідник Е. Кустра проаналізувала низку наукових підходів щодо політичних основ створення права, що дозволило їй сформулювати дві концепції – раціональну і розвиваючу. У першій концепції право трактується як засіб реалізації цілей, визначених політичною владою. Ця концепція передбачає формування владою переліку проблем, які вона повинна розв'язати. Право розуміється як «власність» влади, яка найкраще знає, що необхідно суспільству. В основі концепції є віра в те, що можливе свідоме і раціональне регулювання суспільного життя. Концепція раціонального створення права піддається критиці, зокрема, через те, що влада тут сприймається як така, що завжди знає, що краще буде для суспільства. Згідно з другою моделлю (розвиваючою) зв'язок політики і права є багаторівневим і неоднозначним. З одного боку, він залежить від суб'єктів, що мають право законодавчої ініціативи, з іншого – від активності представників громадянського суспільства, для яких право закріплює можливість відстоювати свої інтереси і цінності¹. Відповідно для вітчизняної моделі державотворення більш прийнятною є друга концепція, яка розкриває потенціал громадянського суспільства, створює умови для подальшого розвитку демократії.

На переконання науковців, у постсоціалістичних державах тип створення права прямо залежить від існуючого політичного режиму. За умов тоталітаризму право є інструментом здійснення політичної влади в суспільстві, служить інституціям, які створюють право, і політичним групам, які їх контролюють, для реалізації намічених ними цілей. Права і свободи громадян підлягають охороні настільки, наскільки це не суперечить політичним цілям влади. Законодавчі ініціативи формуються в середовищі політичної влади, а суспільство позбавлене або значною мірою обмежене в можливостях впливати на зміст і форму права. Науковці називають такий тип створення права волонтаристським. За умов авторитарного режиму право перестає бути лише інструментом, який слугує для інтересів влади в державі. За його допомогою забезпечуються деякі конституційні права і свободи, формуються інституційні форми впливу суспільства на зміст права. Цей тип називають легалістичним. І третій тип – суспільний – можливий лише в умовах демократичного режиму чи в державах, де політики справді розпочали демократизацію. Процес створення права характеризується домінуванням форми переговорів. Домовленості, угоди

---

¹ Kustra E. *Polityczne problemy tworzenia prawa*. Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994. S. 27–47.

є джерелами права в нормотворчому процесі. Примус замінюється самоорганізаційними зобов'язаннями, право створюється на основі домовленостей, які виникають у процесі переговорів між органами державної влади і позадержавними організаціями¹.

Співвідношення політики та права, особливо у країнах, що демократизуються, наочно ілюструється мотивами та технологіями застосування принципу так званої «політичної доцільності», особливостями його співвідношення з принципами «верховенства права» й «верховенства закону».

Низка дослідників, розмірковуючи над проблемою своєчасності та вмотивованості застосування принципу «політичної доцільності» в існуючих вітчизняних політико-правових умовах, виокремлюють позитивні й негативні аспекти його прояву. Зокрема, О. Кукуруз підкреслює, що мотивація діяльності політиків за допомогою поняття «політична доцільність» може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Часто за допомогою цього поняття політика підпорядковує собі право. Політична доцільність не має чіткої незмінної структури, вона відображає суб'єктивний підхід певної частини політичної еліти. Відповідно результат її застосування залежить від політичної, правової свідомості і культури представників еліти, переважання в них особистих чи державницьких цілей, наявності професіоналів, які можуть спрогнозувати подальший розвиток держави. Рішення, які не відповідають чинному законодавству, але дозволяють врегулювати серйозний політичний конфлікт, не допустити кризи у певній галузі господарства, покращити життя суспільства, можуть прийматися лише народними представниками, які мають значний ступінь суспільної довіри. Причому мається на увазі не рівень підтримки на виборах, а позитивна оцінка діяльності певної гілки державної влади протягом тривалого часу².

Очевидно, за негативним сценарієм застосування принципу «політичної доцільності» може мати домінуючу суб'єктивну складову, а трактування певних соціально-політичних та економічних подій відповідати інтересам лише частини політичного класу й суспільства. У той же час прийняття політико-правового рішення за принципом «політичної доцільності» в позитивному варіанті має бути результатом

¹ Кукуруз О. Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та Польщі. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 161–162.

² Кукуруз О. Реалізація політики і права політико-управлінською елітою України. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2012. Вип. 2. С. 38–39.

широкого суспільно-політичного консенсусу, який був напрацьований у результаті консультацій між політичними силами, діалогу з громадянським суспільством тощо. Разом із тим будь-яке політично обгрунтоване рішення потребує правового оформлення й не має протирічити чинній Конституції.

З цього приводу Ю. Шемшученко зазначає, що міркування політичної доцільності не є підставою для прийняття закону з порушенням відповідної процедури, не у відповідності до чинної Конституції України¹. На наше переконання, правова норма, прийнята на основі принципу «політичної доцільності», може мати двоякий характер: як тимчасовий механізм відновлення в суспільстві таких правових цінностей, як справедливість, законність, свобода тощо, або як основа для здійснення прецедентного права. За другим варіантом правова норма повинна мати глибинний та системний ціннісний характер, заповнюючи існуючу законодавчу прогалину, переформатовуючи відносини у певній сфері суспільного життя та ін.

Важливо, щоб прийняті політичні рішення не протирічили базовим політико-правовим цінностям демократичного розвитку країни. Розмірковуючи над вищезначеною проблематикою, Н. Добренька зауважує, що у праві справедливість виступає як: а) неупереджене ставлення до дослідження обставин справи, до осіб, що беруть участь у ній, до остаточного рішення; б) прийняття рішення, яке узгоджується з принципами моралі, загальнолюдськими цінностями, власними моральними переконаннями і моральними переконаннями суспільства в цілому. Однією із складових ідей права, на яку спирається у своїй діяльності будь-яка легітимна влада, є доцільність. На відміну від справедливості та законності, доцільність за своєю природою є не стільки правовим, скільки політичним феноменом. Доцільність не є постійною категорією, у ній закладена певна відносність. Вона може змінюватися залежно від політичної ситуації, партійно-політичних переконань та, зрештою, від особистої позиції окремих індивідів².

На думку фахівців, реалізація принципу «політичної доцільності» у правовій формі може посилити легітимність політичного класу, інституції, політичного режиму в цілому або, навпаки, мати зворотний

¹ Шемшученко Ю. С. Що є право? *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ : Вид. дім «Юрид. кн.», 2005. С. 34.

² Добренька Н. В. Загально-соціальне та юридичне розуміння поняття «доцільність». *Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія: Право*. 2011. Вип. 2. С. 198–199.

делегітимізує ефект. Для посилення легітимаційної складової політичного режиму вкрай важливо, щоб прийняте рішення відповідало цінностям політико-правової культури різних верств населення, а його представники брали участь в обговоренні та прийнятті політико-правових норм.

У цьому контексті С. Борисевич зазначає, що наявність і розвиненість горизонтальної складової перетворює державну політику на публічну політику. Тобто таку політику, яка виробляється колективними зусиллями і реалізується через урахування всіх легітимних інтересів суспільства шляхом організації суспільного діалогу та безпосередньої взаємодії влади та суспільства. Вироблена таким чином політика потребує і якісно нового підходу для її реалізації та впровадження, що обумовлює пошук і використання сучасних технологій управління¹. Важливо, щоб часові рамки дозволяли знайти суспільний консенсус щодо застосування принципу «політичної доцільності» в конкретних історичних умовах та визначити оптимальні управлінські (правові) підходи для його реалізації.

На переконання С. Максимова, доцільність може й не порушувати основних принципів легітимності, а, навпаки, сприяти їх реалізації. Наприклад, якщо всередині суспільства чи всередині самої влади виявляються конфлікти, які є загрозливими, і при цьому правові засоби їх врегулювання себе вичерпали, вирішення проблеми переходить із правової площини в політичну. Однак і за таких обставин політичне рішення повинно бути своєрідною декларацією політичних сил про відмову застосовувати насильство, поважати невід'ємні й невідчужувані права людини і діяти з найменшими порушеннями норм чинного законодавства, тобто хоча б в основних положеннях залишатися справедливим і законним. І за цих умов політика повинна бути правовою².

Отже, легітимізує (або делегітимізує) ефект від політико-правового рішення визначається його ціннісною наповненістю, темпоральним виміром, суб'єктністю, умовами прийняття та раціональною обґрунтованістю, спрямованістю на певний рівень існування політичних суб'єктів і відносин.

¹ Борисевич С. О. Публічне право, політика та управління в Україні. *Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія: Управління*. 2013. Вип. 3. С. 33.

² Максимов С. И. Политика должна быть правовой: к проблеме взаимодействия политики и права в транзитивном обществе. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід* : матеріали міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ-Харків). Харків : Право, 2006. С. 126.

За класифікацією О. Висоцького доцільно виділяти сім вимірів легітимації, на кожному з яких, на нашу думку, буде специфічно реалізовуватись принцип «політичної доцільності» у співвідношенні з діючими правовими нормами й цінностями:

1) існування політичної спільноти (держави, нації) (найбільш основний та загальний вимір);

2) підтримка центральних принципів політичного режиму (основна підтримка ключових норм демократії);

3) підтримка інституцій політичного режиму (легітимність як результат оцінки роботи інститутів держави);

4) оцінка функціонування політичного режиму (легітимність як результат сприйняття громадянами стану справ у різних сферах суспільного життя);

5) підтримка керівництва країни у здійсненні зовнішньої політики з боку її громадян, а також міжнародне визнання держави та оцінка її політики світовою спільнотою;

6) підтримка місцевих органів влади;

7) підтримка політичних акторів чи представників державної влади (оцінка ефективності державних керівників)¹.

Можна стверджувати, що застосування принципу «політичної доцільності» для прийняття правових рішень є засобом посилення легітимності певного суб'єкта владних повноважень шляхом утвердження (відновлення) певних політико-правових цінностей (перш за все справедливості, свободи, рівності, безпеки тощо), а також елементом боротьби за легітимну інтерпретацію соціальної реальності.

У свою чергу, легітимна інтерпретація реальності складається із загальноприйнятих смислів, із сформованих на рівні соціуму або соціальної групи завдяки комунікації стереотипів, знаків, символів, звичаїв, ритуалів, а головне – з когнітивних, перцептивних та афективних схем як правил здійснення операцій, які обумовлюють способи міркування, способи інтерпретації різноманітних ситуацій, минулого, теперішнього, майбутнього, світу в цілому, а також способи діяльності та поведінки².

---

¹ Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. С. 100–101.

² Висоцький О. Ю. Легітимація. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 401.

У підсумку, легітимація забезпечує підтримку населенням формальних норм, що знову вводяться, і правил політичної, соціальної, правової й економічної поведінки громадян. Процес легітимації владних політичних і економічних рішень-норм проходить успішно, якщо ці нові норми відповідають домінуючим у культурі суспільства цінностям. Необхідність цієї відповідності випливає з того, що культура в широкому розумінні (політична, соціальна, економічна, ідеологічна, художня та ін.) є своєрідним соціально-генетичним кодом суспільства, що вирішальним чином впливає на політичну, соціальну та економічну поведінку індивідів. Якщо, наприклад, у масовій свідомості домінує уявлення про ефективність тільки авторитарної влади, то введення демократичних принципів, і зокрема принципу поділу влади, буде сприйнято в кращому разі лише як данина сучасній політичній моді. А спрямованість політики й засобів її реалізації, як і раніше, визначатиме лише виконавча влада¹.

Розмірковуючи над недоліками та перевагами застосування принципу «політичної доцільності», його впливу на буття правових цінностей і норм, з нашої точки зору, варто вести мову про інституційну відповідальність і готовність державних органів щодо прийняття й реалізації суспільно значущих рішень. Саме в таких рішеннях інституалізуються різноманітні правові цінності, важливі для демократичного поступу нашої держави.

Як відомо, особливого значення у створенні демократичної держави як політико-правового проекту, утвердженні правових цінностей набуває діяльність Верховної Ради України, Верховного Суду України, Конституційного Суду України, які своїми рішеннями започатковують стандарти політико-правового життя у країні, визначають особливості співвідношення політики та права. У цілому владні органи формують правову політику в державі, визначаючи параметри політичних рішень, процедури прийняття та реалізації правових норм.

Основою формування та реалізації правової політики є низка принципів як відправних положень правової дії, а саме: верховенство права; законність; демократизм; орієнтація на гуманістичні та моральні цінності; соціально-політична обумовленість; узгодженість інтересів людини, суспільства та держави; урахування національних

¹ Дзьобань О. П., Лукашевич С. Ю. Соціально-політичне середовище як комплекс динамічних взаємодій порядку й хаосу. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія* / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків : Право, 2012. Вип. 1 (11). С. 162–163.

інтересів щодо вирішення питань імплементації міжнародних стандартів правового регулювання; наукова обґрунтованість; цілеспрямованість і чітке визначення пріоритетів; еволюційний характер формування правової політики; орієнтація на досягнення кінцевих результатів; поєднання механізмів управління та самоорганізації, державного регулювання та самоврядування; планомірність і поетапність, сталість і прогнозованість; відкритість процесу формування та реалізації¹.

У цьому контексті варто зазначити, що в українських реаліях спостерігається загрозлива тенденція політизації діяльності Конституційного Суду, який має утверджувати правові цінності й бути максимально віддаленим від кон'юнктурних політичних процесів. Як стверджує І. Нагорнюк, досягнення відстороненості Конституційного Суду України від сфери політики, без перебільшення, є вкрай важким завданням, зважаючи хоча б на зміст його компетенції. Головним об'єктом діяльності Конституційного Суду України є Основний Закон держави, а завданням – гарантування його верховенства. Сама ж конституція значною мірою складається з норм, які безпосередньо регулюють державно-політичні відносини владарювання. Учасниками відповідних відносин є вищі органи державної влади України, і саме вони є найбільш активними суб'єктами політичних дій².

Безсумнівно, Конституція України має бути захищена від політичної кон'юнктури, спроб змінити її положення, виходячи з недостатнього визначення й обґрунтування об'єктивних причин таких доленосних трансформацій. Так, А. Селіванов зауважує, що для держави набуває особливого значення «охорона Конституції» як умова її стабільності, тому цей чинник не можна розглядати в контексті другорядних елементів, які не впливають на стабільність суспільства, політичного режиму, забезпечення прав і свобод людини, самообмеження держави. Однак це не означає, що політичні задуми про внесення змін і доповнень до чинної Конституції України слід розглядати виключно як інструмент боротьби за владу, протиставляючи їх прямій необхідності створення нових конституційних моделей у вдосконаленні державного механізму, підвищення ефективності всіх складових режиму конституційності, правопорядку в державі. За об'єктивно назрілих соці-

---

¹ Недюха М. Правова політика України: новітні виміри. *Вісн. Акад. упр. МВС*. 2010. №4 (16). С. 38.

² Нагорнюк І. В. Питання політики і права в сфері Конституційного Суду України. *Європ. перспективи*. 2012. №3 (3). С. 173.

альних перетворень не можна також довго зволікати з конституційною реформою. Зазначені обставини свідчать про необхідність самостійного розгляду доктрини «охорони Конституції»¹.

Дана доктрина передбачає напрацювання дієвих правових механізмів захисту конституції від впливу політичних, маніпулятивних технологій, коли політичні авантюристи намагаються втручатися у правові основи буття країни, прагнуть змінити основний закон держави для реалізації своїх корисливих планів.

Необхідно зазначити, що в науковій літературі розрізняють поняття «правова охорона Конституції» та «захист Конституції»². Ми у своєму дослідженні спираємось на думку Ю. Тодики, який використовує поняття «охорона» і «захист» конституції як синоніми, розмірковуючи про гарантії дотримання, охорони і захисту положень конституції³.

Вищеозначена проблематика вкрай важлива для розуміння особливостей співвідношення політики та права в процесі розбудови демократичної держави в Україні. На переконання фахівців, однією з юридичних ознак конституції будь-якої країни є її стабільність, яка виявляється насамперед у забезпеченні високого ступеня усталеності конституційних норм. Стабільність конституції, її тривале існування без невиправданих змін надає їй вищого смислу справедливого закону для суспільства, а часті, переважно несистемні зміни з політичних причин і мотивів характеризують конституційний режим суспільного ладу як такий, що не має міцної опори, міцного права на справедливість і стабільність інститутів влади⁴.

Очевидно, Конституція є уособленням у суспільній свідомості справедливості, стабільного правопорядку, правової законності в тому випадку, коли її положення становлять підґрунтя для прийняття необхідних суспільству політично доцільних рішень. Саме тому реалізація принципу «політичної доцільності» має здійснюватись на основі конституційних норм і цінностей.

¹ Селіванов А. Доктрина «охорони Конституції України» в період активних політичних задумів про її реформування. *Вісн. Конституц. Суду України*. Київ, 2011. № 1. С. 76–77.

² Таран Д. П. Захист конституції: основні сучасні підходи. *Форум права*. 2015. № 3. С. 212.

³ Тодыка Ю. Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества. Харьков : Факт, 2001. С. 290–291.

⁴ Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ : УАІД «Рада», 2009. С. 101.

Разом із тим у Конституції України передбачений порядок внесення змін до неї, оскільки будь-які законодавчі норми повинні відповідати суспільним потребам і реаліям, еволюціонувати разом із соціумом.

Так, порядок внесення змін до Конституції України визначений у розділі XIII. При цьому процедура внесення змін до Основного Закону, як відомо, залежить від предмета цих змін. Зокрема, зміни до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» з огляду на їх фундаментальне значення для конституційного ладу держави передбачають більш складну процедуру, ніж до інших розділів. Так, відповідно до ст. 156 Конституції України зміни до розділів I, III, XIII Конституції України приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і затверджуються всеукраїнським референдумом. Зміни до інших розділів Основного Закону держави мають бути попередньо схвалені більшістю від конституційного складу Верховної Ради України і вважаються прийнятими, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за них проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Парламенту. У той же час Конституцією України (статті 157 і 158) прямо визначені обмежувальні умови щодо внесення змін до Основного Закону. Зокрема, за змістом відповідні зміни не повинні передбачати скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, бути спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. Крім того, заборонено вносити зміни до Конституції України в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також змінювати двічі одні і ті самі положення Основного Закону Парламентом протягом одного скликання¹.

Безсумнівно, реалізація та захист конституційних норм є запорукою стабільного розвитку держави, шляхом до утвердження права як суспільно важливої цінності. На переконання науковців, право взагалі як нормативний регулятор суспільних відносин становить загальнолюдську цінність, натомість політика є лише специфічною формою реалізації вказаних відносин, яка обумовлює особливу – юридичну – форму суспільного управління (державність) і відповідну історичну форму права (юридичне право) на певному етапі розвитку. Право, відтак, виступає як визначальний фактор щодо політичної форми соціального

---

¹ Мірошніченко Ю. Контроль Конституційного Суду України за додержанням процедури внесення змін до Конституції України як засіб забезпечення її верховенства. *Вісник Конституційного Суду України* : загальнодерж. період. вид. 2011. № 1. С. 47–48.

управління. Іншими словами, у співвідношенні «політика – право» політика визначає історичну форму права і разом із тим визначається його нормативною природою¹.

На думку М. Томенка, за нинішніх умов зміни до Конституції України виступають здебільшого не як державна стратегія, а як інструмент розв'язання політичних конфліктів. Як стверджує вищеозначений науковець, конфліктний потенціал уже був закладений у чинній Конституції. Це – багато невизначених або нечітких формулювань, зокрема, стосовно парламентської коаліції, внесення кандидатури прем'єр-міністра, процедури формування уряду з посадами, які призначаються за квотою Президента, та багато іншого. Нині ми стикнулися з тим, що чимало достатньо прогресивних ідей, вміщених у чинній редакції Конституції, опираються в проблему їхньої реалізації. Фактично була знайдена відповідь на запитання «що?», але й досі залишається без відповіді запитання «як?». Ситуація, що склалася, ще раз акцентує увагу політиків і державних діячів на тому, що науку не можна відсторонювати від політичних процесів. Існуючі гострі політичні конфлікти в Україні потребують механізму розв'язання, ґрунтовний опис і пояснення якому має дати політична і юридична наука. Саме зміни до Конституції за належного наукового обґрунтування нині можуть стати ефективним інструментом подолання кризових явищ і вирішення потенційно небезпечних політичних конфліктів². Зміни до Конституції мають відповідати суспільним потребам, а їх зміст глибоко проаналізований науковцями та практиками щодо їх системності й можливих політико-правових наслідків.

Позаяк застосування принципу «політичної доцільності» не повинно розбалансовувати політико-правові відносини в державі, порушувати базові політико-правові цінності та норми. Державотворчий процес як такий передбачає створення чітких правових правил і процедур, які становлять фундамент політичних, економічних, духовних відносин у країні.

З цього приводу Г. Матвеева слушно зауважує, що стан взаємодії політики і права можна визначити як суперечливий, амбівалентний, де часто панує довільне, ситуативне тлумачення права відповідно до політичної кон'юнктури та досягнення особистих (групових) політичних

¹ Шемшученко Ю., Ющик О. Політика, право, Конституція. *Право України*. 2007. №8. С. 7.

² Томенко М. В. Конституційний процес в Україні: у пошуках політичного і правового компромісу. *Європ. перспективи*. 2015. Вип. 7. С. 8.

інтересів, а політична доцільність ставить під сумнів необхідність дотримання юридичних і правових норм у суспільстві. Відтак це призводить до розбалансованості гілок влади, суперечливості здійснення принципу конституціоналізму, проблемності визначення, легітимності владних інститутів, урядових рішень, указів Президента. На тлі специфічного поєднання відображення досвіду попередніх формацій запозичення чужоземних політичних практик та адаптованого до рівня вітчизняної ментальності розуміння цінностей і норм західної демократії роблять політичний процес в Україні малопрогнозованим¹.

На нашу думку, в процесі розбудови демократичної, правової держави в першу чергу варто послідовно й системно утверджувати не принцип «політичної доцільності», а принцип верховенства права як запоруку існування стабільного політико-правового порядку в Україні. Застосування принципу «політичної доцільності» в нашій державі має стати, скоріше, винятком, а законотворчий процес набути більш якісних, системних і професійних показників.

Розмірковуючи про значущість верховенства права, Ф. А. Гаєк у роботі «Дорога до рабства» визначає його як наріжний камінь свободи. Верховенство права слугує свободі, даючи можливість індивідам знати межі сфери їхньої діяльності (що не заборонено законом), у яких вони цілком вільно діятимуть, не зазнаючи примусу з боку держави. Ключовою складовою цієї свободи є завчасне знання меж дозволеного. Це виявляється у трьох аспектах верховенства права: закони мають бути загальними, однаково до всіх застосованими і чітко сформульованими².

Фундаментальною вимогою верховенства права є моральна виправданість: примус влади повинен ґрунтуватися на відповідному, послідовно втілюваному баченні суспільного блага. Урешті-решт, верховенство права є врядуванням розуму³.

Вочевидь, реалізація принципу верховенства права має стати запобіжником від політичного свавілля, коли під гаслом «політичної доцільності» реалізуються вузькокорпоративні (кланові, партійні), а не суспільні інтереси.

---

¹ Матвеева Г. Політико-правові колізії в Україні як предмет політологічних досліджень. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Філософ.-політ. студії*. 2011. Вип. 1. С. 259.

² Гетьман-П'ятковська І. Теоретичне осмислення ідеї верховенства права та її втілення в політичне і правове життя. *Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2011. Вип. 2. С. 25.

³ Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. Київ : Вид Дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. С. 367.

Розкриваючи сутнісні ознаки верховенства права як принципу, що має регулювати й політичну діяльність, ми будемо спиратися на доповідь Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська Комісія), що вказує на такі необхідні його елементи:

1) законність, у тому числі прозорість, підзвітність і демократичний порядок ухвалення законів;

2) правова визначеність, яка передбачає легкість та доступність з'ясування змісту права і забезпечену юридичними засобами можливість скористатися цим правом у нормативно регламентованих ситуаціях;

3) заборона державного свавілля, у тому числі обмеження дискреційних повноважень органів держави, обґрунтованість їх рішень, публічність інформації щодо державної влади;

4) ефективний доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, судовий контроль за законністю та конституційністю актів державної влади, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів;

5) дотримання прав людини, передусім гарантованість права на ефективний засіб правового захисту, на справедливий суд, на розгляд справи компетентним суддею, права бути вислуханим, презумпція невинуватості, заборона зворотної дії норм права, крім тих, що скасовують чи пом'якшують юридичну відповідальність;

6) недискримінація і рівність перед законом, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінаційні положення відносно певних осіб або їх груп або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону¹.

На жаль, у нашій країні принцип верховенства права не набув належного втілення, що призводить до перманентного порушення правових норм, домінування політичної доцільності в законотворчому процесі, прийняття волюнтаристських несистемних рішень на різних рівнях державної влади.

Як стверджує Н. Ланге, Україна – не правова держава, тому що вона не надає правового захисту громадянам. Українська держава не хоче обмежуватися лише тим, щоб гарантувати громадянам політичну свободу та безперешкодну підприємницьку діяльність. Діяльність представників держави в багатьох випадках не є ані прозорою, ані об-

¹ Доклад о верховенстве права : утв. Венециан. комис. на 86-й пленар. сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 г.). URL: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD(2011)003rev-rus) (дата звернення: 02.03.2018).

грунтованою. Застосування права є свавільним та суперечливим. Розподіл влади, а також обмеження персональної та інституційної влади функціонують у кращому випадку дуже обмежено. Нормальне поведіння українського політика із законами полягає в їхньому перекручуванні, експлуатації та пошуку дірок, які можна було б використати з вигодою для себе. Ніхто не намагається розуміти та застосовувати закони відповідно до існуючих норм і цінностей¹.

На думку низки дослідників, принцип верховенства права діалектично пов'язаний з принципом верховенства закону, але сам закон може прийматися за демократичною або недемократичною процедурою, що у підсумку демонструє взаємообумовленість політичного режиму та права.

Так, з точки зору Б. Малишева, принцип верховенства права і принцип верховенства закону пов'язані між собою правовими режимами. Зв'язок між ними проявляється в тому, що забезпечення принципу верховенства закону є першим і необхідним кроком у процесі утвердження принципу верховенства права. Принцип верховенства права є наступним етапом розвитку правової системи після того, як у ній забезпечена законність, яка є результатом дії принципу верховенства закону. Отже, у правових системах, в яких не повною мірою діє принцип верховенства закону, запровадження принципу верховенства права неможливе. Різниця між принципом верховенства права і принципом верховенства закону полягає в тому, що верховенство закону робить правову систему ефективною, а верховенство права – справедливою².

Коментуючи попередні роздуми, необхідно зауважити, що принципи верховенства права та верховенства закону мають реалізовуватись не поетапно, а синхронно, тобто «буква» і «дух» закону мають збігатися – позитивне право не має протирічити природному на всіх етапах становлення демократичної державності.

У цьому контексті О. Луців зазначає, що демократія як один із способів створення законодавства хвибує тою самою вадою, що й «формальна законність»: вона також може породжувати, як свідчить історія, «погані» закони. Правові системи, які з метою визначення, конституювання певного змісту закону використовують демократичні процедури, інколи продукують відверто несправедливе законодавство. Коли

¹ Ланге Н. Україна не є правовою державою. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm> (дата звернення: 02.03.2018).

² Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюл. М-ва юстиції України*. 2012. №8. С. 19.

демократичні механізми застосовуються в суспільстві, яке не має стійких демократичних традицій та не докладає належних зусиль для їх створення, або коли антагоністичні соціальні групи змушені співіснувати в межах одного суспільства, тоді демократія може стати зручним інструментом, за допомогою якого певний суспільний прошарок (чи група людей) цілком демократично здобуває державну владу, а далі використовує закон для досягнення власних, суто групових цілей, претендуючи при цьому на демократичну легітимність¹.

Узагальнюючи різноманітні уявлення про засади демократичного державотворення, І. Головка констатує, що основні принципи сучасної ліберальної демократії зводяться до такого: народне представництво (парламентаризм), яке здійснюється за допомогою виборів, розподіл влади та зумовлена ним дія системи стримувань і противаг між окремими гілками влади; верховенство права (будь-який закон повинен мати правовий характер, тобто бути формальним вираженням свободи і рівності людей) та верховенство закону (діяльність держави здійснюється строго на підставі й у межах закону, у суспільних стосунках панує не чиясь суб'єктивна воля, а закон) та ін.²

У пострадянських країнах, що лише будують демократію, в Україні зокрема, реалізація вищезначених принципів може бути обтяжена низкою проблем: тоталітарне минуле, недостатній рівень політико-правової культури, нерозвинене законодавство, несформовані демократичні традиції тощо. Такий стан справ накладає свій відбиток на формат співвідношення політики та права, зміст якого необхідно розглядати конкретно-історично.

Як стверджують вітчизняні фахівці, особливістю сучасної ситуації в багатьох перехідних суспільствах, у тому числі в Україні, є відсутність синхронного розвитку політичної і правової сфер, що призводить до неефективності законодавства та діяльності політичних інститутів, розбалансованості правозастосовної практики та соціального управління, зокрема державного. Типовою стає ситуація, коли за наявності сформованої нормативно-правової бази відсутнє адекватне відображення прийнятих норм і принципів у реаліях суспільно-політичного життя. Дедалі частіше в сучасній політиці правила політичної доцільності стають вищими за норми конституційної законності. Намагання

¹ Луців О. «Формальні» концепції верховенства права у сучасній науковій літературі. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Юрид.* 2013. Вип. 57. С. 60–67.

² Головка І. В. Базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах. *Сучасне сусп-во.* 2015. Вип. 2 (1). С. 21.

ж окремих політичних сил вийти за межі правового поля та використовувати право у власних інтересах перешкоджають утвердженню демократичних цінностей і знижують довіру населення до системи влади в цілому¹.

На нашу думку, для теоретичного осмислення проблеми співвідношення політики та права у вітчизняному державотворенні доцільно використовувати не тільки результати класичних наук, а й звертатися до некласичних наукових напрямів, зокрема до правової політології.

З точки зору І. Вільчинської, предметне поле правової політології має включати: основні принципи правового регулювання, особливості законодавчої стратегії держави; основи конституціоналізму; основи державного будівництва та правління; основи територіально-адміністративного устрою; основи судової влади та основні завдання її реформування; основи місцевого самоврядування; основи конституційного захисту прав і свобод людини та громадянина; основи формування громадянського суспільства; основи формування правової держави; напрями вдосконалення виборчого права; основи партійного будівництва; діяльність держави у сфері зміцнення законності, правопорядку; напрями формування політико-правової культури тощо².

Важливими завданнями правової політології в сучасних умовах є:

- аналіз закономірностей формування, шляхів і механізмів реалізації права в політиці;
- дослідження того, як процеси суспільної трансформації впливають на зміну теоретичних уявлень про право;
- виявлення тих явищ і процесів у політичній системі суспільства, які зумовили відповідні зміни у правовій системі;
- аналіз правових параметрів поведінки і діяльності суб'єктів політики; виявлення тих суспільно-політичних відносин, які потребують належного правового регулювання й оформлення;
- вивчення політико-правових суперечностей у процесі трансформації сучасного суспільства³.

Застосування інструментарію правової політології може надати низку евристичних ідей і підходів для розуміння взаємообумовленос-

---

¹ Кресіна І. О., Сотник А. Л. *Правова політологія: проблеми наукової інституціоналізації. Прав. держава*. 2014. Вип. 25. С. 294–295.

² Вільчинська І. Ю. До проблеми інклюзивних політологічних і правових досліджень. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 545.

³ Кресіна І. О., Сотник А. Л. *Правова політологія: проблеми наукової інституціоналізації*. С. 304.

ті політики та права в сучасних демократичних державах, в Україні зокрема.

Як відомо, взаємодія політики та права у державотворчих практиках обумовлюється не лише чинним законодавством, а й рівнем політико-правової культури суб'єктів цих процесів. У розвинених демократичних країнах на рівні суспільної політико-правової свідомості та культури існують певні константи, принципи, заборони, правила, процедури щодо діяльності в політичній сфері та публічному управлінні.

На думку О. Бабкіної, концепт «демократичної політико-правової культури» ґрунтується на демократичних цінностях, процедурах і відповідності національним інтересам та являє собою рівень політичних і правових знань, процедур виборчих кампаній, інформованості щодо діяльності, програм політичних діячів і політичних сил, рівень інтересу до політики і права, усвідомлення результатів участі у політичному житті суспільства, уміння здійснювати компетентну оцінку політиків, ступінь раціональності електорального вибору, стійкості до політичного маніпулювання, дотримання законодавства, а також норми і зразки цивілізованої, правомірної політичної поведінки. Концепція демократичної політико-правової культури виходить із визнання людини вищою соціальною цінністю, відповідальності держави перед особою, із обов'язку держави забезпечувати її нормальний розвиток. Природно, що в різні періоди ці позиції здобувають досить різні обриси – соціально-класові, інституціональні, територіальні, етнічні та ін.¹ Варто погодитися з вищезначеним автором й зауважити, що саме правомірна політична поведінка є квінтесенцією взаємопроникнення політики й права у практичній площині.

У процесі становлення демократії народ України отримав право обирати владу, що стало поштовхом до розвитку електорально-правової культури. Саме під час виборів простежуються весь спектр ознак політико-правової культури громадян, міра опанування масовою свідомістю фундаментальних цінностей і обмежень демократичного процесу, структура та динаміка правового і неправового ставлення та розуміння громадянами своєї ролі й місця в політичному процесі. Фундаментальними характеристиками електоральної правової культури суспільства демократичного типу є: плюралізм, різноманіття позицій у політичному процесі, свобода вибору, право на опозицію до

¹ Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22, Політ. науки та методика викладання соціал.-політ. дисциплін*. 2011. Вип. 5. С. 6.

офіційної політики при обов'язковому визнанні рішення всіма його учасниками. Участь чи неучасть громадян, груп населення у виборчому процесі залежать насамперед від правової та політичної культури виборців, рівня їх правосвідомості, усвідомлення ними своєї власної ролі у відносинах між владою та громадянським суспільством. Тобто виборче право стає юридичною реальністю, коли громадянин внутрішньо сприймає його як своє власне надбання і цінність, що захищена демократичними законами і процедурами. Через демократичні вибори формуються відповідальні перед громадянами демократичні органи державної влади та управління, а через участь у виборчому процесі здійснюється вплив на державну політику. Законні вибори є найбільш ефективною та юридично бездоганною формою реалізації захисту економічних і соціально-політичних інтересів громадян. Таким чином, демократична політико-правова культура може розглядатися як система відносин і одночасно як процес відтворення демократичного процесу; як принципи цивілізованої політичної поведінки, норми та ідеали, що забезпечують єдність і взаємодію інститутів та організацій, а також цілісність й інтегрованість у політичній сфері; демократична політико-правова культура є виразом плюралізму в соціумі та політичному житті зокрема, широкою палітрою правових форм політичного конкурування; водночас вона є ідеалом – метою суспільного розвитку¹.

Для сталого демократичного розвитку України вкрай важливо, щоб політична та правова культури розвивалися максимально гармонійно й синхронно, забезпечуючи цивілізований характер політичних процесів у правовий спосіб. На переконання фахівців, політична і правова культури в процесі взаємодії збагачують одна одну. Принципи і норми політичної культури впливають на розвиток права. Нормативність політичної культури повинна розглядатися як нормативність особливого роду, політичні принципи і норми відіграють особливу роль у суспільному житті. Зростаюча роль норм права, політики, їх суворе дотримання – закономірності розвитку демократії, гарантія ефективної діяльності держави².

Розвиток політико-правової культури українського істеблiшменту за європейськими стандартами має вирішити низку завдань, одним

---

¹ Калиновський Ю. Ю. Становлення демократичної правової культури в Україні: конституційний контекст. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2010. №3. С. 127–128.

² Рябов А. И., Чистяков В. Б. Политическая культура. *Вестн. Моск. ун-та. Серия 12, Социал.-полит. исслед.* 1994. №1. С. 50–51.

із найголовніших з яких є посилення політичної відповідальності всіх суб'єктів політико-управлінської діяльності за долю народу та держави.

З цього приводу І. Кресіна стверджує, що політична відповідальність є радше елементом політичної культури, моральним артефактом нації, певним інтелектуальним досягненням політичного суспільства, ніж функціональним атрибутом демократії, який відіграє похідну роль щодо інших інститутів політичної системи – влади, партій, виборів тощо. Так, утвердження демократичного політичного режиму в державі не має однозначним результатом незворотне підвищення рівня політичної відповідальності. Політична відповідальність має стати усвідомленою цінністю в суспільстві, щоб відігравати роль регулятора відносин у сфері політики. А цей процес дуже тривалий і далеко не завжди гарантує стовідсотковий результат¹.

Політична відповідальність є засобом впливу громадянського суспільства на органи держави, яка функціонує в умовах співвідношення принципів легального примусу та легітимності влади. Даний інститут політичної взаємодії також виступає одним з механізмів взаємовідносин між органами державної влади. Він включає не лише конкретний набір санкцій за наслідки здійснення повноважень органом державної влади, а й співвідношення компетенції органів державної влади та їх реального функціонування. Політична відповідальність є важливим механізмом контролю за результатами діяльності органів державної влади та засобом регулювання самим процесом їх функціонування. Варто зауважити, що важливим напрямом дослідження в сучасних умовах розвитку механізму держави є аналіз політичної відповідальності як фактора взаємодії між вищими органами державної влади².

Таким чином, взаємодія політики й права у державотворчих процесах сучасної України має багатоплановий та суперечливий характер. Політико-правові традиції та норми демократичного гатунку в Україні перебувають на стадії становлення, а їх змістовне наповнення обумовлене соціально-політичними, економічними та духовними трансформаційними процесами в нашій державі. У свою чергу, реалізація принципу «політичної доцільності» та його вплив на буття правових цінностей на сучасному етапі вітчизняного державотворення мають

¹ Кресіна І. О., Балан С. В. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. С. 4–5.

² Дзятківський В. В. Політична відповідальність органів державної влади: теоретичні засади аналізу. *Гілея* : наук. вісн. 2014. Вип. 80. С. 341.

амбівалентний характер. З одного боку, застосування вищезначеного принципу дозволяє вирішити суспільно-політичні конфлікти та відновити (утвердити) демократичні політико-правові цінності, подолати суспільну кризу в тих випадках, коли механізми її вирішення не зафіксовані в діючому праві. З другого боку, принцип «політичної доцільності» може бути використаний політичними силами як засіб боротьби за владу, як технологія просування вузькопартійних інтересів.

2.5. Медійно-інформаційний аспект роботи Національної поліції України

Суспільство та держава сьогодні знаходяться у стані трансформації. Розвиток технологій, перш за все – інформаційних, призводить до втрати значення багатьох інститутів, які базуються лише на матеріальних досягненнях. Інститути, які не можуть інтегруватись в інформаційний простір, поступово відмирають. Але існує чимала кількість інституцій, зокрема державних, які мають важливе значення для існування держави і суспільства. Їхнє завдання в цей час – обов'язкове впровадження інформаційних технологій у свою діяльність. На тлі цього сучасність диктує нові умови існування та ефективної роботи правоохоронної системи. Громадськість вимагає не тільки злагодженої, ефективної роботи Національної поліції за своїм призначенням, а й всебічного звітування та інформування громадян про правоохоронну діяльність. Ставлення громадян до правоохоронців переважно складається на основі інформації, отриманої із засобів масової інформації (ЗМІ), тому саме на її основі у населення повинен складатись позитивний образ правоохоронців.

В Україні на сьогодні створені та існують чимало засобів масової інформації різних видів: від класичних (друкованих) до більш технологічних (телевізійні канали, радіостанції, мережа Інтернет тощо). Також на громадську думку, крім ЗМІ, впливають й інші інститути, які не мають головною функцією інформування громадян (кінематограф, книгодрук тощо). Не треба забувати і про те, що на окрему людину також має вплив її оточення, ті, з ким вона спілкується. Усе це потрібно враховувати, коли необхідно створити позитивний образ якого-небудь суспільного інституту, у тому числі правоохоронної системи.

Зважаючи, що ЗМІ надають основну інформацію про діяльність правоохоронної системи, взаємодії з її представниками (журналістами тощо) варто приділяти основну увагу. Це вже давно зрозуміли в розвинених країнах, зокрема в Канаді, досвід якої варто розглянути.

Розглядаючи взаємодію поліції та ЗМІ, Емма Пул – експертка зі стратегічних комунікацій у відділі зв'язків із громадськістю поліції міста Калгарі (Канада) – звертає увагу, що між поліцейськими та журналістами здавна існує купа стереотипів: «Корумповані, грубі, агресивні, свавільні, ліниві, недбайливі – це типові думки про поліцейських. Якщо запитати, що поліцейські думають про медійників, теж можна скласти список стереотипів: ліниві, поверхові, непоінформовані, роблять помилки, агресивні, хитрі...». Надалі вона стверджує: «Ці взаємні стереотипи заважають пресі й поліції ефективно взаємодіяти, хоча насправді для обох груп ця комунікація є необхідною». При цьому експертка виділяє загальні риси цих двох інститутів: «...для тих і тих важливі такі речі, як професійність, прозорість, вчасність, точність, деталі й контекст»¹. Надалі пані Емма на прикладі поліції міста Калгарі показує, як поліція взаємодіє із засобами масової інформації та соціальними медіа.

Для співпраці із засобами масової інформації при поліції міста Калгарі створено прес-відділ, який має змішаний кадровий склад – це експерти зі стратегічних комунікацій, офіцери цифрових комунікацій, програмісти для створення різноманітного цифрового контенту та безпосередньо декілька констеблів поліції. Завдання поліцейських – спілкування з журналістами та донесення необхідної інформації.

Одне з головних завдань прес-відділу – підготувати офіцерів поліції до спілкування з медіа, а саме до інтерв'ю та прес-конференцій. Зокрема, поліцейським надається перелік питань, які можуть поставити ЗМІ, та приблизні відповіді. Це робиться в першу чергу для того, щоб поліцейський, відповідаючи на запитання, не порушив закону. Також прес-відділ готує безліч різновидів інформації: різноманітна інфографіка, статті, промови та головне – прес-релізи. Іншими напрямками діяльності є: внутрішня комунікація, маркетинг та реклама, стратегічне планування, промоушн програм поліції, графічний дизайн.

Особлива увага приділяється соціальним мережам. «Якщо в місті більше мільйона людей, ви ніколи не матимете шансу поговорити

---

¹ Медіа та поліція: точки дотику. URL: http://svita.mediasapiens.ua/mediaprovsvita/master_clas/media_ta_politsiya_tochki_dotiku/ (дата звернення: 22.01.2018).

з такою великою кількістю людей напрому», – каже Емма Пул¹. Найбільш активно використовуються в поліції міста Калгарі Твіттер та Фейсбук. Через соціальні мережі проводиться профілактичне інформування одночасно великої кількості громадян про профілактику їзди у нетверезому стані, про необхідність не забувати ключі в автомобілях і т. д. Також завданням поліції є відповідати на всі питання громадян, поставлені в соціальних медіа, відслідковування інформації про масові заходи в місті, інформування про благодійні заходи поліції.

На думку автора, соціальні мережі більш доцільно використовувати у великих містах, де є більша проникливість Інтернету, велика кількість населення та користувачів цих соціальних медіа, а також більша проблематика, що потребує інформування та вирішення. Тому лише частково можна погодитися з думкою дослідників розглядуваної проблематики Владислава та Віталія Власюків, які стверджують: «Не слід переоцінювати соціальну мережу Facebook, адже вона має досить обмежене коло читачів. Насправді, значна частка громадян не користується ані Facebook, ані іншими веб-сайтами, і здебільшого саме з представниками цієї соціальної мережі правоохоронцям доводиться взаємодіяти частіше»². Усе ж таки досвід тієї ж Канади показує, що ефективне використання Фейсбуку у великих містах дає позитивні результати.

Існує і певний історичний досвід. Так було в Радянському Союзі. У 1966 р. за міністра Щолокова починається масштабне реформування Міністерства охорони громадського порядку: його перейменовують на Міністерство внутрішніх справ, роблять централізованою структурою, змінюють структуру центрального апарату, вводять генеральські звання для вищого керівництва, вводять єдиний на території СРСР однострій та окрас техніки, підвищують грошове забезпечення міліції. Для того щоб зробити міліцію відкритою, змінюється система добору до міліції. До міліції може прийти будь-хто. Зі свого боку, це показувало необхідність у міліцейській освіті. Тому варто відмітити створення міліцейських вищих навчальних закладів. Але це ще не все.

Постало завдання підвищити повагу до міліції з боку громадян. Для його вирішення долучаються всі державні інституції. З'являються

---

¹ Медіа та поліція: точки дотику. URL: http://svita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/master_clas/media_ta_politsiya_tochki_dotiku/ (дата звернення: 22.01.2018).

² Власюк В., Власюк В. Особливості взаємодії зі ЗМІ на прикладі нової патрульної поліції. *Особливості взаємодії засобів масової інформації з правоохоронними органами: міжнародний та національний досвід* : матеріали міжнар. круглого столу (23 листоп. 2016 р.). Київ, 2017. С. 37.

правові та міліцейські журнали («Людина і закон», «Радянський міліціонер» та ін.), знімається велика кількість кінематографічної продукції: «Петровка, 38», «Огарьова, 6», телесеріал «Слідство ведуть знатоки», комедійні кінострічки про дільничного Анісікіна і т. д. Новостворене міністерство розпочинає контактувати зі спілками журналістів, письменників, композиторів та іншими організаціями для оновлення і створення позитивного образу радянського міліціонера. За три-чотири роки професія «міліціонер» стає однією з найпопулярніших на теренах Радянського Союзу¹.

Ураховуючи, що все в СРСР було державним, можна сказати, що держава залучила всі існуючі медіа та інші ресурси для зміни ставлення громадян до правоохоронців і створення їхнього позитивного образу.

Хоча Національну поліцію було створено дещо раніше, її системне реформування почалося в Україні з листопада 2015 р. Тоді повністю набрав чинності основний закон – «Про Національну поліцію»² – і поліція розпочала свою діяльність. Як це не дивно звучить, українська поліція почала своє формування з радянських принципів: було змінено і спрощено систему добору до поліції – людина до 35 років із середньою освітою могла вступити до лав нового правоохоронного органу. Також було анонсовано створення Поліцейської академії³ та запущено рекламу про вакансії на телебаченні та у громадському транспорті. На телеканалах періодично розміщувалась інформація про чергування нових поліцейських. Поліцейські стають публічними.

Але, за даними статистичного дослідження «Довіра соціальним інституціям», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, станом на 1 лютого 2017 р. Національній поліції довіряло 22,9% громадян, не довіряло – 44%, баланс довіра-недовіра склав 21,9%, патрульній поліції довіряло 25,6% громадян, не довіряло – 41,7%, баланс довіра-недовіра склав 16,1%. Інститут також розкрив рівні довіри до Нацполіції: повністю довіряю – 4,1%, скоріше довіряю – 18,8%, важко сказати – 31%, скоріше не довіряю – 23,2%, не довіряю – 20,8%⁴. Чому ж на сьогодні має місце така статистика? Чому поліція стає

¹ Кредов С. А. Щелоков. Москва : Молодая гвардия, 2016. С. 40–80.

² Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 22.01.2018).

³ Про створення поліцейської академії. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/v-ukraini-stvoreno-politseisku-akademiiu-nakaz-149584.html> (дата звернення: 22.01.2018).

⁴ Довіра соціальним інституціям. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1> (дата звернення: 03.01.2018).

в центрі гучних скандалів? Чому одна з найгучніших реформ загальмувала? Чи винна в цьому сама поліція?

Для цього потрібно дати розуміння медійно-інформаційної сторони роботи Національної поліції.

У національному законодавстві поняття «медіа» не закріплено, тому автор звернувся до мережевих інформаційних ресурсів. Аналіз декількох ресурсів дозволив дати таке визначення: медіа – це сукупність засобів, форм, способів і прийомів, які використовуються для передачі інформації і повідомлень, тобто основні способи комунікації¹. Іншими словами – це посередник між інформацією та суб'єктом, який її сприймає чи розповсюджує.

Термін «інформація» закріплено Законом України «Про інформацію»². Відповідно до Закону інформація – це «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді». За змістом виділяються такі види інформації: інформація про фізичну особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, інформація про стан довкілля (екологічна інформація), інформація про товар (роботу, послугу), науково-технічна інформація, податкова інформація, правова інформація, статистична інформація, соціологічна інформація, інші види інформації.

Таким чином, медійно-інформаційна сторона роботи правоохоронної системи, зокрема Національної поліції, має полягати в такому:

- створення інформаційного контенту професійного, правового, статистичного, профілактичного, рекламного, популяризаторського та іншого характеру, необхідного для ефективної роботи;
- розповсюдження створеного контенту через усі законні та доступні засоби поширення інформації (друковані ЗМІ, телебачення, радіо, Інтернет і т. д.);
- створення та підтримання у відповідному стані власних засобів розповсюдження інформації (сайти, друковані засоби масової інформації тощо);
- організація та проведення різноманітних, перш за все правових та профілактичних, заходів за участю працівників поліції;

¹ Медиа – что это такое. Определение, значение, перевод. URL: <https://ehto-eto-takoe.ru/media> (дата звернення: 22.01.2018); Что означает популярное слово «медиа»? URL: <http://newslab.ru/article/189987> (дата звернення: 22.01.2018); Что такое медиа и зачем их изучать? URL: <https://shmandercheizer.livejournal.com/61566.html> (дата звернення: 22.01.2018); Медиа. URL: <https://linchakin.com/%D1%81%D0%BB%D%D0%B0/> (дата звернення: 22.01.2018).

² Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. №2657-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 22.01.2018).

- організація, проведення та участь у науково-методичних заходах з проблематики, поєднаної з роботою Національної поліції;
- залучення спеціалістів з реклами, PR-технологів для створення позитивного образу правоохоронних органів;
- співпраця з кіно- та відеовиробниками, професійними культурними і мистецькими спілками.

Варто зазначити, що все перелічене вимагає достатньо великих грошових асигнувань. Тому держава також повинна долучатись до створення та підтримки позитивного образу правоохоронної системи.

Але, як уже йшлося вище, статистика показує зростання недовіри до новоствореного правоохоронного органу. У чому причини цього негативного процесу? Можна виокремити зовнішні та внутрішні причини.

До зовнішніх причин можна віднести такі:

1. Свобода слова та журналістської діяльності. Справа в тому, що деякі представники ЗМІ іноді занадто широко тлумачать свої права.

2. Заангажованість деяких засобів масової інформації, яка приводить до втрати об'єктивності надаваної інформації.

3. Вільне ставлення до журналістської етики, а іноді і низький рівень підготовки журналістів. Тому представників ЗМІ більше цікавить «яскравість» новини, її зовнішній прояв. Те, що вона несе мінімальне інформаційне чи пізнавальне навантаження, не завжди цікавить журналістів.

4. Відсутність всебічної інформаційної політики та відмова від інформаційних державних друкованих засобів масової інформації¹.

5. Критично низький рівень довіри громадян до всіх державних інститутів. Громадяни не бачать позитивних змін від зміни прізвищ після виборів, та втрачається довіра до всього державного апарату в цілому за його малоефективність і корумпованість.

6. Загальний низький рівень правової культури та правосвідомості населення, на що не зверталась увага більше двох десятиріччів. Попри всі спроби змінити ситуацію, поліція останнім часом сприймається як силовий орган, який захищає не громадян, а державні інституції від громадян.

7. Відсутність позитивного образу нового поліцейського у кінематографі.

---

¹ Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації : Закон України від 24 груд. 2015 р. №917-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/917-19> (дата звернення: 23.01.2018).

Усі ці причини іноді призводять до того, що маленька, нікому не потрібна новина може бути роздута до рівня головної та підхоплюється іншими представниками ЗМІ. Така новина може затьмарити насправді необхідні і потрібні новини. І дуже часто суб'єктами таких хибних новин стають поліцейські.

До внутрішніх причин, притаманних Національній поліції як державному органу, можна віднести такі:

1. Самовпевненість деяких представників новоствореного правоохоронного органу. На думку автора, нові правоохоронці були впевнені, що громадськість їхню діяльність автоматично прийме як правильну. І все це «протікає» в засоби масової інформації.

2. Низький рівень професійної підготовки нових патрульних поліцейських. Людина із середньою освітою не може отримати за короткий термін підготовки достатньо правових знань для ефективного та правильного виконання своїх обов'язків. До речі, у провідній країні Європи – Німеччині – поліцейських готують 2,5 року, витрачаючи на підготовку поліціанта 60 тисяч євро. А у Сполучених Штатах Америки в більшості штатів майбутні поліцейські взагалі повинні мати освіту не нижчу за коледж чи університет¹. Саме ж навчання в поліцейській академії, наприклад, Нью-Йорка триває шість місяців. У деяких інших містах Сполучених Штатів навчання в поліцейських академіях може тривати більше ніж півроку².

3. Низький рівень підготовки в допоміжних галузях. Нова патрульна поліція – це частина правоохоронного органу, яка найчастіше спілкується з громадянами та займається дрібними правопорушеннями, які скоюються у великій кількості та дуже часто розкриваються на місці.

Поліціанти регулярно стають посередниками в різноманітних побутових та інших сварках громадян, вимушені приймати рішення на місцях на власний розсуд, керуючись мінливістю ситуації, постійно мають приймати правильне рішення про застосування вогнепальної зброї та спецзасобів. Дуже часто вони стикаються з іншими представниками влади та представниками засобів масової інформації. Це вимагає певних знань, умінь та навичок. До таких можна віднести:

---

¹ Трофименко В. А. Правовиховна діяльність як один з основних напрямків діяльності правоохоронної системи. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. №3 (34). С. 103–105.

² Работа в полиции Нью-Йорка. URL: https://pikabu.ru/story/rabota_v_politsii_nyu_yorka_4310631 (дата звернення: 24.01.2018).

основи психології, основи ораторського мистецтва та журналістської професії, правила первинної медичної допомоги. Те, що правоохоронець зобов'язаний засвоїти та використовувати перелічені знання, можна побачити в Правилах етичної поведінки поліцейських: «Під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен: виявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку... поводитися стримано, доброзичливо, відкрито, уважно і ввічливо, викликаючи в населення повагу до поліції і готовність співпрацювати... контролювати свою поведінку, почуття та емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, неприязні, недоброму настрою або дружнім почуттям впливати на прийняття рішень та службову поведінку»¹. Прояви недотримання наведених вимог, тому що правоохоронець має слабку підготовку, ми також часто бачимо в різноманітних відеорепортажах і сюжетах.

Психологічні навички дозволять правильно оцінити конфліктну ситуацію та її учасників, швидко віднайти причину її виникнення, скласти правильну модель спілкування з людьми для швидкого та правильного її вирішення. Коли громадяни побачать, наприклад, по телебаченню адекватно реагуючого на ситуацію поліцейського, вони можуть зрозуміти, що і в їхній проблемній ситуації поліцейський теж зможе допомогти.

Основи ораторського мистецтва та журналістики необхідні правоохоронцям при спілкуванні із засобами масової інформації. Справа в тому, що не завжди на місці злочину чи якоїсь іншої події опиняється представник прес-служби чи іншого інформаційного підрозділу поліції. Поліцейський не повинен боятись однієї чи декількох кіно- чи фотокамер. Він повинен правильно усвідомлювати мету журналіста, розуміти, що не завжди представників мас-медіа цікавить правда. Правоохоронець має правильно вибудовувати інформацію, яку він надає ЗМІ. А сама інформація повинна подаватись своєчасно, без запізнення, й акцент повинен робитись на найбільш суттєвих сторонах події.

Також самі правоохоронці дуже часто стають учасниками сумнівних новин, в яких вони виглядають як недоброчесні представники

¹ Правила етичної поведінки поліцейських : наказ МВС від 09.11.2016 № 1179. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16> (дата звернення: 24.01.2018).

правоохоронної системи. Варто наголосити: не завжди правоохоронці враховують те, що представники ЗМІ можуть навмисно чекати якихось «проколів» правоохоронців. Це теж вимагає від поліцейських правильної оцінки ситуації.

Поліцейські повинні також усвідомлювати, що вони працюють в органі, який досі знаходиться на стадії реформування. Кожна дія правоохоронця приводить до оцінки діяльності всієї Національної поліції. Якщо один представник поліції коїть неправомірну чи неадекватну дію, робиться висновок, що такою є вся правоохоронна система.

Звертаючись до первинної медичної допомоги, то не завжди поліцейські здатні швидко надати потрібну допомогу початкового рівня. З розумінням ставлячись до того, що медична освіта їм не потрібна, але мінімального пакету медичних знань вимагає те, що найчастіше поліцейський знаходиться поряд з людиною, яка потребує допомоги, ніж лікар за професією. А висвітлення фактів надання поліцейськими медичної допомоги громадянам посприяло би створенню та підтриманню позитивного статусу поліції.

4. Невелика кількість власних засобів донесення інформації. На жаль, автор не знайшов жодного друкованого джерела (періодичного журналу, газети тощо), які б випускались Національною поліцією та надавали неупереджену інформацію й офіційну позицію поліції з якихось суспільно значущих подій, резонансних злочинів. У таких засобах також можна було б розміщувати правовиховну, роз'яснювальну, профілактичну інформацію. На сьогодні такої інформації надається дуже мало. Узагалі, більш правильним було б подібну інформацію поширювати через роздавання різноманітних друкованих матеріалів (брошур, листівок, буклетів тощо) під час чергування поліцейськими. У свою чергу, це показало б наближеність цього правоохоронного органу до громадян, а також профілактичну і виховну направленість його діяльності.

На багатьох телеканалах існують окремі програми, виробляються сюжети, які висвітлюють діяльність поліції. Але тут необхідно враховувати, що переважна кількість телеканалів знаходиться у приватній власності і це створює певну небезпеку появи упередженої, неправдивої, а іноді і замовної, і спеціально прокоментованої інформації для спотворення ставлення громадян до поліції. Власного телевізійного каналу поліція теж не має. Звичайно, можна обговорювати доцільність існування такого телеканалу для поліції, але з точки зору висвітлення її діяльності це було б позитивом.

Звертаючись до присутності Національної поліції в мережі Інтернет, відмітимо значно кращу ситуацію. Є інтернет-ресурси як центральних, так і обласних підрозділів. Тільки патрульна поліція України має свої акаунти або сторінки у Фейсбукі (157 296 підписаних)¹, Інстаграмі² (9 442 підписаних), Твіттері³ (172 000 підписаних), Ютубі⁴ (8 922 підписаних). В Інтернеті представлені ресурси як центральних, так і регіональних підрозділів поліції. Зважаючи на популярність та доступність Інтернету, цей напрям інформування поліцією громадян про свою діяльність потрібно розвивати й у подальшому.

Таким чином, найкраще Національна поліція представлена в мережі Інтернет. Така ситуація веде до того, що в основному жителі міст будуть більше поінформовані про діяльність поліції. І не варто забувати, що в сільській місцевості, де доступ до Інтернету ускладнений, проживає трохи більше 30%, фактично третина населення⁵. Непоінформованість третини громадян також створює певну основу для недовіри до поліції.

Подолання переважної кількості зовнішніх причин можливе при впровадженні і реалізації всебічної правовиховної програми населення з використанням усіх інформаційних технологій. Але це вимагає великого фінансування.

Необхідно поглиблювати діяльність у сфері державної інформаційної політики, під якою розуміється «сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з отримання, використання, поширення та зберігання інформації».

Головними напрямками і способами державної інформаційної політики є:

- забезпечення доступу громадян до інформації;
- створення національних систем і мереж інформації;
- зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності;

¹ Патрульна поліція України. URL: <https://www.facebook.com/patrolpolice.gov.ua/> (дата звернення: 25.01.2018).

² Патрульна поліція. URL: https://www.instagram.com/patrolpolice_ua/ (дата звернення: 25.01.2018).

³ Патрульна поліція. URL: <https://twitter.com/patrolpoliceua?lang=ru> (дата звернення: 25.01.2018).

⁴ Патрульна поліція України. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCOcd0bZpifXihg1VrqXfytQ> (дата звернення: 25.01.2018).

⁵ Населення України 2017–2018: кількість, густота. URL: <http://www.yavahitna.com.ua/2017/09/08/naselennya-ukra%D1%97ni-2017-2018-kilkist-gustota> (дата звернення: 25.01.2018).

- забезпечення ефективного використання інформації;
- сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів;
- створення загальної системи охорони інформації;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України;
- сприяння задоволенню інформаційних потреб закордонних українців.

Державну інформаційну політику розробляють і здійснюють органи державної влади загальної компетенції, а також відповідні органи спеціальної компетенції»¹. Розвиток кожного наведеного напряму державної інформаційної політики дасть можливість усій правоохоронній системі поглиблювати свою присутність в інформаційному просторі та покращувати інформування громадян про свою діяльність.

При подальшій реалізації державної інформаційної політики варто як для громадян, так і для поліцейських, зокрема, впроваджувати принципи медійної та інформаційної грамотності, запропоновані ЮНЕСКО у 2017 р.

Принцип 1. Інформація, комунікація, бібліотеки, медіа, технології, Інтернет мають використовуватися суспільством критично. Вони рівні за статусом, і жодне із цих джерел не варто вважати більш значущим, ніж інші.

Принцип 2. Кожен громадянин є творцем інформації/знань. Кожен має право на доступ до інформації/знань та право на самовираження. Медійна та інформаційна грамотність має бути для всіх – і для чоловіків, і для жінок – і тісно пов'язана з правами людини.

Принцип 3. Інформація, знання та повідомлення не завжди є нейтральними, незалежними чи неупередженими. Будь-яка концептуалізація, використання і застосування інформації повинні зробити це твердження прозорим і зрозумілим для всіх громадян.

Принцип 4. Кожен громадянин хоче отримувати і розуміти нову інформацію, знання і повідомлення та мати можливість на спілкування з іншими, навіть якщо він не висловлює це прагнення. Його права на це ніколи не мають порушуватися.

Принцип 5. Медійна та інформаційна грамотність не набувається одномоментно. Це постійний та динамічний досвід і процес. Його можна вважати завершеним, якщо він включає в себе знання, уміння

---

¹ Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. №2657-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 26.01.2018).

та настанови щодо використання, створення та передачі інформації, щодо медіа та технологічного контенту¹.

Наведені принципи були виведені на тлі того, що зростає обсяг інформації, з'являються нові та трансформуються старі різновиди інформації, які за змістом можуть бути дуже специфічними. Тому для їхнього правильного сприйняття та розуміння необхідно вчитись це робити. Таку роз'яснювально-навчальну роботу можуть проводити як державні установи, наприклад Міністерство інформаційної політики України, так і міжнародні та українські громадські організації. До працівників поліції така інформація повинна доноситись через прес-служби.

Далі. Останніми роками держава виділяє кошти на українське кіно. Варто було замислитись над зйомками чи кінофільму, чи серіалу про роботу поліції. Саме кінематограф здатний створити яскравий позитивний образ правоохоронця, який запам'ятовується надовго.

Шляхів подолання внутрішніх причин декілька.

1. Створення якісної та ефективної системи підготовки поліцейських на базі вищих юридичних закладів з обов'язковою аудиторною роботою. До системи підготовки необхідно включити основи правових знань (основи конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного права). Новий поліцейський повинен мати знання про права громадян, поняття злочину тощо. Поліціант повинен бути обізнаний про процесуальні знання для правильного складання документів у процесі своєї роботи.

Для гарного закріплення та перевірки отриманих знань аудиторні заняття повинні чергуватися з практичною роботою за профілем поліцейського – патрулювання вулиць, охорона громадського порядку під час масового скупчення громадян тощо – під патронатом досвідчених поліцейських, які вже мають великий досвід практичної роботи на місцях. Під час практики поліцейського також потрібно навчити співпраці з іншими підрозділами Міністерства внутрішніх справ та інших державних органів та установ.

Законодавча база про діяльність поліції сьогодні доводиться у процесі підготовки правоохоронця. Ефективності цього напряму навчання сприяло зменшення нормативних актів про діяльність поліції. Новий Закон «Про Національну поліцію» об'єднав низку підзаконних норма-

---

¹ П'ять принципів медійної та інформаційної грамотності. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/yunesco_opublikovala_pyat_printsipiv_mediynoi_ta_informatsiynoi_gramotnosti/ (дата звернення: 26.01.2018).

тивних актів, які існували до його прийняття. Але, з іншого боку, нормативне регулювання роботи поліції поки що не завершене.

До програми підготовки, як уже згадувалось вище, необхідно включити основи психології для правильної оцінки навколишньої ситуації та свого особистого позиціонування як представника правоохоронного органу. Це допоможе переглянути йому своє місце і зрозуміти основну функцію своєї роботи – служити суспільству.

Основи медійної та інформаційної грамотності дадуть правоохоронцю більше впевненості у спілкуванні із засобами масової інформації, більше способів ефективного надання потрібного обсягу інформації. Це допоможе показати єдину позицію правоохоронного органу до висвітлюваної події. Основи журналістики дозволять виокремлювати найбільш важливі для інформування громадськості елементи події. Знання основ журналістики дозволить зрозуміти, коли представники засобів масової інформації не налаштовані висвітлювати ту чи іншу подію об'єктивно та неупереджено.

На думку автора, поліцейським, робота яких постійно пов'язана з постійним спілкуванням, необхідно викладати й основи ораторського мистецтва. Поліцейський повинен уміти швидко, коротко та адекватно доносити свою думку до оточуючих.

Не варто забувати і про покращення медичної підготовки поліцейських. Медична допомога може виступити медійним «якорем» при створенні позитивного образу правоохоронця.

Таким чином, можна побачити, що курс підготовки поліцейського повинен включати два блоки: курс професійної поліцейської підготовки (правові знання, фізичні заняття, навчання користуванню вогнепальною зброєю, спеціальними поліцейськими засобами, основи оперативних знань, первинна медична допомога тощо) та курс загальної підготовки (основи психології, журналістики, медіа-грамотності, ораторського мистецтва тощо). На думку автора, процес підготовки повинен тривати не менше ніж півроку з акцентом на практичному закріпленні отриманих знань.

2. Звертаючись до медійної сторони діяльності поліції, необхідно розширювати присутність в інформаційній сфері. Також необхідно виправити поки наявні помилки. Так, незважаючи на те, що Національна поліція існує вже не один рік, її сайт до цього моменту є тимчасовим¹. А наповнення сайту на різних мовах не підтримується своєчасно.

---

¹ Національна поліція України. URL: <https://www.npu.gov.ua/uk/> (дата звернення: 29.01.2018).

Так, наповнення англійською та російською мовами відстає від наповнення українською.

Зважаючи на продовжуваність реформування Національної поліції, при внесенні змін до існуючих, створенні нових інтернет-ресурсів та роботі в соціальних мережах варто керуватись рекомендаціями міжнародних організацій стосовно того, як правильно будувати шляхи комунікації під час реформи. USAID, Фонд «Східна Європа» та громадська організація «Інтерньюз-Україна» разом видали рекомендації під назвою «Інформування про реформи: практичні рекомендації та українські практики»¹.

Мережеві ресурси повинні відповідати п'яти вимогам:

«1. Зрозумілість. Соціальні медіа не терплять “офіціозу” в мові... Завжди має бути ваш короткий коментар...»

2. Згадування. Тих людей, що мали безпосередній стосунок до події і що мають стосунок до реформи, якою ви опікуєтесь, треба згадувати. По-перше, це розширює простір розповсюдження повідомлення (зазвичай теговані учасники мають значно ширше коло друзів, ніж ви). По-друге, це свідчить про суто людський підхід до процесу – подолання традиційної проблеми “зникнення людини” з події. Сьогодні це надзвичайно важливий тренд, про який варто пам'ятати.

3. Тегування. У різних соцмережах – різні “правила поведінки”, однак доцільно використовувати теги. Тут може бути два підходи:

- приєднання до “розкручених” тегів або
- формування власного тегу/тегів...

4. Лаконічність. Особливість як соцмереж загалом, так і людської поведінки в Інтернеті зокрема свідчать, що люди не зацікавлені (значна більшість) витратити час на довгі тексти. Відповідно основна “зброя” в зацікавленні аудиторії вашими повідомленнями – “майстерність заголовка”.

5. Коментування. Завжди пам'ятайте, що люди очікують відповідей на свої питання, зауваження чи навіть просто негативні коментарі. Брак будь-яких реакцій з вашого боку – стратегічна помилка, здатна “поховати” ваш майданчик швидше, ніж усі інші дії. Водночас таке реагування має завжди бути зважене та толерантне»².

Урахування цих вимог зробить інтернет-ресурси поліції більш зрозумілими та доступними.

¹ Інформування про реформи: практичні рекомендації та українські практики / Д. Дубов, Т. Федорів, А. Алієв, П. Моїсєєв. Київ : ГО «Інтерньюз-Україна», 2016. 67 с.

² Там само.

Серед інших заходів, які також можуть сприяти формуванню позитивного образу Національної поліції, є такі: проведення популяризаторських заходів про роботу поліції за участю самих правоохоронців, популярних осіб, урочисте святкування 4 серпня – Дня Національної поліції, постійне залучення поліцейських до профілактичних та правових заходів, створення, нехай на тимчасовій основі, загальнонаціонального друкованого засобу масової інформації від поліції, виділення безкоштовного часу на телеканалах для інформування населення, використання роздаткової наочності тощо. Також можна проводити заходи, ураховуючи культурні особливості окремих регіонів країни.

Медійно-інформаційна сторона роботи Національної поліції сприяє формуванню позитивного образу правоохоронців разом з їхньою безпосередньою професійною діяльністю. Ураховуючи її важливість, здається за можливе залучати до медійної та інформаційної роботи спеціалістів з реклами, технологів тощо.

Таким чином, бачимо, що медійно-інформаційна сторона роботи Національної поліції є одним із головних напрямів її діяльності, який напряму пов'язаний і створенням та підтримкою позитивного образу цього правоохоронного органу і всієї правоохоронної системи. Аналіз цього напрямку виявив деякі слабкі сторони: медійна невідповідність поліцейських, слабкість загальної системи підготовки правоохоронців в цьому аспекті, використання не на повну силу мережі Інтернет та інших засобів масової інформації, а також відсутність загальної стратегії формування позитивного образу Національної поліції.

Держава та громадяни все більше занурюються в можливість інформаційного суспільства та цифрових технологій. З цього боку громадськість отримує левову долю інформації, яка потім стає основою для оцінювання діяльності того чи іншого органу.

Увага до роботи Національної поліції завжди буде підвищеною тому, що громадян турбує хто і, головне, як охороняє їхнє життя, здоров'я, власність, права і свободи. Не варто забувати і про те, що це чи не єдина реформа, яку можна побачити наочно. Тому медійно-інформаційний напрям діяльності Національної поліції повинен стати взірцем і прикладом того, як необхідно формувати позитивний образ державного органу.

У цілому можна відзначити правильний напрям розвитку медійно-інформаційної політики, але при цьому їй необхідно приділяти більше уваги.

2.6. Етика поведінки поліцейського: міжнародний та національний досвід нормативного регулювання

Сучасна Україна, вставши на шлях змін, намагається інтегруватись у міжнародні та європейські стандарти, що вимагає оновлення існуючого законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів, винайдення нових підходів взаємодії держави і суспільства. Подібні процеси йдуть і в лавах Міністерства внутрішніх справ. З прийняттям нового Закону України «Про Національну поліцію» постала потреба повністю змінити погляд на статус правоохоронця, що потребувало зміни ставлення до нього з боку населення. Цій зміні мають сприяти нормативні акти етичної поведінки правоохоронця, які звертають увагу не стільки на його професійні здібності, скільки на можливості правильної комунікації з громадянами.

Національне законодавство, яке окреслює та регламентує сферу діяльності правоохоронної системи, доволі об'ємне і розгалужене. До нього входять кодекси, наприклад Кримінальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, закони, зокрема Закон України «Про Національну поліцію», та різноманітні підзаконні нормативні акти, такі як Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України. Уся ця нормативна база торкається виконання професійних обов'язків правоохоронців як представників силових структур. І це не можна вважати неправильним у зв'язку з тим, що статус силової структури вимагає чіткої регламентації діяльності правоохоронної системи з метою зменшення зловживань, настання тяжких наслідків неправомірної діяльності силовиків тощо.

Після прийняття нового Закону України «Про Національну поліцію» наказом міністра внутрішніх справ були затверджені Правила етичної поведінки поліцейських¹. Важливість цього нормативного акта полягає в тому, що правоохоронець – найчастіше представник патрульної поліції або дільничний інспектор – є тим посередником, спікером, який доносить своїми діями політику держави в безпековій сфері. Поліціант найчастіше наочно зустрічається з громадянами і представляє

¹ Про затвердження правил етичної поведінки поліцейських : наказ М-ва внутр. справ України № 1179 від 09.11.2016. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16/print1453552916799350>.

державу та її інститути. Тому морально-етичний бік роботи правоохоронця набуває нового значення.

Звертаючись до іноземного досвіду, етична робота поліцейського зацікавила не тільки окремі держави, а й Організацію Об'єднаних Націй та інші міжнародні організації. Ще у 1979 р. був розроблений та прийнятий Кодекс поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку.¹ У тому ж році Парламентська Асамблея Ради Європи своєю резолюцією приймає Декларацію про поліцію².

Основні причини прийняття Кодексу поведінки посадових осіб наведені в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 34/169 від 17 грудня 1979 р., додатком до якої він є. Основні з них:

- подальша імплементація міжнародних документів про права людини і громадянина;
- пряма залежність якості життя як окремої людини, так і суспільства в цілому від якості виконання функції з охорони громадського порядку;
- можливість зловживання посадовими особами своїми службовими обов'язками.

Кодекс акцентує увагу на високій відповідальності посадових осіб, обмеженості застосування сили, нерозголошенні конфіденційної інформації, отриманої під час виконання службових обов'язків, наданні медичної допомоги затриманим особам, неприпустимості корупції в діяльності, повазі до законів і до цього Кодексу.

Але Кодекс є загальним актом і стосується всіх посадових осіб, які забезпечують підтримку правопорядку. Декларація про поліцію носить вже більш конкретний характер і стосується лише одного органу – цивільної поліції.

Причинами прийняття Декларації про поліцію у резолюції ПАРЄ названі такі:

- необхідність існування порядку та громадської безпеки для ефективної реалізації прав і свобод людини і громадянина;
- необхідність встановити чіткі правила роботи поліцейського, яка сама по собі є небезпечною для його життя;
- необхідність не допустити до лав поліції осіб, які порушували права людини;

¹ Международные акты о правах человека : сб. док. Москва : Изд. группа НОР-МА – ИНФРА-М, 1999. С. 175.

² Декларація про поліцію : Резолюція 690 від 5 трав. 1979 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_803 (дата звернення: 30.01.2018).

- активна фізична та моральна підтримка поліції з боку суспільства;
- необхідність сформулювати правила поведінки поліції під час надзвичайних ситуацій, а також окупації або війни.

Кодекс має просту структуру і складається з трьох розділів:

А. Етика.

В. Статус.

С. Війна та інші надзвичайні ситуації – окупація іноземною державою.

Для цієї публікації звернемося до аналізу перших двох розділів.

Розділ «Етика» висуває такі вимоги до поліцейського:

- діяти чесно, неупереджено, з почуттям власної гідності;
- утримуватись від катувань, дій принизливого характеру, виконання наказів, якщо відомо, що вони незаконні;
- протидіяти порушенню законів та проявам корупції;
- не переслідувати, не розшукувати, не арештовувати та не конвоювати осіб, які переслідуються за расовою, релігійною або політичною приналежністю;
- зберігати в тайні інформацію, отриману під час виконання службових обов'язків.

При цьому поліцейський повинен завжди мати можливість встановити керівну особу, яка видає наказ і відповідальна за діяльність того чи іншого поліцейського. Він повинен мати чіткі та зрозумілі вказівки стосовно застосування вогнепальної зброї. Він несе особисту відповідальність за свої дії, діяльність чи бездіяльність інших осіб, які діють під його керівництвом. Таким чином, можна побачити, що певним вимогам до поліцейського кореспондуються вимоги до інших інституцій стосовно створення прозорих умов для його роботи.

У розділі «Статус» наголошується, що поліція – це державний силовий орган, створений для захисту закону. Кожний, хто відповідає певним вимогам, може вступити до лав поліції.

Умови роботи поліцейського повинні захищати його честь, гідність та безпристрасність. Він має право на підвищену заробітну плату у зв'язку з небезпечністю роботи, а також право на створення та участь у профспілках.

У випадку дисциплінарного чи кримінального провадження стосовно поліцейського він має право на захист, на адвоката і має такі самі права, як і звичайні громадяни.

Короткий аналіз Декларації про поліцію показує, що професія поліцейського розглядається як одна з поважних та необхідних для суспільства. Для ефективного виконання ним своїх обов'язків йому висуваються певні вимоги, але при цьому і створюються умови для роботи. В усьому, крім роботи, поліцейський має такі самі права, як і звичайні громадяни.

У 2001 р. на засіданні заступників міністрів держав – учасниць Ради Європи була прийнята Рекомендація REC (2001) 10, якою було затверджено Європейський кодекс поліцейської етики¹.

Кодекс став результатом діяльності Експертного комітету з поліцейської етики та проблем діяльності поліції (PC-PO) під керівництвом Європейського комітету з проблем злочинності (CDPC). Мандат Комітету PC-PO був затверджений Комітетом CDPC на його 47-му пленарному засіданні в 1998 р. та підтверджений Комітетом міністрів на 641-му засіданні Уповноважених представників у вересні 1998 р. У період з грудня 1998 р. до березня 2001 р. Комітет PC-PO провів шість пленарних засідань і три засідання робочих груп.

Європейський кодекс має такі розділи:

- Цілі поліції.
- Правові основи поліції відповідно до верховенства права.
- Поліція і система кримінальної юстиції.
- Організаційні структури поліції.
- Керівні принципи діяльності/втручання поліції.
- Відповідальність і контроль над поліцією.
- Дослідження та міжнародна співпраця.

Основними цілями поліції в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, за цим Кодексом є:

- підтримка публічного спокою, забезпечення права і порядку в суспільстві;
- захист і дотримання основоположних прав і свобод особи, закріплених, зокрема, в Європейській конвенції про права людини;
- запобігання та подолання злочинності;
- виявлення злочинів;
- надання допомоги і послуг суспільству.

Кодекс проголошує чіткий розподіл між поліцією, службами кримінального обвинувачення, судовою та пенітенціарною системами. По-

---

¹ Європейський кодекс поліцейської етики. URL: <https://polis.osce.org/file/8641/download?token=5AIYESI-> (дата звернення: 15.02.2018).

ліція ні в якому разі не повинна виконувати їхні функції, якщо це спеціально не передбачено законом. Але всі вони повинні співпрацювати.

Поліція повинна бути створена так, щоб служити суспільству. Вона повинна мати певний рівень незалежності та бути відповідальною перед громадянським суспільством. Поліціанти мають обов'язковий однострій та чітку субординацію. Організаційна структура повинна сприяти ефективному та добросовісному виконанню службових обов'язків, наданню громадськості об'єктивної інформації. Такі вимоги до поліції закріплено в четвертому розділі Кодексу.

Цей же четвертий розділ висуває вимоги до претендентів на посаду поліцейського та до процесу підготовки правоохоронців. Претендент на посаду правоохоронця повинен мати необхідні особистісні та фізичні здібності, а сам процес підготовки необхідно базувати на принципах прозорості та відкритості. Практичні заняття із застосування сили та обмежень у зв'язку з принципами прав людини, зокрема, Європейської конвенції з прав людини та її судової практики повинні бути включені в поліцейські тренінги на всіх рівнях. Окремо наголошується на тому, що поліцейський повинен мати всі ті права та юридичні можливості для їх захисту, як і звичайні пересічні громадяни.

Як бачимо з переліку розділів, один із них присвячений принципам діяльності поліції, як загальним, так і тим, що діють в окремих процесуальних діях (розслідування та арешт або затримання громадянина). До загальних належать такі:

- принцип поваги до права на життя;
- принцип суворої необхідності при застосуванні сили;
- принцип правомірності дій поліції;
- принцип виконання лише правомірних наказів керівництва;
- принцип неупередженості та недискримінації;
- принцип втручання в особисте життя людини лише з правомірних підстав;
- принцип дотримання законодавства про персональні дані;
- принцип дотримання основних прав і свобод людини і громадянина та ін.

Як можна побачити, ці принципи встановлюють межі, в яких може діяти поліція. Вони принципово стосуються лише людини та її життя. У цьому бачиться прояв статусу поліції як органу, що служить суспільству, а не державі чи її окремим інституціям.

Розділ «Відповідальність і контроль над поліцією» встановлює загальні засади відповідальності поліції та контролю за її діяльністю.

Головними вимогами при цьому є прозорість та ефективність. Окремо звертається увага на те, що державний контроль повинен бути розділений між законодавчою, виконавчою та судовою владою країни.

Останній розділ наголошує на необхідності проведення наукових та інших досліджень сфери діяльності поліції, які можуть проводитись як поліцейськими структурами, так і науковими та іншими установами й організаціями. Така необхідність пояснюється розгалуженістю діяльності поліції.

Усі три проаналізованих міжнародних нормативних акти мають норму, яка вимагає від усіх держав імплементувати положення цих актів у національне законодавство. Різні країни цю проблему вирішували по-своєму. Деякі країни сприйняли їх як закони прямої дії, інші – як такі, що мають рекомендаційний характер. Національні акти з етики регулювали як суто етичні, так і юридичні питання. Варто також додати, що ці акти розробляються в одних випадках у стінах поліцейських служб спеціальними підрозділами, в інших – до розробки залучаються науковці, громадськість тощо. Раніше автором було проаналізовано деякі з них. Для цілей цієї роботи звернемось до цього аналізу¹.

Хартія цінностей Великогерцогської поліції була прийнята в Люксембурзі у 2000 р. та брошурою була доведена до кожного атестованого робітника поліції. Метою цього документа було довести до відома робітників правила високоморальної поведінки, мотивацію до професійного виконання своїх обов'язків, норми поважного ставлення до громадян. Основними моральними цінностями Хартія визнавала непідкупність, об'єктивність, неупередженість, вірність обов'язку, підкореність особистісних інтересів службовим, творчу ініціативу, бажання надати допомогу, бажання встати на захист правопорядку. При цьому поліціянту гарантувались освіта та підвищення кваліфікації за рахунок держави, вільне вираження своєї думки за умови збереження професійної таємниці.

Кодекс поведінки поліцейського Королівської поліції Північної Ірландії набрав чинності 2001 р. Метою Кодексу було показати почесний статус правоохоронця, роз'яснити поліціянтам їхні обов'язки. Особлива увага була приділена формуванню принципів соціального

¹ Трофименко В. А. Нормативні акти етичної поведінки поліцейських як необхідна частина законодавчого забезпечення їхньої співпраці з суспільством. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія : *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків : Право, 2017. Вип. 4 (35). С. 176–178.

партнерства з населенням. Поряд із традиційними для таких актів нормами (до речі, багато норм фактично дублювали зміст Кодексу ООН) цей документ містив положення про права поліцейських та умови їхньої роботи. Кодекс вимагав створити умови роботи, вільні від тиску, дискримінації, напруженості, стурбованості. Важливо зазначити, що з прийняттям кодексу в Північній Ірландії проводилась доволі серйозна роз'яснювальна робота. У 2008 р. набрала чинності нова редакція цього документа.

Кодекс етики поліцейських служб Королівства Бельгія було розроблено поліцейським відомством із залученням Ради мерів королівства та громадськості і затверджено у 2006 р. Згідно з нормами Кодексу співробітники поліції повинні ставитись до своїх громадських та службових обов'язків відповідально, чесно, неупереджено відповідно до закону та наданих повноважень, поважати право та основні свободи громадян, їхню людську гідність. Чи не вперше Кодекс окремо вимагає шанобливого ставлення до найбільш уразливих прошарків населення. Кодексом підкреслюється роль керівництва у формуванні морально-етичних цінностей підлеглих, важливість постійної комунікації з підлеглими з метою створення творчого та конкурентного середовища у підрозділі. Установлено оригінальну форму контролю за якістю роботи правоохоронця: керівник та підлеглий дискутують з цього приводу із залученням усіх представників підрозділу та заслуховуванням їхніх думок. Якщо робітника оцінено добре за виконану роботу, його може бути заохочено та премійовано за рішенням керівництва.

Кодекс професійної етики поліції Нідерландів вступив у дію у 2013 р. Він дещо відрізняється від інших подібних документів. По-перше, його зміст направлено не тільки на поліцейських, а й пересічних громадян, по-друге, використовується специфічна мовленнєва конструкція: мова йде від першої особи (поліціанта). Правоохоронець немовби спілкується з громадянами, пишається своїм статусом та розкриває зміст основних етичних цінностей поліцейського: чесності, надійності, мужності, обов'язковості, незалежності у своїх діях, професійності.

Власний досвід імплементації міжнародних нормативних актів у національне законодавство мають лідери Європейського Союзу – Франція та Німеччина.

Формування німецької поліцейської деонтології почалось після Другої світової війни в період поділу країни на окупаційні зони. Перші норми професійної етики були сформульовані урядом Великобританії

та впроваджувались у зоні впливу цієї країни в Німеччині. Вони мали назву «Сім заповідей для поліцейських» (1945 р.). Розглянемо їх.

Перша заповідь проголошує, що державна служба є проявом особливої довіри уряду. Цю довіру посадовець повинен виправдати виконанням своїх обов'язків. Друга звертає увагу на публічність посади поліцейського, що автоматично робить його особою, яка сильно критикується. Тому своєю поведінкою та поведінкою родини він повинен робити все, щоб запобігати критиці. Третя заповідь каже, що широкі повноваження не підвищують статус поліцейського, а роблять службовцем в очах громадян. Четверта роз'яснює професійно-моральні якості. Цікавим є зміст п'ятої заповіді: «Поліцейський посадовець повинен пишатися фактом своєї приналежності до поліції. Це повинно проявлятися (крім наведених вище якостей) в осанці, особистій гігієні, однострої». Шоста заповідь формулює правила поведінки робітників у колективі та дає поняття дисципліни. Сьома – вимагає від поліцейського не зупинятись в професійному та особистому розвитку: «Поліцейський чиновник повинен добровільно підвищувати свою загальноосвітню підготовку, професійні знання і фізичну підготовленість. Він не повинен бути кар'єристом, але зобов'язаний робити все, щоб стати гарним поліцейським». Таким чином, можна побачити, що ці невеличкі норми охоплюють фактично всі сторони життя та роботи поліцейського¹.

Заповіді доволі повно відобразили характер поведінки поліцейського практично в усіх сферах і напрямках суспільних відносин: державна служба; своє професійне призначення; широкі повноваження; злочинність; громадяни і окремі прошарки населення, особливо ті, кому потрібна допомога; колеги всіх рангів; поведінка членів родини; службова дисципліна; своя кар'єра та підвищення кваліфікації.

З прийняттям ООН Кодексу поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку ФРН визнала його пряму дію на своїй території. Також деякі його норми було включено до різних нормативно-правових актів, які регулювали діяльність поліції.

Деонтологічний кодекс поліції Франції став результатом двох реформ французької поліції 1966 та 1986 рр. Він регулює не тільки

¹ Сім заповідей для поліцейських. URL: <http://www.madrace.ru/uridicheskaya-deontologiya/kurs-normi-iuridicheskoy-deontologii/sotsiologicheskie-aspekti-kontseptsiiprofessionalnoy-etiki-politseyskich-v-germanii> (дата звернення: 07.02.2018).

етичні, а й суто правові питання. Кодекс містить три частини та 20 статей¹.

Кодекс закріплює, що виконання поліцейських функцій базується на суворому дотриманні Декларації прав людини і громадянина, Конституції, міжнародних конвенцій і законів. Його мета в тому, щоб укріпляти зв'язки між силами внутрішньої безпеки і населенням, розмістивши у центр громадянських проблем поліцейських та жандармів.

Кодекс надає поліцейським та жандармам необхідні орієнтири їхніх дій та операцій, а також розкриває основні цінності службових обов'язків: лояльність до республіканських інститутів, чесність, неупередженість, допомога громадянам під час служби та у неслужбовий час, обов'язок постійної готовності служити, дотримання та збереження професійної таємниці тощо. Недотримання цих цінностей зумовлює відповідальність порушника.

Кодекс підкреслює обов'язок держави та керівництва захищати життя та здоров'я поліцейських та їхніх родин. Правоохоронці та члени їхніх родин користуються правовим захистом від дій, скоєних проти них у ході виконання службових обов'язків або у зв'язку з ними, а також у випадку судового слухання, яке впливає з виконання службових обов'язків. Особливо підкреслюється роль міністра внутрішніх справ (ст. 12): «Міністр внутрішніх справ захищає працівників Національної поліції від загроз, насильства, самоправства, образ, наклепів і несправедливості, жертвами яких вони можуть стати при виконанні службових обов'язків».

Таким чином, французький акт є найбільш структурованим і формальним, ніж попередні кодекси інших країн.

Американська правова традиція привела до оригінальної форми морально-етичного кодексу поліцейського. Це, мабуть, чи не найкоротший документ з мінімумом формалізму: «Як офіцер поліції, я вважаю своїм основним обов'язком служити людині: охороняти життя і власність моїх співгромадян, захищати довірливих від обману, слабких від пригнічення і запугування, мирних громадян – від насильства і безладів, поважати конституційні права всіх людей на свободу, рівність та справедливість».

В особистому житті я обіцяю бути прикладом для інших: я буду мужнім і спокійним перед небезпекою, буду намагатись стримувати свої чуття і постійно піклуватись про добробут інших.

¹ Деонтологічний кодекс поліції Франції. URL: <https://www.police-nationale.interieur.gouv.fr/Presentation-generale/Deontologie-et-controlle> (дата звернення: 07.02.2018).

Будучи чесним у думках і вчинках, особистих і службових справах, я буду беззаперечно виконувати закони моєї країни та службові інструкції.

Усю інформацію конфіденційного характеру, з якою я можу стикнутись або яка буде передана мені для виконання службових обов'язків, я до кінця днів своїх буду тримати в таємниці, якщо розкриття цих даних не буде необхідним у ході служби. Я обіцяю не втручатись у чужі справи і ніколи не дозволю особистим симпатіям, упередженням, злобі або дружнім відчуттям впливати на мої рішення.

Будучи безкомпромісним до злочинців та невідступним у переслідуванні злочинців, я буду нести службу добросовісно та ввічливо без загравань та прихильностей, злоби та інших намірів, ніколи не застосовувати непотрібну силу і ніколи не брати хабарів. Я приймаю відмінний знак мого управління як символ громадської довіри, яким я буду користуватись до того моменту, поки я дотримуюсь етики поліцейської служби. Я постійно буду прагнути до досягнення цих цілей та ідеалів, присвячуючи себе обраній професії – службі в поліції»¹.

У цьому невеликому тексті ми бачимо таке: перший абзац закріплює основні обов'язки поліцейського (охороняти, захищати, поважати конституційні права), другий абзац показує, що поліцейський завжди повинен бути прикладом у всьому, третій – закріплює обов'язок дотримуватись законодавчих норм, четвертий абзац присвячений проблемі, яка існує фактично в усіх кодексах, – конфіденційній інформації. Останній абзац присвячений почесному статусу поліцейського як особи, що служить народові. Таким чином, цей лаконічний текст створює етичний базис роботи поліцейського.

Підсумовуючи огляд деонтологічних (морально-етичних) кодексів і правил європейських країн та США, виділимо основні моменти.

1. Усі кодекси та правила вимагають від правоохоронця поваги та дотримання прав та свобод людини і громадянина.
2. Деонтологічні акти встановлюють почесний статус правоохоронця та наголошують на його службовому статусі.
3. Ставиться питання поводження з конфіденційною інформацією, яка отримана під час виконання службових обов'язків.
4. Поліціант повинен бути прикладом на роботі та поза службою.
5. Кодекси вимагають постійного підвищення професійної підготовки, фізичного стану правоохоронця.

¹ Морально-этический кодекс полицейского. URL: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/15557/15654/> (дата звернення: 19.03.2018).

6. Переважна частина розглянутих актів регламентує взаємодію поліціанта, поліцейського підрозділу з керівництвом. Наголошується на обов'язку керівництва захищати права робітників та створювати гідні умови роботи правоохоронцям.

Національні Правила етичної поведінки поліцейських затверджені наказом міністра внутрішніх справ України 9 листопада 2016 р. у розвиток законодавства про Національну поліцію. Вони складаються з п'яти розділів:

1. Загальні положення.
2. Основні вимоги до поведінки поліцейського.
3. Поводження поліції із затриманою особою.
4. Взаємодія поліції із громадськістю та іншими державними органами.

5. Контроль керівників поліції за дотриманням етики поліцейськими.

Перше, що кидається в очі, у тексті немає посилань на те, що правила розроблені з урахуванням актів Організації Об'єднаних Націй.

Загальні положення містять мету Правил: «...урегулювання поведінки поліцейських з дотриманням етичних норм, формування в поліцейських почуття відповідальності перед суспільством і законом за свої дії та бездіяльність, а також сприяння посиленню авторитету та довіри громадян до поліції». Також наголошується на обов'язковості цих правил для поліцейських та обов'язковому ознайомленні з їхнім текстом усіх поліцейських. Окремим абзацом встановлюються основоположні принципи роботи поліціанта: верховенства права; дотримання прав і свобод людини, законності, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства, безперервності, справедливості, неупередженості та рівності.

Другий розділ складається з трьох підрозділів, кожний з яких починається словами: «Під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен...», «Під час виконання службових обов'язків поліцейському заборонено...», «Поліцейський повинен дотримуватись...». З таких формулювань можна побачити, що розділ закріплює коло службових обов'язків та заборон. Але виникає питання: чому при такому змістовному розділі з обов'язками у Правилах узагалі відсутній розділ, наприклад, про умови праці, які повинні мати правоохоронці, їхні певні права тощо. Звісно, можна посилатись на інші нормативні акти, але досвід європейських країн показує, що наявність цих норм у Правилах усе ж таки більш доречна.

Певне здивування викликає третій розділ. Автору незрозуміло, навіщо розробляти окремих розділ стосовно ставлення до затриманих осіб. Затримана особа – це той же громадянин. Норми, закріплені цим розділом, стосуються кожного. Тому значення цього розділу не зовсім зрозуміле.

Як не зрозуміла назва четвертого розділу – «Взаємодія поліції із громадськістю та іншими державними органами». Здається, сталася технічна помилка: громадськість ніколи не прирівнювалась до державних органів. Звернемось до змісту розділу. Він регулює відносини поліцейських з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та окремими громадянами. Взаємодія повинна реалізовуватись на основах партнерства. Підрозділ 2 цього розділу вимальовує вимоги до правоохоронця: «Незалежно від посади чи звання у відносинах із населенням поліцейський зобов'язаний бути тактовним та доброзичливим, висловлювати вимоги чи зауваження, що стосуються особи, у ввічливій та переконливій формі, надати можливість особі висловити власну думку, до всіх потерпілих від злочинів або інших правопорушень проявляти повагу, охороняти їх безпеку та право на невтручання в особисте життя». Як можна побачити, для виконання цих вимог фактично не потрібен високий рівень підготовки, але більш серйозні вимоги висуває зміст підрозділу 5: «З метою зменшення кількості випадків застосування поліцейських заходів примусу поліцейський повинен проявляти розсудливість, відкритість, почуття справедливості, володіти комунікативними навичками (переконання, ведення переговорів тощо), а в необхідних випадках мати керівні та організаційні якості». Тобто напряду висуваються вимоги мати комунікативні, організаційні та керівні навички, мати почуття справедливості. У свою чергу, це вимагає більш сильної теоретичної підготовки поліціантів з психології, а з поняттям справедливості його може бути ознайомлено за допомогою філософії права. Ураховуючи, що справедливість – поняття певною стороною оціночне, усіх поліцейських необхідно навчати за єдиною методикою.

Розділ про функції керівника правоохоронного органу покладає на керівника обов'язок проводити навчання та інформаційно-роз'яснювальну роботу з розвитку етичної поведінки. Окремим підрозділом прописаний обов'язок протистояти корупційним випадкам. Керівник повинен їх попереджати, а виявивши – терміново звернутись до антикорупційних органів. Бачимо, що корупційна діяльність у поліції привертає увагу керівництва Національної поліції.

Одним з обов'язків керівника є покарання робітника за порушення етичних норм та заохочення підлеглого. Ураховуючи характер Правил, автор вважає, що доречно було б перерахувати заходи заохочення та відповідальності, які може застосовувати керівник. Але законодавець пішов іншим шляхом. 15 березня 2018 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України»¹.

Підсумовуючи аналіз Правил етичної поведінки поліцейських, можна констатувати, що за змістом вони наближені до європейських зразків. Але є певні недоліки і питання, які вони піднімають. До недоліків можна віднести відсутність норм про умови роботи правоохоронців, не звернуто увагу на їхні права, не перераховано заходи заохочення і відповідальності. Доречно було б врахувати досвід Бельгії та ввести як форму оцінки роботи поліцейського його спілкування з керівником на очах усього колективу. Звертаючись до поставленої проблеми, то це проблема ретельної теоретичної підготовки правоохоронців та виховання у них певних компетенцій.

Звернемось до нового Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України». З преамбули цього нормативного акта бачимо: «Цей Статут визначає сутність службової дисципліни в Національній поліції України, повноваження поліцейських та їхніх керівників з її додержання, види заохочень і дисциплінарних стягнень, а також порядок їх застосування та оскарження.

Дія цього Статуту поширюється на поліцейських, які повинні неухильно додержуватися його вимог».

Статут дає визначення таких важливих для правильного несення служби поліцейським категорій, як: службова дисципліна (дотримання поліцейським Конституції і законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, наказів Національної поліції України, нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, Присяги поліцейського, наказів керівників); керівник (службова особа поліції, наділена правами та обов'язками з організації службової діяльності підлеглих їй поліцейських та інших працівників поліції і контролю за їхньою службовою діяльністю); наказ (форма реалізації службових повноважень керівника, згідно з якими визначають-

---

¹ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/verhovna-rada-shvalila-disciplinarnij-statut-nacionalnoyi-policiyi-ukrayini> (дата звернення: 26.03.2018).

ся мета і предмет завдання, строк його виконання та відповідальна особа. Наказ має бути чітко сформульований і не може допускати подвійного тлумачення); заохочення (засіб підтримання службової дисципліни, що полягає у відзначенні поліцейського за успішне виконання ним обов'язків, а також за інші заслуги перед державою та суспільством); дисциплінарний проступок (протиправна винна дія чи бездіяльність поліцейського, що полягає в порушенні ним службової дисципліни, невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків поліцейського або виходить за їх межі, порушенні обмежень та заборон, визначених законодавством для поліцейських, а також у вчиненні дій, що підривають авторитет поліції) та дисциплінарне стягнення (засіб підтримання службової дисципліни, що застосовується за вчинення дисциплінарного проступку з метою виховання поліцейського, який його вчинив, для безумовного дотримання службової дисципліни, а також з метою запобігання вчиненню нових дисциплінарних проступків).

До основних обов'язків, закріплених Законом України «Про Національну поліцію», Статут додає ряд обов'язків, що стосуються етичної сторони роботи поліцейського, серед яких, наприклад: бути вірним Присязі поліцейського, мужньо і вправно служити народу України, поважати права, честь і гідність людини, надавати допомогу та запобігати вчиненню правопорушень, безумовно виконувати накази керівників, віддані (видані) в межах наданих їм повноважень та відповідно до закону, утримуватися від дій, що перешкоджають іншим поліцейським виконувати їхні обов'язки, а також які підривають авторитет Національної поліції України, утримуватися від висловлювань та дій, що порушують права людини або принижують честь і гідність людини, поважати честь і гідність інших поліцейських і працівників поліції, надавати їм допомогу та стримувати їх від вчинення правопорушень.

Статут чітко прописує всі сторони спілкування керівника та підлеглого, окремо приділяючи увагу відданню та виконанню наказів. Закріплена пряма норма-заборона не виконувати злочинний або явно незаконний наказ.

Окремими розділами закріплюються порядки застосування заохочення та дисциплінарного стягнення. Статут визначає такі види заохочень: дострокове зняття дисциплінарного стягнення, занесення на дошку пошани, заохочення грошовою винагородою, заохочення цінним подарунком, надання додаткової оплачуваної відпустки тривалістю до п'яти днів, заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Національної поліції України, заохочення відомчими заохочувальними відзнаками

Міністерства внутрішніх справ України, дострокове присвоєння чергового спеціального звання, присвоєння спеціального звання, вищого на один ступінь від звання, передбаченого займаною штатною посадою, заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя», заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Холодна зброя». Прозоро прописаний і сам порядок проведення заохочення.

Згідно зі Статутом до поліцейських можуть застосовуватися такі види дисциплінарних стягнень: зауваження, догана, сувора догана, попередження про неповну службу відповідність, пониження у спеціальному званні на один ступінь, звільнення з посади, звільнення із служби в поліції.

Застосування стягнення можливо лише після проведення службового розслідування спеціально створеними дисциплінарними комісіями протягом не більше ніж одного місяця. Під час розслідування встановлюються всі факти дисциплінарного проступку, обтяжуючі (наприклад, вчинення дисциплінарного проступку на ґрунті ідеологічної, релігійної, расової, етнічної, гендерної чи іншої нетерпимості) та пом'якшуючі обставини, серед яких: усвідомлення та визнання своєї провини у вчиненні дисциплінарного проступку, попередня бездоганна поведінка, вчинення проступку під впливом погрози, примусу або через службу чи іншу залежність, вчинення проступку внаслідок неправомірних дій керівника тощо.

Окремо закріплюється право правоохоронця на захист, яке полягає в наданні йому можливості надавати письмові пояснення щодо обставин вчинення дисциплінарного проступку та докази правомірності своїх дій. Згідно зі Статутом поліцейський має право: надавати пояснення, подавати відповідні документи та матеріали, що стосуються обставин, які досліджуються, подавати клопотання про отримання і залучення до матеріалів розслідування нових документів, отримання додаткових пояснень від осіб, які мають відношення до справи, ознайомлюватися з матеріалами, зібраними під час проведення службового розслідування, робити їх копії за допомогою технічних засобів з урахуванням обмежень, передбачених законодавством, подавати скарги на дії осіб, які проводять службове розслідування, користуватися правничою допомогою. Також наголошується, що за кожен дисциплінарний проступок не може застосовуватися більше одного дисциплінарного стягнення. Якщо поліцейський вчинив кілька дисциплінарних проступків, стягнення застосовується за сукупністю вчинених дисциплінарних проступків та враховується під час визначення виду дисциплінарного стягнення. Статутом

також закріплені строки застосування дисциплінарних стягнень (не пізніше одного місяця з дня виявлення дисциплінарного проступку і не пізніше шести місяців з дня його вчинення шляхом видання дисциплінарного наказу) та строки дії дисциплінарних стягнень (від двох місяців до трьох років). Поліцейський має право оскаржити застосоване до нього дисциплінарне стягнення.

У цілому Статут складає позитивне враження. Чіткість, прозорість та структурованість нормативного акта не залишає якихось можливостей для зловживань при його застосуванні.

Аналізуючи всю нещодавно оновлену нормативну базу, яка стосується етичної сторони роботи поліцейського, можна зауважити таке:

1. База створена з урахуванням положень міжнародних нормативних актів про діяльність поліції.

2. На сьогодні вона виглядає як завершена система нормативно-правових актів, яка врегульовує найважливіші сторони роботи поліцейського.

3. За змістом можна побачити, що законодавець поряд з обов'язками чітко прописує права поліцейського як при виконанні своїх службових обов'язків, так і для свого захисту під час службового розслідування. Акцент на правах правоохоронця – сучасна європейська практика.

4. Усі нормативно-правові акти наголошують на високому службовому статусі роботи поліцейського. Наголошується на поважливому ставленні до поліцейського з боку суспільства.

5. В аналізованих актах повно розкрито загальноправовий принцип «державний службовець діє в межах, встановлених законом» з урахуванням специфіки поліцейської роботи.

6. Усі процедури, серед яких віддання наказу та його виконання, заочочення, дисциплінарне стягнення, чітко прописані, що дозволяє уникати зловживань.

7. Позитивним моментом можна назвати нормативне закріплення взаємодії керівника та підлеглого з урахуванням специфічності роботи поліції.

Як висновок, аналіз нормативної бази роботи Національної поліції дозволяє сказати, що це – на рівні законодавства – чи не єдиний випадок доволі повного врегулювання всіх аспектів діяльності цього органу. Звичайно, з часом, коли буде певний досвід їхнього використання, постане необхідність подальшого вдосконалення законодавства та підзаконних актів. Досвід використання цих нормативно-правових актів допоможе виявити і недоліки, які необхідно буде усунути. Але на сьогодні створена сучасна база роботи Національної поліції.

ПРАВО В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

3.1. Онтологія правового життя: досвід феноменологічної рефлексії

У сучасних філософських та філософсько-правових дослідженнях соціальна феноменологія складає один із важливих напрямів. Теоретико-методологічні можливості феноменології дозволяють розглядати суспільство як конституюваний світ смислів, взаємоузгоджених правил та варіацій форм людської діяльності. Рецепція феноменологічної методології, поширення принципів некласичної раціональності на теорію права є засадою для розвитку інтегративного праворозуміння як перспективної версії сучасного розуміння права, а також для розробки цілісної концепції правового життя.

Правове життя з точки зору його предметного змісту характеризується певними типізованими даностями – вимірами-явищами. Вони виділяються з розмаїття проявів правового життя на основі смислових вимірів, які виконують функцію критеріїв рефлексивності сприйняття правових реалій. Виміри-явища можна визначити як специфікації права, що в їхній сукупності утворюють структуру правового життя.

Розгляд правового життя як світу даностей права спричиняє питання про форму їх виявлення. Можна припустити, що повторювані варіанти інтуїції порядку корегуються соціальним досвідом та реалізуються у специфічних здатностях суб'єкта права: у правомочності, правових обов'язках та правових судженнях, які, у свою чергу, конкретизуються та закріплюються у правових інтуїціях. Значення такої онтологічної конструкції полягає в тому, що вона проводить тут-буття правового життя до його відкритості та дозволяє його предметному смислу ось-тут-бути.

Головним виміром-явищем та своєрідним «джерелом енергії» правового життя слід вважати правового суб'єкта. Саме він утворює різні способи інтерпретації правового життя, є суб'єктом правових дій,

тобто такою, що не спить, умовою правового життя. Як зазначав Е. Гуссерль, «жити у стані неспання означає не спати для світу, постійно й актуально усвідомлювати світ і самого себе як того, хто живе у світі, дійсно переживати, дійсно здійснювати буттєву достовірність світу»¹. Слід підкреслити, що правове життя не тільки передзадане суб'єкту права як форма його діяльнісного існування, але воно ним же самим обумовлюється і відтворюється.

Твердження такого складного зв'язку між правовим суб'єктом та умовами його присутності у праві суперечить об'єктивізму класичної юриспруденції. Більше того, у колізіях історії формування поняття правового суб'єкта виражається головна відмінність між традиційними типами праворозуміння. Так, прибічники юснатуралізму розглядали його як правовий абсолют, як ідею засновника всього правового. У соціологічному праворозумінні правовий суб'єкт виявляється у вигляді індивіда або колективу, що є учасниками конкретних правових відносин або сторонами соціальних відносин. У юридичному позитивізмі виділяються інші аспекти феномену правового суб'єкта – правоздатність, дієздатність та визнання наявності окремих видів суб'єкта права (юридична особа, фізична особа). При цьому особистісна унікальність, психосоціологічні та інші соціальні властивості визнаються юридично нікчемними.

З позиції інтегративного праворозуміння та феноменології права кожне з наведених трактувань можна вважати необхідним, проте недостатнім відображенням такого складного феномену. У дослідженні правового суб'єкта виявляється доцільним базуватись на синтезі різних його проявів. Натомість дане поняття збереже за собою статус наукової абстракції, у зміст якої включені такі прояви суб'єкта права, як формальна здатність мати права та обов'язки, а також бути дієздатним. У підсумку суб'єкт права виявляється зліпком з існуючого об'єктивного права. Вузькість та формалізм даного судження виявляються, щойно виникає потреба в уточненні міри автономності суб'єкта права стосовно існуючого правопорядку, здатності приймати ним самостійні рішення. Дане розуміння виявляється недостатнім тоді, коли ставиться завдання з'ясувати змістовно-генетичний зв'язок між людиною, юридичною та фізичною особою як різновидами суб'єкта права, визначити його статус як правової цінності.

---

¹ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. С. 194.

Суб'єкт права – це самоцінна правова індивідуальність¹, яка виявляється як причина самої себе, а також усіх процесів та явищ права. Він формує у своїй свідомості образи та ідеали права. Суб'єкт права певною мірою об'єктивує їх у правових відносинах та правовій діяльності, створює правові закони та застосовує норми права. Правовий суб'єкт є носієм цінностей правової культури, і він же піддає їх сумніву. Розмаїття проявів суб'єкта права можна пояснити онтологічною суперечністю його сутності та існування. На зовнішньому рівні, рівні існування він – особа, логічна конструкція; на внутрішньому – він особистість, носій правосвідомості та процесу смислотворення. Крім того, внутрішній план суб'єкта права також містить у собі протиріччя між телеологічним та деонтологічним планами діяльності, між прагненням до самореалізації, що орієнтується на певний спосіб самовдосконалення, та прагненням зберегти можливість такої самореалізації у відносинах з іншим шляхом свідомого обмеження своїх зазіхань через ідею визнання цінності іншого.

Отже, діяльність людини визначає центральне положення суб'єкта права у правовому житті, забезпечуючи його динаміку та підтримуючи ейдетичну актуальність. Поняття правового суб'єкта у такому контексті можна визначити через родові поняття «людина», уточнити через такі діяльнісні якості, як *бути носієм правосвідомості* та *бути правовим діячем*. Єдність цих якостей дозволяє визначити правовий суб'єкт як правову особистість, що має власну правосвідомість і здатна брати активну участь у правовому житті через правову комунікацію.

Правосвідомість як одна з характеристик правового суб'єкта є виразом ідеального начала у праві, утвореного послідовністю таких ментальних актів, як інтендування та конструювання. Їхні результати – предметні та змістовні значення права – згодом стають частиною правових відносин і, нарешті, інституціоналізуються. Правосвідомість, формуючи актуальне обличчя права, часто-густо вступає у протиріччя з легальними формами його презентації (законами, правовими інститутами, доктринами тощо). Дійсно, кожен правовий суб'єкт, будучи залученим у процеси правового життя, формує формалізовані та неформалізовані уявлення про те, яким має бути право та правові норми. Такі уявлення утворюють систему ціннісних координат, з позиції якої правові явища та події оцінюються як актуальні або неактуальні, як правові або неправові.

¹ Архипов С. И. Субъект права = Subject of law: теоретическое исследование. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 11.

Оскільки, як зазначав Х.-Г. Гадамер, істину не може пізнавати або повідомляти хтось один¹, то пізнавальна активність суб'єкта права не може не бути інтерсуб'єктивною і не враховувати позиції інших носіїв правосвідомості. Проте можливе «зжаття» інтерсуб'єктивності правосвідомості у тих випадках, коли відбувається процес руйнації політико-правового режиму у суспільстві, розклад правових цінностей та ідеалів. Тоді суб'єкт права, керуючись не стільки раціональними засадами, скільки егоїстичними цілями, почуттям самозбереження та інтуїтивними міркуваннями про право, реалізує приватні правові прагнення та зазіхання.

Слід зазначити, що і когнітивна активність правосвідомості, і практична реалізація її волі залежать від правової волі. Як слушно зазначає С. Архипов, оскільки правосвідомість прагне реалізуватись у зовнішніх поведінкових відносинах, то «вона існує не як абстрактна, теоретична свідомість, а як раціональний елемент волі, як її інтелектуальний бік»². Воля як вираз цілераціональних прагнень правового суб'єкта характеризує його як особу, здатну приймати та реалізовувати рішення у правовій сфері. Процес реалізації волі обумовлений єдністю двох її фаз – розсудом та правовим інтересом. Розсуд – це розумова діяльність, у рамках якої здійснюється аналіз варіантів правової поведінки, співвідносяться інтереси та можливості суб'єкта права.

Правовий інтерес виявляється як прагнення до досягнення поставлених цілей, задоволення потреб з допомогою правових чи неправових засобів. При цьому воля, а також розсуд та інтерес, що її спрямовують, розглядаються не як психологічні феномени, а як форми когнітивної активності суб'єкта. Вони забезпечують перехід від абстрактної можливості правової особистості до наступної її реалізації у рішеннях та діях.

У цьому контексті рух правосвідомості від розсуду до інтересу та волі може бути інтерпретований як момент інтенціональних переживань правового життя. Вважається, що смисловий зв'язок «правове життя – правосвідомість – воля» потребує окремого дослідження, тим більше що сучасна правова практика поповнює її такими інтенціями правової реальності, як «ризики», «поріг провини», «вольові рішення» тощо.

Отже, правосвідомість суб'єкта може бути визначена як багатогранний феномен, ядром якого є воля, спрямована назовні, у практич-

¹ Гадамер Г. Актуальность прекрасного. Москва : Искусство, 1991. С. 8.

² Архипов С. И. Субъект права в центре правовой системы. *Государство и право*. 2005. № 7. С. 17.

ну діяльність. Коли правовий суб'єкт стверджує в ній своє існування, він виявляється як правовий діяч. У цьому власне полягає генетичний та змістовний взаємозв'язок таких іпостасей суб'єкта права, як «бути носієм правосвідомості» та «бути правовим діячем».

На жаль, у дослідженнях, присвячених суб'єкту права, поняття правового діяча використовується нечасто. Хоча інтуїтивно зрозуміло, що правове життя існує завдяки якраз робітникам та роботодавцям, акціонерам, виборцям, суддям, злочинцям, покупцям, юристам тощо. Вони «практикують» право не тільки у стані рівноваги правовідносин та правопорядку, а й у ситуації його порушення. Саме на цей бік життя правового діяча звертав увагу Р. Ієринг у своєму вченні про «боротьбу за право»¹. Дійсно, коли людина наполягає на своїх правах, вона «додає свою крупицю у справу права на землі» та стверджує себе як особистість.

Однією з теоретичних засад для розуміння правового діяча як іпостасі суб'єкта права слід вважати феноменологічне вчення М. Алексєєва. Висловлюючи незгоду з тим, що «момент усвідомлюючої діяльності у галузі позитивно-правових установлень погашений фактом об'єктивного права»², він указує на необхідність дослідження емпіричних та життєвих границь осмисленого існування. Першою такою межею М. Алексєєв вважає усвідомлену поведінку, тобто дію, осяяну логосом позитивно-правових норм. Другий же бік пов'язаний, на думку дослідника, з таким атрибутом суб'єкта права, як бути визнаною та такою, що охороняється правопорядком, цінністю. Кожна з цих характеристик існування суб'єкта права як діяча є відносно самостійною. Наприклад, можна діяти осмислено, не порушуючи права і свободи людей, і при цьому страждати від правового свавілля. Так само як брати участь у політичних репресіях, санкціонованих та таких, що охороняються карним правом, і не відати того, що відбувається насправді.

Здолання фактичної дистанції між указаними характеристиками правового суб'єкта можливе лише за умови довільного чи недовільного включення його до мережі соціальних взаємодій. С. Архипов справедливо зазначає, що «суб'єкти права як особи, навколо яких формуються «правові ниті», для досягнення своїх практичних цілей вступають у правову комунікацію, прагнуть формувати не тільки свої

¹ Ієринг Р. Борьба за право. Москва : Феникс, 1991. 63 с.

² Алексєєв Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. С. 83.

відносини, а й створювати «другу природу» – право»¹. При цьому прагнення реалізувати свої інтереси змушує суб'єкта права вбудуватися як у персоніфіковані зв'язки, визнаючи цінність іншого, так і реалізуватися у нормативно формалізованих відносинах, прагнучи виразити загальну волю і своє розуміння того, яким має бути доцільна соціальна взаємодія. Оскільки правові норми й інститути передзадані суб'єкту права як даності правового життя, то правовий діяч сприймає та реалізується у них рекурсивно. Тобто таким чином, що цінність правових відносин та інститутів визначається значущістю для суб'єкта права попередніх умов та станів правового життя.

Здатність правового суб'єкта до осмислених дій та сприйняття правопорядку як цінності в юриспруденції зветься дієздатністю. Вона реалізується у діях особи, спрямованих на самостійне набуття, здійснення та виконання обов'язків. Дієздатність, поряд із правоздатністю (єдність правомочності та правових обов'язків), доповнює перелік характеристик суб'єкта права як правового діяча. Правоздатність зв'язана зі стадією «часткової» волі, тобто з таким станом суб'єкта права, як передготовність до самостійного формування правових рішень. Дієздатність визначається як більш високий рівень правової зрілості суб'єкта права, що виражається у його готовності реалізувати потенціал правомочності у конкретних правових діях.

Слід зазначити, що правомочність та дієздатність не тільки описують сутність суб'єкта права, а й утворюють окремий аспект правового життя – зв'язок суб'єкта права із системою законодавства. Завдяки таким характеристикам можна говорити про правове життя як про нормативний процес існування суб'єкта права. Твердження, що норми права є результатами діяльності правового суб'єкта і зберігають свою актуальність, дозволяє по-новому подивитись на традиційне трактування правових норм. Відповідно до нього, правові норми – це соціальні регулятори, що змушують суб'єктів адаптувати всі прояви діяльності до вимог держави та міжнародного права. Подібне розуміння правових норм суперечить запропонованій концепції правового життя щонайменше за двома засадами: по-перше, в аспекті елімінації активності правового суб'єкта і, по-друге, в аспекті відриву належного від сущого у змісті норм.

На нашу думку, правові норми можна віднести до таких утворень, які Е. Гуссерль назвав «формами свідомості та мотивації», передви-

¹ Архипов С. И. Субъект права в центре правовой системы. С. 18.

значеними *a priori* як можливі сутності правового життя. Вони є аналогом позитивних прагнень людини, мотивованих щоразу чимось новим. У процесі вільних роздумів можливий перехід до інших прагнень: як зробити вихідний мотив «цінності особистісного буття» очевидним та зрозумілим, як забезпечити зовнішнє їх визнання? Таке прагнення до ясності і є джерелом норм. Як зазначав Е. Гуссерль, «своєрідність розумного прагнення розуміється як прагнення надати особистісному життю форми зрозумілості стосовно тих чи інших позицій у судженнях, оцінках або практиці та, відповідно до неї, форми законності або розумності»¹. З цього випливає, що феноменологічний підхід дозволяє підійти до нового розуміння правової норми як форми осмисленого зв'язку між правовим суб'єктом та даностями правового життя.

Цікавим є досвід трактування правової норми в її зв'язку з волею правомочного суб'єкта, запропонований Ю. Пермяковим. Зокрема, дослідник стверджує, що людина у просторі права існує не тільки як адресат норм законодавця, а й як активний їх інтерпретатор. Так, посилаючись на норми права як на суто зовнішнє щодо себе («так передбачено законом», «відповідно до нормативно-правової бази» тощо), люди часто-густо тим самим позбавляють себе тягара особистої відповідальності, міркувань про цілі вчинків, необхідності зайвих та обтяжуючих пояснень власної мотивації. Крім того, відносна автономність суб'єкта права обумовлена свободою його переміщення в соціальному просторі, можливістю виходити з кола дій однієї норми та переходити в зону інших смислів і значень. Як зазначає Ю. Пермяков, «іноді розбіжність інтерпретації вчинків та намірів є достатньо великою, і тоді норма права набуває значення індексу, виконує логічну функцію реєстру значень... і указника послідовності змін, що відбуваються із суб'єктом права всередині якогось юридичного процесу»².

На перший погляд може здатись, що подібні трактування норм права відрізняються соліпсизмом та релятивізмом і зв'язані з тим, що для розв'язання протиріччя між легальною та легітимною складовими норми права поміщаються у простір душі людини. Сама ж людина стає «мірою всіх речей». Проте засади такого протиріччя слід шукати глибоко.

¹ Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопр. философии*. 1997. №4. С. 125.

² Пермяков Ю. Е. Обратная перспектива в философском познании права и практической юриспруденции. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания* : материалы междунар. практ. конф. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2007. С. 181.

ше: у розриві між правами та обов'язками, які завжди мисляться окремо та послідовно, не дивлячись на їхню формальну єдність. Такий розрив, власне кажучи, є звичайним станом правових відносин, свідомством їхньої обумовленості різноспрямованими процесами правового життя. Як слушно зазначає М. Алексеев, «утілити вказану розірваність в індивідуальній душі – означало б змусити емпіричну особистість вести з собою діалог, протягом якого вона по черзі буде грати роль уповноваженої та зобов'язаної. Чи ведеться такий діалог свідомо або несвідомо, нібито уві сні, чи говорить особистість сама з собою або з вигаданими фантастичними істотами, – однаково з нього не вийде жодних дійсних правовідносин»¹. Звідси випливає, що неможливо довести практичну значущість екзистенціального аспекту інтерпретації правових норм, так само як неможливо й заперечувати існування даного аспекту як форми правового життя.

На наш погляд, прагнення багатьох дослідників до розширеного тлумачення права та правових норм, що протистоїть однобічності позитивізму, доволі виправдане. Так, С. Алексеев зазначає, що «самі по собі норми – зовсім не єдиний компонент змісту права. Матерію права поряд з юридичними нормами на їхній основі утворюють індивідуальні приписи, санкції, міри захисту, юридичні факти та деякі інші явища правової дійсності»². Сполучення релятивізму та нормативності у трактуванні правової норми – це протиріччя, що є виразом процесуальності правового життя. При цьому міра її розвинення проявляється у можливості суб'єкта права впливати на окремо взяті, ізольовано існуючі правові норми та інші правові норми. Завдяки системі правових засобів згодом виникає можливість забезпечити багатобічний правовий вплив на суспільні відносини, урахувати інтереси різних суб'єктів³.

З'ясовані протиріччя між правомочністю та правовими обов'язками у дійсності правового життя виявляються сутнісними вимірами єдиного нормативного простору. В. Бачинін, описуючи даний простір, пропонує виділяти такі змістовні іпостасі норми права, як логос, номос та етос⁴. Логос норми права виражає її вихідну смисловою засаду, яка не дозволяє нормі змінюватись до непізнаваності у множині суб'єктивних тлумачень та інтерпретацій. Завдяки логосу суб'єкт права володіє во-

¹ Алексеев С. С. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. С. 193.

² Алексеев С. С. Теория права. Москва: Бек, 1995. С. 94.

³ Алексеев С. С. Теория права. С. 95.

⁴ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2006. С. 539–541.

лею до смислу, тобто в його свідомості конститууються соціально-значущі смисли та готовність до цілераціональних дій.

Номос являє собою потенційні моделі розвитку типових життєвих ситуацій. За ним стоїть конкретне правило поведінки – «вчиняй так, а не інакше...». У підсумку номос об'єктивується в законі, але у повсякденному правовому житті він представлений волею правового суб'єкта до порядку та волею до форми. Форма в даному випадку не є матеріальним носієм або «зовнішністю» правової норми – текстом, технікою, атрибутом судочинства тощо, а визначається принципами організації правового життя – справедливістю, рівністю та свободою. Такі принципи зв'язують генетично та змістовно правові норми з правовими цінностями та, ще глибше, із загальнолюдськими цінностями як даностями життєвого світу. Сукупність таких принципів, що утворюють моральний вимір правової норми, В. Бачинін називає етосом правової норми.

Ідея поліморфності правової норми, запропонована В. Бачиніним, уявляється вельми продуктивною. Вона дозволяє увияти в першому наближенні процес «буття» правової норми. Вона виникає у правосвідомості як інтуїція соціально-значущих констант, згодом реалізується у діях правового суб'єкта і знову актуалізується в його свідомості в акті співвіднесення здійснених дій з визнаними соціально-значущими константами.

Дана ідея може розглядатись як продовження замислу М. Алексєєва знайти «новий шлях» до правової норми. Для цього він пропонував уточнити поняття правової норми, що зберігає у собі множину різночитань, з допомогою поняття «нормативні факти». «Можна стверджувати, що будь-яка норма позитивного права є “нормативний акт”. Вона є фактом, оскільки діє або діяла; вона має нормативний смисл, оскільки є нормою»¹. Норма як «нормативний факт» не може розглядатись тільки як дещо історично-конкретне, підкорене логіці причинно-наслідкових відносин, але також не може визначатись тільки як приналежність до сфери чистого належного. Норми не мають часовості, але, виражаючи внутрішній смисл права, «випромінюють», продукують часовий процес. Антиномічність їхнього існування пояснює розмаїття джерел права – від держави як законодавця до правового почуття та звичаю, що у сукупності утворюють правовий етос.

Наведений аналіз різноманітних трактувань поняття правової норми показує, що поняття правової норми відбиває усе розмаїття право-

¹ Алексєєв Н. Н. Основы философии права. С. 149.

вого життя і передбачає множину значень. Воно, використовуючи образний вислів Л. Петражицького, є «такою, що шкутильгає» частиною теорії та філософії права. Недостатність наявних трактувань поняття правової норми пов'язана з тим, що класичне праворозуміння поступово втрачає монопольне положення, а альтернативні підходи ще не розвинуті або представлені інтуїтивними міркуваннями смислових вимірів правової норми. На даному етапі дослідження можна обмежитись констатацією факту, що існуючі однобічні уявлення про правову норму ускладнюють пошук відповіді на питання про те, якими мають бути судження правового суб'єкта про них.

Правові судження утворюють «тканину» правового життя, забезпечують можливість буття правових норм та «присутність» у ньому правового суб'єкта. Вони є значущим виміром-явищем правового життя, оскільки репрезентують його даність та обумовлюють комунікацію між суб'єктами права. Правове життя актуалізується у висловлюваннях про «пережите». Вони можуть бути формально-логічними побудовами й у такій якості сигналізувати про нормативний зв'язок суб'єкта з законодавцем та інституціями, що представляють його повноваження. Але вони можуть бути виражені й у формі суджень суб'єкта права про власну обґрунтованість як вихідну даність правового життя, і тоді правові судження можуть тлумачитись тільки герменевтично.

Перший вид суджень отримав у лінгвістиці назву перформативних (нормонаділяючих та нормоутворюючих) висловлювань. На їхнє значення у створенні інституціональних фактів указував Дж. Серль, стверджуючи, що «одна з найдивовижніших особливостей інституціональних фактів – те, що більшість з них можуть бути створені очевидно перформативними висловлюваннями. Перформативність належить до того, що я називаю «декларація». У декларації положення речей, представлене змістом препозиційної мовної дії, переноситься у буття з допомогою успішності демонстрації істинності мовної дії. Інституціональні факти можуть бути створені завдяки перформативності таких суджень, як «Зустріч відкладається», «Я заповідаю своє майно племінникові», «Я призначаю Вас головою» тощо. Такі висловлювання створюють стан речей, який вони представляють; і в кожному випадку стан речей – інституціональний факт»¹. На подібні висловлювання, що щільно вписані в існуючі соціальні структури, звертав ува-

---

¹ Серль Дж. Конструирование социальной реальности. URL: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/searle.htm> (дата звернення: 20.02.2017).

гу Е. Гуссерль, називаючи їх повідомленнями. Проте, якщо в аналітичній юриспруденції їхнє значення абсолютизувалось (наприклад, у теорії команд Дж. Остіна) таким чином, що можна було ставити знак рівності між правовими та перформативними висловлюваннями, то Гуссерль сумнівався у виправданості такого розширеного трактування. Зокрема, він вважав доцільним уточнити: якщо повідомлення має сутнісне відношення до необхідного зв'язку, то чи впливає з цього, що воно не має мати суттєвого відношення до ймовірного зв'язку? Іншими словами, «там, де одне вказує на інше, там, де впевненість у бутті одного емпірично (тобто випадково, не необхідно) мотивує переконаність у бутті іншого, чи не має тоді мотивуюча переконаність містити ймовірну засаду для мотивованої?»¹.

У лінгвістиці висловлювання, пов'язані з інтерпретацією того, що реалізується ймовірно, а також тлумаченням неоднозначних ситуацій, отримали назву мотивуючих. Якщо визнати самостійність їхнього статусу у правовому житті, то метою правових висловлювань має бути не тільки об'єктивація вимог та приписів правових інститутів, а й суб'єкт права як такий. Як наслідок, мотивуючі судження не мають виключати комбінування значеннями, наприклад, у ситуації, коли потребується розв'язати дилему або суперечку конфліктуючих сторін.

Крім того, мотивуючі правові судження виражають історію зміни екзистенціальних станів правового суб'єкта. П. Рікер зазначав, наприклад, що біографічне оповідання лежить в основі визнання цінності права, оскільки «... історію можна визначити як порядок визнання, що воєдино сплітає індивідуальні історії. Подібно до того, як мова (langue) – інститут, що поєднує всі мовні прояви (discours), писемна історія, що твориться істориками, є порядком визнання у гегелівському сенсі слова, у ній переплітаються приватні історії, історії окремих людей»². Відповідь на питання, хто оповідач історії свого життя, пов'язана зі здатністю відповідати за свої слова та вчинки, тобто вважати себе таким же «я», яке скоїло вчинок і якому належить розплачуватися за його наслідки.

Наступною особливістю мотивуючих правових суджень є інтерсуб'єктивність. Вона обумовлена тим, що мотивуючі судження не є анонімними, а завжди передбачають наявність «іншого» як такого,

¹ Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II. Москва : Гнозис : Дом интеллект. кн., 2001. 529 с.

² Рікер П. Торжество языка над насиліем. Герменевтический подход к философии права. *Вопр. философии*. 1996. №4. С. 30.

хто говорить або слухає. Така співвіднесеність із «іншим», виловлена у мові, визначає правову осудність суб'єкта, оскільки дозволяє наповнити смислом його дії та події, що відбуваються. Виконуючи функцію засобу рефлексії, мотивуючі судження, з одного боку, встановлюють зв'язок правового суб'єкта з юридичною сферою, а з іншого – включають його у більш широкий контекст простору суспільної дискусії. Як пише П. Рікер, «...долучаючись до суспільного простору дискусії, ми надаємо іншим не тільки докази наших тверджень, а й засади наших дій та суть нашої оповідальної ідентичності. Саме в суспільному просторі ми відповідаємо на питання “Хто ви?”. У такому сенсі питання “Хто?” саме є суспільним (publique)»¹.

Отже, специфіку мови правового суб'єкта рівною мірою визначають як перформативні, так і мотивуючі висловлювання. Якщо галузь перформативних висловлювань обмежена формально-логічними викладеннями офіційного права (галузь юридичної догматики), то мотивуючі висловлювання використовуються для всіх інших аспектів правового життя та виразу активності «суб'єкта, що не спить» (Е. Гуссерль).

Суб'єкт права з його здатностями до реалізації правомочності, правових обов'язків та здатністю до правових суджень дозволяє визначити правове життя як раціонально організоване та таке, що осмислюється, утворення. Однак у складі правового життя існує вимір-явище, пов'язане з діяльністю суб'єкта, проте не завжди усвідомлене ним цілковито. Воно залучене у правове життя, але водночас виходить за його межі через співвіднесення з іншими «горизонтами» життєвого шляху. У феноменології така структура отримала назву інтуїції пережитого-прожитого, або досвіду.

Зазначимо, що у феноменологічній традиції розуміння досвіду протистоїть традиційним його трактуванням, у яких він визначається як результат накопиченого знання або експерименту. Таке розуміння досвіду, як справедливо зазначає Г. Гурвич, «відмежовує нас від цілісної та виключно якісної дійсності, яку ми безпосередньо переживаємо»². На відміну від нього, феноменологічне трактування досвіду засноване на гуссерліанській тезі про те, що жодна сфера життєвого світу не може бути редукована до єдиної, універсальної сутності (наприклад, право

---

¹ Рікер П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права. С. 30.

² Гурвич Г. Д. Философия и социология права : избр. соч. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2004. С. 224.

не може бути зведене до норми, соціального факту або морального постулату). Проте вона може бути набута у досвідному сприйнятті.

Можна припустити, що поняття досвіду у феноменологічному контексті може бути визначене як форма освоєння дійсності. Освоєння, на відміну від пізнавальної діяльності будь-якого роду, – це елемент системи діяльності, який передує акту безпосереднього перетворення предмету й пов'язаний з цілепокладанням, визнанням певної нормативно-ціннісної системи. Саме на ньому заснований вибір моделі практичних дій.

З метою уточнення змісту поняття «освоєння» можна виділити рівні освоєння: соціально-значущий та особистісно-значущий. Засадою такого поділу є засіб вираження цінності на тому чи іншому рівні освоєння дійсності. Так, якщо розглядати цінність як ядро онтологічної сутності правового життя, то вона, з одного боку, може виражати ставлення суб'єкта до дійсності, а з іншого – опосередковує зв'язок даного суб'єкта з передзаданими способами існування. Цінність «обтяжує» людину суспільними умовами, але при цьому вона не має бути байдужа суб'єкту, адже натомість вона перестане бути цінністю та перетвориться на фактор примусу. Саме тому цінність являє собою несуперечливу єдність особистісного смислу та соціального значення. Їхня єдність і визначає динаміку освоєння.

Розгортання даного процесу починається завжди з особистісного смислу. Але людська свідомість не є замкненою у собі монадою, вона інтросуб'єктивна, а отже, розвивається, збагачується завдяки соціальним значенням. Оскільки особистість не протистоїть суспільству, його вплив на особистість конкретизується через окремі соціальні значення, що виявляються у процесі функціонування певних нормативно-ціннісних систем. Однак соціальні значення завжди реалізуються для особистості не повністю, а мірою відповідності суспільних функцій норм та цінностей умовам діяльності особистості. Таким чином, засвоєння є такою формою діяльності, де розв'язується протиріччя між тим, що визнається суб'єктом як соціально-значуще, та тим, що є особистісно-значущим.

Наступним кроком в уточненні поняття «освоєння» має стати виділення таких його класифікаційних типів, як практичне освоєння, духовне освоєння, практично-духовне освоєння та духовно-практичне освоєння. Практичне освоєння обумовлене зв'язком із практикою, є матеріальною дійсністю. Духовне освоєння перетворює світ ідеально та реалізується у теоріях, віруваннях, ідеалах. Однак можливий пере-

хід не тільки від практичного до духовного освоєння, а й від духовного до практичного. Так, духовно-практичне освоєння є розумовим перетворенням світу, що переходить потім у перетворення дійсне. У такому сенсі духовно-практичне освоєння є діяльністю, спрямованою на створення та відтворення цінностей, ідеалів, світоглядних принципів. Реалізуються вони через різні форми суспільної свідомості у практичній діяльності людей. Сферами духовно-практичного освоєння у такому контексті є такі види інтелектуально-духовної практики, як мораль, моральність, релігія, наука тощо.

На рівні практично-духовного освоєння дійсність представлена у вигляді стійких схем або алгоритмів діяльності. Вони виникають із реальних потреб, існуючих у вигляді розумових образів, символів, ритуалів, традицій. Реалізуються такі схеми в безпосередніх актах поведінки суб'єкта. Завдяки можливості моделювання способів поведінки та діяльності предмети, піддані духовно-практичному освоєнню, мають високий ступінь образності та смислової змістовності, виявляються у нормуванні та ідейному (або ідеологічному) обґрунтуванні діяльності.

Слід підкреслити, що досвід може бути інтерпретований з позиції різних способів освоєння дійсності: особистісно-значущий та соціально-значущий, практичний, духовний, духовно-практичний, практично-духовний, та представляти різні «горизонти» правового життя. Іншими словами, правове життя може бути досліджене у його зв'язку з теоретичним пізнанням, практикою, символами, ритуалами, правовими почуттями тощо. Однак специфіку правового життя більшою мірою визначає досвід, що розглядається в аспекті практично-духовного освоєння дійсності. Сам даний спосіб освоєння корелює з правовою діяльністю, правовими нормами та цінностями, що є переробкою образів споглядань та уявлень про конкретні моделі поведінки.

Слід уточнити, що у контексті правового життя досвід має визначатись як соціальний. У такому розумінні досвід виявляється знятою діяльністю, її історичною іпостассю та іншим буттям. Крім того, оскільки освоєння як форма діяльності є інтерсуб'єктивним та ціннісним, то головним його предикатом має бути соціальність або, за термінологією П. Сорокіна, «соціальна душа». Однак дане уточнення не означає, що соціальний досвід є тільки колективним або соціетальним, пов'язаним із широкими імперативними узагальненнями. Він іманентно містить здатності окремого суб'єкта як умови визнання та актуальності таких узагальнень.

Поняття соціального досвіду та правового життя утворюють відношення перетину та водночас підкоряються поняттю життєвого світу. Даний зв'язок між ними показує, що правове життя є важливим, проте не єдиним «горизонтом» життєвого світу. Стосовно ж його позаправових горизонтів (релігійні, економічні відносини, моральність тощо), то вони утворюють зв'язок із правовим життям з допомогою такої форми практично-духовного освоєння світу, як соціальний досвід. Останній містить широкий спектр соціальних суб'єктів, стихію соціальних процесів, тобто всі фактори, що визначають багатоглибкість, динаміку та актуальність права, можливість переходу його у неправу.

Г. Гурвич, досліджуючи глибинні засади правового життя, також знаходить їх у досвіді, точніше, у його специфікації – юридичному досвіді: «У більш широкому аспекті в усіх юридично значущих актах з боку законодавців, толмачів закону, керівників та підлеглих, виборців, сторін договору, членів різних об'єднань, що беруть участь у правовому житті тієї чи іншої групи, виявляється могутній безпосередній досвід, який єдиний надає смислу всім юридично значущим діям з боку названих осіб»¹. При цьому Г. Гурвич наполягає, що завдяки самій структурі права індивідуальний досвід виявляється виключеним з досвіду юридичного. Тому останній завжди є досвідом колективним. Дане обмеження, запропоноване Г. Гурвичем, обумовлене небезпекою додавання у дослідження права елементів соліпсизму та релятивізму, які дійсно часто супроводжують інтерпретації права. На нашу думку, принцип інтерсуб'єктивності, учення про життєвий світ Е. Гуссерля можуть розглядатись як теоретико-методологічні умови здолання подібних пізнавальних ускладнень. Крім того, аби показати змістовно-генетичний зв'язок правового життя з іншими сферами життя суспільства, доцільно замість поняття юридичного досвіду, запропонованого Г. Гурвичем, використовувати більш широке поняття соціального досвіду.

Соціальний досвід як вимір-явище правового життя дозволяє з'ясувати низку його додаткових характеристик. По-перше, у повторях соціального досвіду виражається стійкість проявів правового життя, а співвіднесення з певним зразком поведінки або типовою ситуацією є умовою ідентифікації суб'єкта права. Наприклад, соціальний досвід формує правові судження у вигляді мовних кліше, приказок, юридичних формул, які рівною мірою можуть бути використані як на професійному, так і на повсякденному рівні правового життя.

¹ Гурвич Г. Д. Философия и социология права : избр. соч. С. 261–262.

По-друге, у контексті соціального досвіду правове життя виявляється як багаторівнева система норм та цінностей, що будується не тільки на раціональних, а й на ірраціональних засадах. Дана особливість зв'язку соціального досвіду та правового життя К. Скловським пояснюється тим, що мірою руху до основних, базових норм їхній смисл стає дедалі менш вичерпним. У них все частіше виявляються архаїчні, такі, що втратили безпосередню змістовність, але такі, що «просвічуються», пласти. Юридичні дефініції протистоять цій безодні, до краю якої юристи-практики не наважуються наближатись без допомоги коментарів¹.

По-третє, соціальний досвід представляє процеси як переважаючі форми буття права. Це зв'язано з тим, що соціальний досвід – це форма розгортання схеми діяльності у просторі та часі. Як зазначав Г. Гурвич, «інтеграція ідей цілеспрямованої дії у рамках креативної тривалості не тільки полегшує їх втілення в емпіричних фактах... але підтверджує мінливість юридичних досвідів, які змушені слідувати за встановленням ідей у часі»². У такому контексті правове життя виявляється як тривалість ідей та дій, що продовжуються, як тривалість, що сама ж і створює умови для їх продовження.

Слід зазначити, що протягом дослідження вимірів-явищ правового життя щоразу необхідно було звертатись до такого явища правового життя, як цінності. Уже достатньою мірою показані соціальна та семантична функції цінностей, що дозволяє розглядати їх як окремий вимір правового життя. Доповнюючи попередні роздуми про місце цінностей правового життя, можна стверджувати, що цінності є самореферентними. Це означає, що реальні факти права можуть відповідати або не відповідати їм, проте у будь-якому випадку цінності представляють самих себе, а не щось реальне. Наприклад, М. Мамардашвілі міркував про цінності свободи через запитування: «Для чого потрібна свобода і що вона є? Свобода нічого не виробляє, та й визначити її як предмет неможна. Свобода виробляє тільки свободу, більшу свободу. ...Але немає такого предмету у світі, названого «свободою», який ззовні доведеним чином можна комусь показати та передати. Свобода не є такою, що доводиться, совість не є такою, що доводиться, смисл не є таким, що доводиться тощо»³.

¹ Скловский К. И. Право и рациональность. *Обществ. науки и современность*. 1998. №2. С. 66.

² Гурвич Г. Д. *Философия и социология права* : избр. соч. С. 259.

³ Мамардашвили М. К. *Философия – это сознание влух. Как я понимаю философию*. Москва : Прогресс, 1990. С. 62.

Таким чином, цінності, у тому числі й правові, виявляються як абсолютні дані належного. Дана їхня особливість дозволяє їм бути критеріями оцінки реальних фактів з точки зору цінності та контрцінності, тобто можливості або неможливості утворення несуперечливих зв'язків (валентностей) з іншими визнаними цінностями.

Так, у сучасній теорії та філософії права активно обговорюється питання про те, чи можна вважати неправу цінністю. Наприклад, чи має цінність насилля, застосоване щодо злочинця або тіньова економіка як вихід з-під «опіки» бюрократичних структур? Це питання можна розгорнути і в іншій площині. Чи можна вважати якийсь факт ціннісним, тобто таким, що стверджує осмисленість буття суб'єкта права, якщо співвіднести даний факт з якоюсь іншою цінністю? Якщо у негативному факті правового життя цінність виокремлюється, то він може бути співвіднесений з цінністю, оцінений як цінність; якщо ні, то жодні посилення на плюралізм та переоцінку цінностей не в змозі приховати його руйнівної для суспільства природи.

Отже, концепт правового життя виявляється як смисловий корелят права. Він може бути визначений як предмет або «правовий об'єкт» феноменології права інтегративного праворозуміння. Зміст концепту правового життя складають доступні для освоєння даності, що характеризують його з позиції смислових вимірів та вимірів-явищ. Смислові виміри задають гносеологічний аспект дослідження правового життя та визначають його як простір очевидних уявлень, які передують науковому та практичному його освоєнню. Виміри-явища дозволяють визначити правове життя як сукупність правових явищ, обумовлених діяльністю суб'єкта права, зв'язаних із соціальним досвідом, закріплених у правових нормах та цінностях. Система зв'язків між вимірами-явищами та смисловими вимірами утворює теоретичну модель, значення якої полягає в тому, що вона відкриває наявне буття правового життя та актуалізує його предметне значення.

3.2. Структурні артикуляції символічного простору права в парадигмі його динамізму

Сучасні соціогуманітарні та семіотичні тенденції перетворення мовних структур від оповідання до дискурсу значно впливають на

семантику, герменевтику і онтологію права. Постмодернізм виявив деконструктивні можливості правового наративу, що дозволяє відчутти тілесність права. Характерною особливістю деконструктивної інтерпретації права є зміщення смислотворчої ініціативи від автора юридичної норми до її застосовувача – безпосереднього учасника дискурсу. Особливої актуальності на цьому фоні набувають проблеми герменевтичних можливостей права у віртуальному світі комунікації, а також його оптимальної мовної формалізації на різних етапах правозастосування. Це зачіпає більш масштабну проблему сенсу права як такого. Світ ідей, символів і світ соціальних зв'язків існують сьогодні за допомогою комунікації та за принципом динамізму. Це далеко не завжди призводить до діалогу, консенсусу і порозуміння, але часто – до непримиреного дисонансу і деструкції. Тому в значній мірі актуальним видається сьогодні пошук нових смислів і обґрунтувань права в інтересах суб'єкта інформаційно-комунікативного динамічного буття.

Динамізм сьогодні є однією із найпопулярніших категорій, модальностей та репрезентативних практик, найактуальнішим модусом буття та методом розуміння. У контексті постмодерну динамізм набуває застосування у техніці, науці, живописі, літературі, кінематографії, історії, політиці, праві тощо. Сенс динамізму як популярної тенденції узгоджується і проявляє себе через категорії: транзитивність, перформативність, інтертекстуальність, деконструктивність, креативність, дискурсивність, синергетична саморегуляція та, нарешті, віртуальність. Їх синтез утворює постонтологічний контекст буття. Так, інтерсуб'єктивістське визначення сучасного права ґрунтується саме на потенційності й динамізмі усіх форм його буття, мінливості смислів і значень.

Метою даного дослідження є обґрунтування необхідності деконструкції мовних і текстових структур права за принципами дискурсивної комунікації, інтерсуб'єктивізму та смислової креативності. Одним із завдань на шляху до цієї мети є аналіз вже напрацьованих в літературі та історіографії принципів тропології і деконструкції заради застосування їх у правовому наративі в надії похитнути позитивістські канони юридичного оповідання. Реальність самого права та його фактичність охоплюються у процесі безпосереднього переміщення від сенсу означаючого до сенсу означуваного. Даний герменевтичний прийом запозичено із філігранної практики деконструкції Мішелем Фуко каліграми Рене Магритта. Завданням дослідження є також пошук і аналіз онтологічних і методологічних підстав нових смислів права в умовах динамічного хаосу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що спеціальні проблеми структурування та інтерпретації правових текстів, пов'язані з деміфологізацією права в дискурсі, до сих пір є не дуже популярними в філософсько-правовій літературі. Вихід на проблему правового нарративу в даному дослідженні здійснюється через літературну семиотику (Ц. Тодоров, Н. Фатєєва, М. Риклін), структуралізм (Р. Барт, В. Беньямін, М. Ямпольський, У. Еко), а також європейський деконструктивізм, що приділяв увагу особливостями буття речей в просторі мови (Ж. Дерріда, Ж. Батай, П. Рікер), в тому числі через тропологію історичного нарративу Х. Уайта¹. З метою власне обґрунтування техніки дискурсивного нарративу залучені роботи з методології історії (Б. Кроче, О. Пронштейн, М. Блок), філософії деконструкції (М. Фуко, В. Подорога, М. Хайдеггер), структуралізму (О. Фрейденберг, Ю. Меламед), філософії права (В. Речицький, В. Баранов).

Реальність права постмодерну та динамізм як її сутнісна риса є головною проблематикою у працях І. Честнова, В. Четверніна, А. Полякова, С. Максимова, О. Стовби, Ю. Оборотова, О. Петровської, Н. Сагохіної, Л. Удовики, Н. Малиновської, С. Мурашової, Н. Ісаєва, Н. Андріанова, В. Касьянова та інших фахівців в галузі правової онтології. У даному дослідженні здійснено спробу застосування методології деконструктивізму в галузі права. За зразок узята техніка деконструкції С. Жижека, Ж. Дельоза, Ж. Бодрійяра, С. Корнева, П. Рікера та, нарешті, М. Фуко, зокрема його віртуозний деконструктивний аналіз каліграми та її «зворотнього» малюнку. За предметну основу дослідження взято правовий текст як головне поле для перформативних, деконструктивних та герменевтичних практик з метою виявлення тіла права. Подібні артикуляції в горизонті нарративу взагалі є характерним для постмодернізму (П. Рікер, Г.-Г. Гадамер, Дж. Остін, Ж. Дерріда, Н. Маньковська, О. Бурова, Ю. Грязнова, Ю. Крістева, Л. Усанова, В. Суслов та ін.).

Доречним є продовження постнекласичного дискурсу на тему динамізму права в умовах глобальної комунікації, її мережевого регулювання та загального перезавантаження філософсько-правового методологічно-категоріального апарату. Феномен динамізму права є сьогодні предметом численних теоретичних концепцій та відкритих дискурсів, що відрізняються своїми аспектами та нюансами тлумачення буття права: від комунікативності до темпоральності. Активні по-

¹ Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX в. : пер с англ. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. 528 с.

шуки в горизонті правового динамізму зумовлені необхідністю онтологічного обґрунтування нових реальностей права у сучасному поліонтичному світі. Постструктуралістський підхід до правового оповідання дозволяє виявити способи функціонування письма і виробництва смислів, а також досягти розуміння того, що сенс права не може бути заданий прагматично-позитивістським критерієм і навіть зведений до нескінченної безлічі індивідуальних смислів. Він виникає в самому процесі референції емпіричних подій, більш того, збігається з самим його пошуком. Отже, справедливість є трансгресія – вічне становлення.

Герменевтико-феноменологічний аналіз правових текстів (нормативних матеріалів, законів, матеріалів судової практики та матеріалів слідства) дозволяє говорити про них як про юридичний метатекст в значенні відкритого центонного знакового простору, зверненого до глобального досвіду і традиції метаправа. Тлумачення і розуміння метаправа може бути здійснено за допомогою тропологічної теорії дискурсу. Тропология є інструментом аналізу і осмислення фактів, образів, понять і зв'язків між ними, які служать знаками реальності, що репрезентується в наративі. У свою чергу, тропология правового тексту є методологією розуміння юридичної ситуації та логікою встановлення юридичної справедливості в контексті правового наративу. Якщо легізм намагався зробити це за допомогою критично-номологічного аналізу, то інтерсуб'єктивізм – за допомогою наративного дискурсу. При цьому відхід від детермінованої розповідності, концептуальності, конструктивізму і стереотипності загрожує юридичному наративу втратою його офіційно-правового характеру і легітимності, оскільки в полі юридичного наративу роль непорушної міри справедливості виконує закон.

У правовій реальності вердикт правосуддя зупиняє дискурс справедливості, а разом з ним і становлення смислового поля. Однак правова ситуація продовжує розвиватися. Не стоять на місці події, відомості та думки про них суб'єктів, їх значення, оцінка, значимість і, нарешті, правова реальність, самі закони. Доцільним є ретельне дослідження відносин між способом завершення оповідання і можливостями змістоутворення в ньому. Сьогодні прогрес і фіналізм заміщуються процесуальністю, конструктивізм – хаотичною деконструкцією, кінець – кризою в значенні нескінченного переходу, а детерміністське пояснення – дискусійною розбіжністю (полілогом). При цьому технікою розуміння в комунікативній реальності права є саме

дискурс; він же гарантує правову справедливість за умов незалежного договору.

Тропологічно саме пафос нічим не скоректованої, безстереотипної інтерпретації дозволяє звільнитися від впливу кінця (сюжетного фіналу), тобто від обумовленості. Несподіванка результату – замість наближення очікуваного. Онтологічні контакти з минулим і майбутнім, дійсним і належним, мотивами і наслідками, звинуваченнями і виправданнями відбуваються у відкритому доступі дискурсивного наративу. Стратегія інтерпретатора повинна орієнтувати на критику як звинувачень, так і виправдань, на контраст їх аргументації. Саме текстуальні артикуляції здатні задати логіку інтерпретації правового тексту. Нова раціональність закладена в самій технології інтерпретації подій за допомогою багатостороннього дискурсу зацікавлених і незацікавлених осіб. Формально зафіксований конфлікт аргументів і точок зору утворює відкритий і динамічний метанаратив, продуктивний щодо смислів.

Наративна природа судового вироку не тілесна за своєю суттю. Вирок є подія поверхні – формалізоване переплетення суджень за алгоритмами закону (особлива тропологія). На піку фатальної парадоксальності протистоять один одному два види наративу-вироку: звинувачення і виправдання як несумісні і взаємовиключні результати правосуддя. Саме вони спричиняють очікувану тілесність права і є гарантією правозастосування. Однак при цьому «звинувачення» і «виправдання» – по суті просто твердження. Таким чином, посередником між подіями, які вже відбулися і не повторяться, і подіями, які стануть реакцією правосуддя на них (санкція або виправдання), є наратив-вирок.

Слід в черговий раз визнати правоту П. Рікера відносно того, що право здійснюється в просторі мови¹. Однак у той час як сучасний літературний і соціальний дискурси претендують на свободу і плюралізм, юридичний вирок, невідворотно вирішуючи долі людей, вимагає суворой однозначності. На тлі цього суперечливим видається співвідношення двох реальностей: правової реальності дискурсу і реальності виконання вироку, обидві з яких є невід’ємними етапами правосуддя. Дискурс – тривала криза, смислова трансгресія. Вирок – незворотний фінал, кульмінація інтриги. Синергетична логіка відкритого, нелінійного дискурсу права – проти діалектичної логіки номологічного оповідання (гіпотеза – диспозиція – санкція).

¹ Рікер П. Конфигурация в вымышленном рассказе. *Время и рассказ* : в 4 ч. : пер. с фр. Москва ; Санкт-Петербург : Унив. кн., 2000. 224 с.

Формалізм позитивного права («буква закону») тропологічно й кон'юнктурно обумовлює легітимний вирок. Однак легітимність набагато вужча за справедливість як таку. Задовольнити вимоги справедливості – зовсім не означає винести звинувачувальний або виправдальний вирок. Часто значення і знак не збігаються. Легалізуючий коментар умертвляє сенс факту, який коментується. Фрагментарна ж подробиця, яка не коментується, робить цей світ неповним, чим активізує свідомість інтерпретатора, відкриває і розширює обрій його розуміння.

Механізм правового змістоутворення запускається в ході зіставлення в одному юридичному наративі суб'єктивно-свідоцьких, протоколюючих, нормативних та інтерпретуючих текстів, а також нашарування певних фактів, їх оцінок і тлумачень. При зрушеннях, зіткненнях і нашаруваннях суперечливих інтертекстуальних рядів відбувається мерехтіння правової справедливості – гармонійної і адекватної належності. Кожен фрагмент правового гіпертексту, опиняючись включеним в цілу мережу текстів, створених до нього або паралельно з ним, набуває візуального багатовимірного прочитання, стаючи, за визначенням У. Еко, мультисеквенціальним¹, деконструктивним. Розсіювання сенсу і структури гіпертексту орієнтовані на формування метасвідомості, яка б урівнювала і примирювала в одному глобальному просторі інтерпретації багатьох авторів і тлумачів – учасників правової реальності, надаючи їм вільний фокус правового зору, шляхів і способів розуміння права.

В юриспруденції означуване, або вихідні фактичні матеріали справи, отримує оцінку і сенс в результаті накладання на нього стійких формалізованих найменувань. Підсумком такого позитивного накладання стає юридична кваліфікація того чи іншого факту як відповідності нормі або відхилення від неї. Згідно ж з постнекласичною теорією розуміння права, втрата однозначного зв'язку між означуванним (фактом) і означуючим (нормою) стимулює становлення самого телеса права. Звідси виникає новий образ права: право – не як обмеження, а як можливість. Отже, ефект правозастосування все більш залежить від широти горизонту інтерпретації правового наративу.

Цілком очевидними є сьогодні такі властивості інформаційно-комунікативного середовища і його суб'єктів, як анонімність, спонтанна орієнтованість, самодостатність, самоцільність (у собі мета), поверхо-

¹ Еко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию : пер. с итал. Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. С. 6.

вість, нестійкість позиції. Усе це в значній мірі ускладнює можливість раціонального регулювання, систематизації та притягнення до відповідальності учасників комунікації. Так, на думку Ю. Меламед, комунікація має властивості самопородження, самоорганізації і саморозвитку (аутопоезис). Не люди здійснюють комунікацію, а комунікація здійснює сама себе. Часто вона безсуб'єктна, абсолютно нераціональна. Усередині комунікативної системи можуть утворюватися лише цілеорієнтовані епізоди¹. Фрагментарна мережа комунікативних відносин як поле протистояння явищ і висловлювань, дій і можливостей, фактів і контрфактів, конфліктів і примирень, постає як простір конституювання деонтології права, віртуального буття права.

Тому актуальними сьогодні уявляються деонтичні тенденції у праворозумінні, аналіз віртуальної модальності права шляхом застосування методів модальної логіки, зокрема семантики можливих світів, які утворюються у смисловій динаміці правового комунікативного простору. Сучасне право розглядається як складна мовна дисипативна структура, що саморозвивається у віртуальному вимірі контрфактичних висловлювань. Будь-яка система права та передбачений нею судовий процес постають як відкритий простір герменевтичного дискурсу, в межах якого доповнюється і саморозвивається право. Судові ж правотлумачні акти виявляються самостійними дискурсивними джерелами права.

Штучно утворений світ контрфактичних висловлювань у певному сенсі віртуальний, адже його вплив на дійсність відбувається через припущення можливого. Контрфактичність не є обмеженою фізичними законами; закони тут створюються і змінюються самою людиною. За своєю природою віртуальна реальність певною мірою відповідає не тільки феноменологічному полю смислів, але й правовій реальності, яка деонтологічно вбачає існування права не в бутті реального, дійсного, а в бутті повинного, потенційного, необхідного, належного.

Фактичність юридичної провини та її ступінь утворюються та корелюються на принципах модальної логіки висловлювань, зокрема логіки деонтичної модальності (заборона-право-обов'язок), та логічної семантики можливих світів. Очевидно, що можливе задає характер дійсного, а дійсне змінює значення минулого. Уникнути того, що реально здійснилося, не можна, проте усвідомити фактори, які вплинули на реалізацію одних можливостей та нейтралізували прояв інших –

---

¹ Меламед Ю. Перепостили – следовательно, существуют: что такое текст в Фейсбуке. *Логос*. 2012. №2 (86). С. 16–17.

означає у повній мірі розкрити потенціал певної конкретної події, усвідомити її глибинний сенс та сучасну значимість. На реальний стан дійсності, так чи інакше впливають випадкові фактори. Тому будь-який фрагмент правової реальності може набувати особливого онтологічного й герменевтичного сенсу через співвіднесення в ньому модальності можливого і модальності належного, що виявляються у просторі мови. Розглядаючи будь-які з подій і обставин в якості «найважливіших», «визначальних» факторів, людина розробляє віртуальні світи значеннєвої фактичності, що суттєво впливають на її оцінку сучасності та наявних можливостей належного, що в ній приховані¹.

Віртуальний простір права утворюється через інформаційно-комунікативну активність суб'єктів правовідносин, кожен з яких являє свою симулятивну реальність правової ситуації. Кінцева кількість можливих світів (тобто уявних варіантів скоєння злочину, ступеню провини злочинця, фактів справи і їх доведеності, винесення справедливого вердикту) взаємодіють і систематизуються у динамічному неоднозначному синергетичному полі права заради прийняття справедливого рішення на базі вичерпної інформації. Віртуальність синергетики може бути протиставлена віртуальності міфу. Перевагою синергетики над міфом можна вважати технічну можливість побудови альтернативних віртуальних сценаріїв розвитку правової ситуації при врахуванні впливу всієї сукупності факторів. Поліонтична, комунікативна природа права дозволяє включити до його реальності світ належного, світ припустимого і світ імовірного як такі, що мають сутнісний вплив на спосіб буття людини в реальній дійсності, яка дедалі набуває віртуальних рис.

До можливих світів, логіку яких досконало аналізує Е. Сидоренко, належать світ належного і світ необхідного, світ реального і світ неможливого, світ минулого і світ майбутнього. Такі автономні, потенційні і варіативні виміри буття є полем застосування герменевтичної логіки практикуючих юристів: оперативного слідчого, адвоката, прокурора чи судді, що займаються з'ясуванням фактів кримінальної справи, мотивів злочинних дій, обставин, умов, підстав злочину тощо². Установлення самого факту та ступеню юридичної провини ґрунтується на порівняльній логіці та модальній логіці висловлювань. Модальність імовірності, вірогідності, можливості має місце в юридичній

---

¹ Гусев С. С. Смысл возможного. Коннотационная семантика. Санкт-Петербург : Алетея, 2002. 256 с.

² Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в девяти очерках). Москва : Эдиториал УРСС, 2002. С. 253.

практиці: у слідчому експерименті, при аналізі версій слідства з приводу скоєного злочину, під час прийняття судових рішень тощо.

Припускаючи, що можливі світи – це велика множинність актуально обумовлених атомарних тверджень та їх котрфактуалів у змістовному просторі суб'єктивної рефлексії, слід припустити, що зміна будь-якого з них, як і зміна об'єктивного стану речей, спричиняє численну кількість наслідків. Отже, юрист-професіонал змушений шляхом логічних міркувань виділити тільки один варіант події (чи істини) як виправдано-імовірний та відсікти всі інші як припустимо-імовірні, після чого, співмірюючи із деонтичними модальностями (обов'язково, дозволено, заборонено), довести чи спростувати факт злочину та ступінь провини певних осіб. При цьому множинність варіантів справедливості (чи істини) зберігається у тій мірі, в якій залишаються відкритими герменевтичні змісти динамічної правової реальності. Модальна логіка і теорія аргументації оперують не подіями, а висловлюваннями про них, перетворюючи змістовно-нейтральні, конкретні події у значущі факти шляхом введення їх у відкритий смисловий контекст. При цьому факти можуть належати як світу онтологічно-дійсного, так і світу деонтологічно-можливого.

Онтологія віртуальності завдає нової стилістики та формує принципи онтології права постмодерну. Віртуальний світ – це автономна, смислороджуюча реальність, якісно відмінна від симулятивної. Вона містить новий тип просторово-часових відносин, уникає структурної ієрархічності, лінійної закономірності, матеріальності, детермінованості й каузальності. Альтернативою цьому стає тілесність одноплщинного відкритого правового дискурсу. Віртуальність права порушує проблему адекватності нашого розуміння юридичної справедливості. Категорія «віртуальність» вводиться через опозицію субстанційності і потенційності: віртуальний об'єкт існує, хоча і не субстанційно, але реально; не потенційно, але актуально¹. Так, віртуальна реальність права виступає як реконструйована картина справедливості – не дійсна і не можлива, але реальна у своїй актуальній значимості. Вона здатна стати новою формою здійснення права, новим середовищем буття розуміючого суб'єкта.

Якості деконструктивно-інформаційного, віртуалізованого середовища свідчать про непереможну на сьогодні прірву між цим середовищем і регулятивною системою права у всіх відношеннях: структур-

¹ Усанова Л. А. Віртуальність як риса сучасності. *Філософ. обрії*. 2011. №25. С. 120.

ному, онтологічному, гносеологічному, ціннісному, герменевтичному. Мережева логіка інформаційного простору вимагає істотної зміни змісту права. Від правової теорії сьогодні потрібна максимальна мобільність і креативність, абсолютна орієнтація на реальність, практику, свідоцтво. Основна ж функція джерела або свідоцтва полягає в його безпристрасному самоговорінні в ході вміло організованого правового дискурсу.

Реформування правової системи має тенденцію: від практики – до коментаря (закону), а не навпаки. Закони мають меншою мірою формувати соціальну реальність, ніж реальність – закони. Тому основними привілеями нормативного тексту є не його остаточність, ідеальність і безапеляційність, а, навпаки, трансформативність, багат шаровість, багатогранність, здатність до смислової деконструкції і регуляції нестабільних відносин при збереженні пріоритету особистих прав і свобод. Принципи чуйності і гнучкості права закладені вже в самій правовій герменевтиці, яка розрізняє номінальний і застосовний зміст правової норми, де останній постає як відкритий у своєму різноманітті (тобто специфічний щодо кожної фактичної справи).

Механізм формування метаправового простору через нарративний дискурс є крок до лібералізації і гнучкості права. Реактивна динаміка сучасної соціально-правової реальності знаходить вдале відображення в семіотичі інтертекстуальних побудов. Однак синергія безлічі смислів неминуче викликає аттракторний стан законності, в чому і полягає тропологія правового нарративу: тяжіння до порядку. Принциповий відхід від позитивістської парадигми вимагає перегляду в тому числі і герменевтичної методології права. Тексти-норми поступово змінюють свою функцію шаблону і зразка на функцію ключа, алгоритму, аналогу, за допомогою якого здійснюється право в свідомості його суб'єктів і в стосунках між ними. Новий сенс права повинен визначити його в якості повноважної і авторитетної структури, що адекватно і органічно залучена до соціальної, політичної, інформаційної та інших систем комунікативного простору, що саморегулюються.

Глобалізаційні, транскунікативні процеси, культурно-інтеграційні й ціннісні зміни, що відбуваються сьогодні у світовому просторі вимагають не тільки правової оцінки та інтерпретації, а й перетворення самого права в цілому на засадах інтерсуб'єктивізму, саморегуляції, динамізму й креативності. Право сьогодні постає як поле мерехтливих смислів, що деконструються анонімними його користувачами й споживачами. Телос права максимально репрезентований у перформатив-

ному наративі, дискурсі, які носять інтертекстуальний, плюралістичний, трансчасовий і транскультурний характер. Саме ці репрезентативні тактики дозволяють відобразити динамічну, мережеву, відкриту природу права постмодерну.

«Світ – як текст» – відомий вислів Ж. Дерріда є фундаментальним положенням постмодерністської філософії, яке охоплює всі без винятку сфери буття. У постмодернізмі реальність мислиться як гіпертекст, дискурс, інтертекстуальний полінаратив, глобальний комунікативний простір. Не є винятком із нього і правова реальність. Уявлення про реальність як про багат шаровий текст, що деконструюється, обумовлене актуальним сьогодні прагненням схопити динамізм будь-якого символічного простору (навіть правового), що досягається шляхом перформативних тактик та інтеріоризуючих структуралістських алгоритмів інтерпретації. Хоча в постмодернізмі динамізм права вбачається не тільки в текстуальному його вимірі, але у самій його екзистенційній, а також соціальній сутності, феноменологічній значимості або діалогічній природі, комунікативному статусі та поведінковому полі правових людських вчинків, процесуальності, нарешті у темпоральній структурі правової події. До речі, деконструкція правової події дозволяє розуміти право як свого роду відсилання дії до її наслідків – мерехтіння буття чистого права.

Нижче мова піде про віртуальний спосіб буття права як символічної реальності, повністю повноцінної та рівноцінної іншим реальностям, що співвідносяться у поліонтичному відкритому середовищі. Деконструктивність права по-різному виявляє себе у події права, бутті суб'єкта права та бутті правового тексту. Для сьогоднішнього характерна гонка за реальністю речі – Ж. Бодрійяр зазначає – симулякром четвертого порядку, справжністю й тілесністю¹. Ця гонка дозволяє встановити загальну сутнісну характеристику буття Реального – динаміку – що також, як виявилось, є головною рисою буття Віртуального. Поліонтичне Реальне постає у постмодерні як між-буття, безперервна трансгресія від реальності до реальності, розрив тканини ілюзії та позамережева пустота. Подія права тут існує як спонтанна інсталяція сукупності воль.

Саме в цій дієвій пустоті здійснюється становлення по-новому вільного суб'єкта. Суб'єкт-хакер, захищений анонімністю, прагне до відшарування своїх масок і ролей. Його справжність, автентичність,

¹ Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховтун. Київ : Основи, 2004. 230 с.

тілесність виявляють себе саме у процесі переходу від сцени до сцени у ролевих соціальних постановках. «Тактикою справжності» у симулятивному просторі мережі власне і є деконструкція. Деконструкція – це довільна автентична гра ролями – їхнє алогічне зіткнення – «перпендикулярне буття»¹. Різновидом симулятивного простору є й інституційна реальність права, зокрема нормативне поле в рамках тієї чи іншої системи права.

Що стосується тексту, то він як семантичне буття реальності має свої характерні властивості та виразні можливості – певну перформативність. Саме перформативність дозволяє адекватно відобразити динамізм буття реального. Юридичний текст – знакова нарація або висловлювання – може бути розглянутий як віртуальне буття права, внаслідок довільного оперування у ньому алетичними та деонтичними модальностями на принципах модальної логіки.

Деонтологічний вимір буття-належного, про яке йдеться у С. Максимова², конструюється саме у семантичному полі правових категорій: дозволено – заборонено, необхідне – випадкове, належне – бажане, обов'язкове – дозволене і т. п. За О. Стовбою, належне є «апріорною значимістю» права, інтерсуб'єктивним сенсом права у свідомості людини³. Свого модусу належності право набуває саме через інтеріоризуючу мову. Мова завдає праву зверненості на вимогу, обов'язковість, необхідність, належність певних дій, тобто ще до досвіду надає спрямованості на зразок.

Як зауважує І. Честнов, належне є буттям симулякрів, а не субстанцій⁴. Тобто право-належне є симулякр – динамічний, відкритий, незакінчений та гнучкий образ права, що обумовлений саме інтерсуб'єктивною взаємодією агентів правовідносин. Тому сутність права-належного постає не як вимушеність і невідворотність, а як абсолютна можливість, структурно необмежене поле ймовірності. свобода смислів і прав – тобто віртуальне буття.

---

¹ Корнев С. Имидж в эпоху спектакля. URL: [http:// www.inache.net/signs/30](http://www.inache.net/signs/30) (дата звернення: 10.07.2016).

² Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. 328 с.

³ Стовба О. В. Право і час : монографія. Харків : Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.

⁴ Честнов И. Л. Диалогическая концепция права. *Некласическая философия права: вопросы и ответы* / С. И. Максимов, Ю. Е. Пермяков, А. В. Поляков ; под ред. А. В. Стовбы. Харьков , 2013. С. 160–193. (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).

Проблема законності й справедливості вирішується саме у логіко-семантичному просторі – у полі висловлювань. Власне логіка суджень наділяє правовим змістом будь-яку реальність – минулу чи сучасну, можливу чи ймовірну. Текст нормативного документа (закону, постановлення, указу, рішення суду, протоколу) завжди співвідносний із певною ситуацією. З одного боку, він існує потенційно для накладання на ситуацію. З іншого боку, текст повинен мати самостійну цінність та життєздатність. Наприклад, ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України тлумачить злочин як «суспільно небезпечне винне діяння або бездіяльність, вчинене суб'єктом злочину». Для того, щоб під певною правовою ситуацією чи епізодом правової реальності поставити підпис «злочин», слід перед тим зіставити та встановити ступінь відповідності правової ситуації, про яку йдеться, із нормативним визначенням злочину. Саме успішність їх збігу об'єднує між собою злочин-дію і злочин-текст у єдине ціле – право як таке, у той час як окремо один від одного дія і закон – лише відсилки до права.

Проте результат накладання закону і дії у вигляді здійсненого права по суті є омертвленим правом, яке скінчило власне становлення і тепер прагне лише до своєї неактуальності. Такий тріумф збігу «двох злочинів» – в житті і на папері – ставить крапку у розвитку конкретного «струмочка» правової реальності.

Отже, пульсацію реальності діючого права уявляється можливим відчути лише у процесі просування від дії до її найменування. Власне сам шлях «від – до» є схопленням і освоєнням онтології права у його динаміці. Деконструкція як уявне розчленування й подальше переструктурування картини світу, робить можливим проведення паралелей та знаходження принципових загальних моментів в інформативному горизонті каліграми та правової дії. За словами М. Фуко, успіх розуміння каліграми настає в момент залученості до гри форми і слова, маскування і затвердження, нісенітничі та смислу¹. Каліграма створює міф через застосування письмових і малюнкових символів, кожен із яких відсилає до свого природного контексту. Так, вона промовляє одну й ту ж річ двічі – подвійна западня, неминуча пастка. Каліграма двоїста, вона ставить речі такий капкан, який не здатні спорудити ані мова сама по собі, ані чистий малюнок. Каліграма змушує скрозати та взаємонакладатись, перекриваючи один одного те, що вона показує і те, що вона говорить.

¹ Фуко М. Это не трубка. URL: www.rulit.me/books/eto-ne-trubka-navyazchivost-vzglyada-m-fuko-i-zhivopis-download-free-237837.html (дата звернення: 18.07.2016).

На думку М. Фуко, для виразної перформативності необхідно, щоб сам текст нічого не говорив суб'єктові, який розглядає його. Суб'єкт є глядачем, а не читачем. Як тільки він дійсно починає читати, форма розсипається. Навколо впізнаного слова, зрозумілої фрази решта графічних елементів миттєво розлітається, забираючи з собою видиму повноту форми. Всупереч видимості, приймаючи форму птаха, квітки, дощу, каліграма не говорить: «це птах», «це квітка», «це дощ». Варто ж їй почати промовляти це словами, а словам видати свій зміст, як раптом виявляється, що птах полетів, квітка зав'яла, а дощ висох¹. Каліграма не здатна говорити, нею ще надто володіє форма, вона надто підкорена поданню через схожість, щоб сформувати твердження. Одна й та ж сама річ, намагаючись бути водночас видимою й такою, що читається, гине для погляду, виявляється непроникливою для прочитання.

Буття каліграми обумовлюється розрізненням, відмінністю форми і образу. Техніка подвоєння змісту через подібне але відмінне дозволяє розуміти реальність концепту каліграми як віртуальну. Адже, за Ж. Делюзом, актуалізація віртуального завжди відбувається шляхом розрізнення, розходження чи диференціації. Актуалізація ж пориває із подібністю як процесом так само, як і з тотожністю як принципом. Актуалізація, на думку філософа, завжди справжня творчість. Актуалізація є процесом, що наближує віртуальне, у той час як здійснення є процесом, що наближує можливе. Тому віртуальне і можливе не варто змішувати: можливе протистоїть реальному, коли віртуальне, навпаки, не протистоїть йому, воно само по собі володіє повною реальністю, його процесом є актуалізація².

Якщо каліграма послідовно або демонструє, або прописує свій зміст, і при цьому річ у ній схоплюється не в слові і не в образі, а в певний момент переходу від першого до другого, то, у свою чергу, картина Р. Магритта «Це не трубка», що детально аналізується М. Фуко, є реконструйованою каліграмою³. Текст і зображення на цій картині перерозподілені у просторі, кожен з них знов займає своє місце. Вони тут повністю автономні: малюнок зображує всі суттєві ознаки курильної трубки, а текст однозначно заперечує зображену річ. При цьому, не дивлячись на видиме протиріччя в картині, виявляється, що вона пред-

¹ Фуко М. Это не трубка.

² Делёз Ж. Различие и повторение / пер. с фр. Н. Б. Маньковской, Э. П. Юровской. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1998. С. 259–260.

³ Фуко М. Это не трубка.

ставляє собою успішну провокацію смислу через деконструкцію подвійної пастки попередньої каліграми.

Кожне нове звернення до картини Р. Магритта «Це не трубка» є відсилкою до речі у вищому ступені реальної. Якщо припустити, що розташована внизу картини фраза проголошувала би: «Це трубка», в такому разі цей підпис, виконуючи свою звичайну функцію, називав би повністю очевидне й знайоме, яке зовсім не потребує найменування. Сенс гри, до якої залучає картина Р. Магритта, полягає саме в тому, що текст дає зображенню ім'я шляхом заперечення його. Власне видимі грані протиріччя смислів побаченого та почутого залучають глядача до процесу становлення речі. Це відомий структуралістський прийом міфотворчості, коли зітканий із протиріччя центонний інтертекст не фіксує і не називає сутності, але відсилає до них самих.

Неминучість співвіднесення малюнка із текстом, з одного боку, заплутує, змушуючи шукати аспект, у якому вони узгоджуються. Проте, з іншого боку, опозиція малюнок-текст звужує смисловий простір композиції, не дозволяючи нескінченно розвиватися образам, на які здатна творча фантазія глядача. Найменування картини однозначно стверджує те, чим не є зображений предмет та, безумовно, заперечує його сутність, одночасно орієнтуючи на конкретні варіанти інакшого. Так, наприклад, «не-трубка» є вказівкою на те, що це лише зображення реального предмета, проте не він сам, або є затвердженням оманливості наших уявлень про трубки як такі. Цим альтернативи розуміння міфу вичерпуються. Заперечення приналежності зображеного предмета до класу трубок, свідчить про відмінність деяких суттєвих ознак зображеної трубки від справжньої, проте, у той самий час, стверджує їх очевидну схожість, оскільки підпис усе ж таки свідчить «це не трубка», а не «це не стіл» або «це не шафа».

Повернемось до проблеми співвідношення юридичних дії та факту через структуру тексту. Правовий вирок, що звучить «це злочин», вказує на очевидний та безумовний зміст конкретної протиправної дії. Цей зміст замкнувся у своїй вихідній точці абсолютного збігання усіх ознак ситуації, з одного боку, та положень закону, з іншого боку. Такий збіг є формальною «ілюстрацією» права, поверхневою його симуляцією, яка не чутлива до часу й обставин. Користуючись бодрійярівською лексикою, можна говорити про «прецесію симулякрів», коли «карта породжує територію» – іншими словами, коли текст закону породжує

правову ситуацію. Це моделі без першопричини й без реальності (реальність не актуалізована) – симулякри другого порядку¹.

Правовий вирок, який звучить «це не злочин», однозначно заперечує злочинний зміст конкретного діяння, внаслідок незбігання його сутнісних ознак із визначенням злочину в кримінальному законодавстві. Однак те ж саме заперечення вказує на топологічну близькість даного правового діяння та злочину, їх родову спільність, у межах якої вони займають полярні позиції. Діапазон околзлочинних діянь вельми широкий, і тому однозначна й кінцева їх оцінка як відверто незлочинних або злочинних уявляється дуже хисткою й непостійною. Виходячи із позитивно-правового принципу «дозволене усе, що не заборонене», кваліфікуванню юристом діяння як злочинного або у тій чи іншій мірі протиправного передують тривалий аналіз цього діяння. Даний аналіз здійснюється з метою розпізнаваності діяння через встановлення міри його схожості, подібності й відмінності з прописаними в законі ознаками злочину. Матриця закону, яка накладається на юридичну ситуацію, промовляє цю ситуацію мовою права, обертаючи у симулякр нормативної копії. Іншими словами, правовий нарратив опановує і заміщає вихідне діяння новою семантичною формою – нормативною інтерпретацією. Діяння абсолютно поступається своїм місцем тексту – символічному утворенню – і більш не проглядає крізь нього у своїй справжності, взагалі втрачаючи останню.

Уявімо, що стосовно певної дії (вчинку), що здається злочинним, винесене судження «це не злочин». Які існують підстави довіряти даному твердженню, окрім визнання легітимності його джерела? Відверто кажучи, ніяких. Сенс злочинності чи не-злочинності діяння у повній мірі заданий інституційною матрицею правової системи. Видиме протиріччя між інтимним значенням вчинку та значенням формально-юридичного висновку з його приводу ще більше віддаляє їх один від одного, розверзаючи прірву сумніву. Очевидність збитку, що нанесений постраждалому, далеко не завжди є достатньою підставою для визнання дій кривдника злочинними чи взагалі протиправними. Так, наприклад, господар собаки, яка завдала середньої тяжкості каліцтва постраждалому, автоматично зовсім не стає порушником закону, доки жертва не доб'ється порушення проти нього судової справи, а суд не винесе йому обвинувального вироку, довівши той чи інший ступінь його провини.

---

¹ Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. 230 с.

Мова про те, що сама по собі нормативна база не здатна охопити однозначним тлумаченням абсолютно всі нюанси соціальної практики. Будь-яке право має свої прогалини. Однак для того, щоб забезпечити вживання норми в унікальну подію суб'єкта, змусити закон інтеріоризуватися у інтерсуб'єктивній правовій реальності необхідно культивувати сумніви стосовно правових смислів та правових висновків, що безпелеяційно стверджують: «це злочин», «це правове діяння». Якщо сумніви й недовіра є першим кроком до пізнання, то наступним за ним кроком стає припущення зворотного сенсу твердження та спроба реставрації первинної сутності, яка буде говорити сама за себе – за типом деконструкції каліграми М. Фуко. Якщо припускати можливість самопрояву феномену дії та феномену права в їхній орієнтації на справедливість, то в такому випадку, за порадою М. Фуко, «текст» і «зображення» не повинні бути автономними, розведеними у просторі та часі, а мають бути синтезовані¹. Слово й образ повинні сплітатися у цілісній динамічній інсталяції, утворюючи видиму повноту буття права, переконаність у його справедливості, природності й значимості.

Образ правової ситуації має відсилати до слова, а слово – до образу. Саме рух нашої свідомості у цій трансферній зоні – між досвідом життя та законом – є гарантією одноразового усвідомлення правового сенсу конкретної «каліграми» буття. За словами М. Фуко, необхідно, щоб сам текст нічого не говорив суб'єкту, який його розглядає. Як тільки той дійсно починає читати, форма розсипається, навколо впізнаного слова інші графічні елементи чи зображення миттєво розлітаються, забираючи із собою видиму повноту смислу, образу². Таким чином, не сама норма несе правовий сенс ситуації або дії, як і не сама ситуація первісно має правовий зміст. Правовий сенс виникає подібно проблиску іскри справедливості в свідомості інтерпретатора, яка трансгресує від події до норми, від норми до сенсу події.

Глядач, що занурений у простір цієї «каліграми» як у дійство живої інсталяції, сам виявляється буттям права на період інтерпретації та усвідомлення сенсу конкретної події. Так, у ході деконструкції правової реальності та обґрунтування динамізму права поняття «суб'єкт», безумовно, тяжіє до поняття «глядач», що акцентує на безпосередній його участі у правовій ситуації. Добро, сумління, жертвовність – за ними не стоїть жодного закону. Вони є власне законом. Вони є той свідомий досвід, ті події, ті смисли, про які може повідомити не байдужий спо-

¹ Фуко М. Это не трубка.

² Там само.

стерігач, а свідок. Стосовно цього, намагаючись стерти межу між життям і законом, М. Мамардашвілі пропонує замінити слово «спостерігач» на «свідок». Свідок завжди вже там, всередині, він конститується самою подією. Якщо спостерігач зберігає дистанцію по відношенню до процесу чи явища, то свідок невідокремлений від ситуації свідчення. Він невідворотно залучений до акту думки і дії¹.

На прикладі постструктуралістських міркувань М. Фуко про картину Р. Магритта можна заключити, що з усіх можливих наративів саме каліграма є оптимальною перформативністю та деконструкцією смислового поля, що забезпечує його динаміку. Однак проблемою залишається те, як втілити техніку каліграми у інтерпретації правової реальності. Як змусити правове поле «говорити» і «представляти» послідовно, забезпечити перформанс права через його нарацію?

Далі – про динамізм як умову розуміючого буття. Наочний та символічний топографічний приклад. Уявімо, що перебуваємо у певному добре знайомому нам місці, звідки споглядаємо конкретний архітектурний об'єкт, що перебуває на настільки значній відстані від нас, що ми не в змозі із впевненістю стверджувати, що це за об'єкт. Абсолютно очевидно, що за умов безпосередньої наближеності до об'єкта ми, безумовно, його впізнали б, проте ми не дізналися б, чи був це він у тих невизначених контурах, коли ми вели своє спостереження з первісної позиції, оскільки не знаємо, як само цей об'єкт сприймається на такій відстані. Можливо, що в момент спостереження ми споглядаємо зовсім інший архітектурний об'єкт, що знаходиться на кілька кварталів ближче уявленого нами, а той, що передбачається в нашій уяві як достовірний, взагалі ховається за горизонтом із точки нашого спостереження.

Прояснити ситуацію допомогло б лише наше віртуальне наближення до невизначеного об'єкта – фактичний рух, у процесі якого ціль поступово окреслювалася б все чіткіше, прояснюючи форми і перетворюючи розпливчатий ландшафт у впізнаванні околиці. При цьому наближатись до об'єкта варто виключно по прямій і найкоротшій відстані для того, щоб ні в якому разі не втратити послідовності сприйняття топосу, який має прояснюватись на очах по мірі скорочення дистанції, інакше кажучи, не втрачаючи зв'язку з об'єктом. Однак технічна неможливість подібної «супутникової» екстраполяції реципієнта залишає нас загубленими у здогадках, яким не судилося виправ-

¹ Петровская Е. Этика закона (М. К. Мамардашвили – Ж. Деррида). URL: www.intelros.ru/subject/figures/elena-petrovskaya/12333-etika-zakona-mk-mamardashvili-zh-derrida.html (дата звернення: 11.07.2016).

датись. Який же зв'язок між цими двома топографічними точками – спостерігачем та спостережуваним – уявний чи реальний, формальний чи фактичний, хибний чи істинний?

Подібним чином об'єкти й події могли б співвідноситись у хронологічному просторі, тобто на часовій дистанції, коли перевірити й встановити онтологічний та логічний зв'язки між ними міг би тільки рух у часі. Проте суб'єктивна пам'ять для цього поганий помічник.

Наступна уявна символічна ситуація перетворює нас на пасажирів тролейбуса. Вікно салону перед нашими очима затягнене перфорованою плівкою. Ми дивимось у нього, і образи за вікном розщеплюються на дрібні елементи, невловимо розпадаються, нам не вдається зібрати їх у єдиний пейзаж. Тут тролейбус зрушив, набрав швидкості, і раптом, несподівано і невловимо для очей речі за вікном склалися у чітку рухому картинку, деталі якої навіть можна роздивитися. Саме рух, динамізм зробили той самий вихідний пейзаж досяжним для сприйняття. В динаміці його окремі фрагменти перестали бути автономними і набули своєї плинної змістовності. Схожа демонстрація динамічного змісту відбувається в процесі відтворення розкадрованої кіноплівки, яка наочно формує цілісний сюжет фільму.

Хід юридичного оперативного розслідування часто вимагає ретельного й детального відновлення ряду подій, що стосуються певної правової ситуації. Логічні міркування імпровізують віртуальний ланцюг подій, у черговий раз прокручуючи хронотоп подій, що відбулися. Завдання юриста – простежити розвиток пригоди, тобто запустити процес-реконструкцію подій, спровокувати саморух історії, а не просто відтворити детермінуючі її деталі. Процесуальність має грандіозне значення в реалізації права. Не випадково суть правосуддя як такого заключена в слові «процес», що символізує систематизоване й послідовне відтворення справедливості – динамізм як саму реальність права.

Необхідний динамізм є сутнісною властивістю віртуалізації права, нарівні з його симулятивністю. Право, що віртуально симулюється, позбавлене соціально-інституційної реальності, однак досить чутливе до трансгресивності та нестабільності соціального світу. Зі зміною своєї реальності – від духовно-субстанційної до ефемерного симулякра – право радикально змінює свою функцію. Воно більше не є стабілізуючим об'єктивним еталоном, а є індивідуальним інструментарієм, повністю залежним від місця й часу, однак абсолютно відкритим, досяжним, дієвим і ефективним у суб'єктивному досвіді захисту прав.

Адже повністю доречно говорити про втрату правом своєї імперативності, об'єктивності, субстанційності, верховенства та власної цінності на фоні набуття ним значимості приватного, ситуативного знаряддя справедливості.

Р. Магритт у своїй репрезентації «Це не трубка» нагадує, що ніякої трубки на цих малюнках немає й бути не може – тільки зображення і слова, що відсилають до реальної речі. Проте висловлювання «це не трубка» не в силах виразити цю просту думку («трубки тут немає»), оскільки, як справедливо зауважує М. Фуко, неможливо визначити чи правильне це висловлювання, чи хибне, чи суперечливе. Власне залишається невідомим у даному випадку, що це є – чи зображення у його відношенні до реальної трубки, чи текст у його відношенні до зображення. Отже, важливе не тільки те, за що видає себе річ – за малюнок, чи за текст (тобто за символи якого роду), але й те, у якого роду відношеннях узяті ці символи¹.

Аналогічним чином, виходячи із множинності онтологічних форм буття права, успіх його динамічної деконструкції можливий саме на перетині усіх цих форм, або реальностей права (ситуація-закон-рішення-дія). Це гарантуватиме найбільше наближення до оптимальної суті права у конкретному випадку його застосування. За умов, якщо в якості реальності права (або так званої «речі») постає очевидна правова подія, віддалена у часі (наприклад, злочин), в такому випадку картина злочину, що відновлена слідством, тією ж мірою, що і юридична констатація злочину, обґрунтована законом, набуватимуть різного значення залежно від їхнього відношення один до одного. Реальна картина злочину і юридичний її опис можуть не співпадати настільки ж, як зображення й підпис на картині Р. Магритта. І лише динамічна техніка каліграми могла б розв'язати суперечності смислу та відновити справедливості.

Динамічний характер каліграми відповідає досить популярній у сучасній структурній лінгвістиці «перформативності». Перформанс – актуальна тактика тлумачення знакових систем та власно спосіб буття тексту сьогодні. Г.-Г. Гадамер визначав перформативність як «здійснення відповідності думки і дії, норми діючого мислення та осмисленої дії»². У Дж. Остіна введений ним самим термін «перформатив» відноситься до таких висловлювань, у яких план мови співпа-

¹ Фуко М. Это не трубка.

² Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва : Прогресс, 1988. С. 41.

дав із планом дії, тобто таких, що одночасно були і мовою, і дією¹. У Ю. Габермаса перформативність є умовою існування індивідуальності в комунікації². На думку Ю. Грязнової, термін «перформативність» по відношенню до тексту означає, що текст не стільки говорить про щось, скільки показує дещо, супроводжує те, що висловлює, його здійсненням, чим ще раз підтверджує справжність змісту³. Так, Ю. Грязнова зауважує, що праця П. Фейєрабенда «Проти Методу» є дією, яка спрямована проти методу і здійснюється текстом; а його ж робота «Присвячення І. Лакатосу» (тобто звертання до друга) розцінюється Ю. Грязною як безпосередня комунікативна дія, яка здійснена з розрахунком на відповідь. Це перформативні тексти. Отже, в не меншій мірі перформативним уявляється будь-який закон (норма права), що націлений на певного роду дію, та зокрема той, який до неї застосований.

Уявляється, що найбільш ефективний і динамічний мікс діяння та тексту у правовому полі – це судовий процес – пульсація реальності й семантики, каліграмна двоїстість: «неминуча пастка для речі, яку не здатна створити ані мова сама по собі, ані чистий малюнок» (М. Фуко⁴). У своїй процесуальній формі право є перформативним та здатним до деконструкції. Воно є абсолютною можливістю справедливості й потенційності примирення. Транзитивний характер судового процесу сприяє актуалізації множинних реальностей (суб'єктивних і віддалених у часі), їх протирічливому зіткненню та вибудовуванню нових правових смислів. Саме ці властивості, і перш за все динамізм, дискурсивність та відкритість, обумовили пріоритетність і навіть законотворчі функції судового процесу в англо-американській системі права.

Таким чином, право постає у дослідженні як багаторівнева і неоднорідна реальність, сутність якої проявляється у різноманітних інтеріоризуючих практиках суб'єктів, що відтворюють її. Правовий текст «говорить» мовою подій і їх свідків, законодавчих норм та їх застосовувачів, матеріалів слідства й учасників правосуддя. Спроба деконструкції правової реальності дозволила проаналізувати техніку її ро-

¹ Остин Дж. Л. Слово как действие. URL: www.studmed.ru/view/ostin-dzhon-slovo-kak-deystvie_956ac19b0c3.html (дата звернення: 21.10.2017).

² Хабермас Ю. Понятие индивидуальности. *Вопр. философии*. 1989. №2. С. 35–40.

³ Грязнова Ю. Б. Анализ перформативного текста (П. Фейєрабенд против методологического принуждения). URL: www.sbiblio.com/biblio/archive/grjasnova_analis.html (дата звернення: 10.03.2017).

⁴ Фуко М. Это не трубка.

зуміння, проводячи аналогію з технікою осмислення каліграми. Унікальна властивість останньої полягає у створенні образу через синтез явища і знаку. Взаємне відсилання один на одного кожного із них (явища і знаку) забезпечує момент схоплення унікального сенсу правової події в процесі її тлумачення. Образ права утворюється в акті зіткнення правової ситуації і правової норми в свідомості кожного суб'єкта-інтерпретатора як одноразовий спалах справедливості, десь у прогалині між дією і законом, доки вони ще не злилися разом в остаточний правовий висновок. Отже, живий образ права – це динамічне поле його інтерсуб'єктивних значень в міжсубстанційному топосі правової реальності. Осягається образ права лише шляхом деконструкції поля правових символів, які не будучи субстанцією права, є проте елементами його реальності. Сучасна онтологія шукає сутність права не через надання субстанційних рис одній із форм буття права, а через утворення динамічної гри всіх форм його буття в межах багатовимірної поліонтичної реальності.

3.3. Онтологічний аналіз права: дійсність, дієвість, присутність

Постпостметафізична реальність, наявність якої все частіше констатується сучасними філософами, має свої онтологічні, антропологічні, когнітивні, лінгвістичні, а також методологічні особливості. Сьогодні затверджені нові типи раціональності, мислення, способи існування людей і речей у цілому. Право в межах цієї реальності постає в численній сукупності своїх форм, вимірів та модусів. Дійсність права набула релятивного характеру. Дієвість права визначається сьогодні ефективністю взаємного впливу людей як носіїв правових статусів у горизонті комунікації. Сенс права народжується у контексті правової ситуації. Присутність права, або його онтологічна тілесність, виявляє себе у динаміці атрибутів його вербальних структур (текстів, речових доказів, дій), що утворюють правовий перформанс.

Актуальність даного дослідження полягає в обґрунтуванні якісно нової форми буття права – перформансу, а також доведенні можливості його соціального впливу через застосування нової техніки динамізму, адже популярність перформансу давно розповсюдилася за межами

мистецтва – у сфері масмедіа, політики, інформаційних технологій. Метою дослідження є розгляд виразних можливостей художнього перформансу та онтологічний аналіз правової реальності у форматі перформансу, динамічна структура якого гарантуватиме інтеракт присутності в ній розуміючого суб'єкта.

На даний час у межах онтології права існує досить значна традиція дослідження динамічної природи права та методології правового динамізму. Останній яскравий досвід у цій сфері належить представникам комунікативної парадигми, в межах якої Дж. Остіном розвинута теорія перформативного дискурсу¹. Подальший аналіз перформативних висловлювань, їхньої структури, значення і впливу, здійснює багато зарубіжних і вітчизняних дослідників, зазначаючи перформативний поворот у сучасному науковому знанні та доходячи до визначення перформативності як нової парадигми пізнання і методології науки. Онтологічний статус та продуктивну силу перформативних дієслів, що здатні утворювати комунікативно-прагматичне поле, зазначав також Ю. Хабермас². Про практичний поворот у сучасній філософії права, її лінгвістично-комунікативний акцент, контекстуальність правових смислів, релятивність та процедурну раціональність права йдеться у І. Честнова³. Сама техніка перформансу як онтологічного простору виробництва присутності, а також специфіка використання перформансу у мистецтві та, нарешті, роль і статус в ньому суб'єкта є темою численних досліджень російських та європейських вчених. Отже, самі по собі поняття текстуального перформативу та тактики художнього перформансу є в достатній мірі дослідженими. Однак проблема застосування моделі перформансу в практиці здійснення та розуміння права постає і досліджується в даній роботі вперше.

Сучасними теоретиками сформульовано основні характеристики суспільства постмодерну: поліпарадигмальність, агностицизм, релятивізм, принцип «влада – завжди насильство», розчарованість у демократії, відмова від прогресу та від ілюзії розбудови «суспільства загального добробуту», антиутопізм, песимізм, хаос, глобалізм у соціальній діяльності й суспільній свідомості. Суспільство постмодерну

¹ Остин Дж. Л. Как совершать действия при помощи слов. *Избранное* / пер. с англ. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева. Москва : Идея-Пресс : Дом интеллект. кн., 1999. 332 с.

² Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия : фрагменты. *Вопр. социал. теори.* 2007. Т. 1, вып. 1. URL: http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2007/habermas_2.pdf (дата звернення: 12.01.2018).

³ Честнов И. Л. Практический поворот в современной философии права. *Рос. журн. правовых исследований.* 2017. № 1 (10). С. 69–76.

є суспільством можливостей і ризиків. Ці фактори відбиваються в тому числі на правовій практиці. Наслідком стає відмова від усіляких «істинних» правових теорій та ієрархії норм. Марним виявляється навіть встановлення істин у ході розгляду юридичних справ. Зникає спадкоємність нормативних положень та особистих розпоряджень у вертикалі влади. Активізується безвідповідальна й некомпетентна саморегуляція правової діяльності. Піддається критиці порядок, традиційність і патерналізм. Відбувається глобалізація в тому числі девіантних явищ: глобалізується злочинність, наркотизм, тероризм, кіберзлочинність і кібердевіантність, торгівля людьми, органами і зброєю. Закономірна масова міграція викликає спалахи ксенофобії¹.

Проте зазначені ознаки є такими болісними для суспільства саме тому, що в масі своїй пересічні громадяни постмодерного суспільства усе ще мислять в горизонті традиційних локальних цінностей: прагнуть до порядку, який є неможливим у хаосі; бажають заборони усього «поганого» в умовах, коли нічого неможна заборонити верховним розпорядженням; тяжіють до посилення покарань як запоруки зменшення «поганого», у той час як покарання ще ніколи не виправило кривди. Уявляється, що нова реальність має гостру необхідність у новому типі регуляції соціальних відносин, яка б органічно відповідала логіці індивідів, що хаотично самовизначаються.

Дійсність викликає до життя теорію. Соціальні реалії отримують осмислення, оцінку, теоретичне узагальнення, нарешті, спонукають до формування нових наукових принципів пізнання й розуміння даної соціальної реальності. Виходячи з цього, методологія осмислення права, філософія права як така мають знайти звичайні способи відображення правової дійсності, намагатись максимально узгодити матеріальну і когнітивну сторони права заради забезпечення його розвитку.

У даній роботі здійснено спробу розповсюдити у сфері права методологічний досвід неklasичного постмодерного мистецтва, зокрема прийоми реконструкції та перформансу. Принцип гри зі смислами за рахунок зіткнення знаків, символів, значень, явищ та дій, що продемонстровано у перформансі, закликаний дійсно передати трансформативний, рухливий характер сучасної дійсності, у тому числі правової. Перформанс характеризується як демонстративно-розуміюча тактика, що здатна виявити й продемонструвати все багатство смислів і форм

---

¹ Глинский Я. Преступность, девиантность и социальный контроль в эпоху пост-модерна // Международная Ассоциация Содействия Правосудию. URL: <http://www.iaaj.net/node/1708> (дата звернення: 17.07.2017).

права, проявити саму його онтологічну присутність у певному юридичному акті.

Принцип динамізму права, нещодавно затверджений комунікативною парадигмою, вбачав місцем «становлення» права саме галузь усного чи письмового нарративу – висловлювання, дискурс або текст. Так, окремі висловлювання у Дж. Остіна навіть отримали перформативний характер у тому значенні, що були «дією» – мовними актами, які рівноцінні вчинку – особисті наказові висловлювання, обіцянки, гарантії тощо¹. Перформативний дискурс був проголошений таким, що надає буття тому, про що промовляє, адже у даному випадку говорити й робити означає одне і те ж саме². У свою чергу, Ю. Габермас також зазначав онтологічність комунікації³. На його думку, основна одиниця перформативного тексту – це не слово, а подія. Комунікація має продуктивну силу. Якщо ж уявити можливим вивести комунікацію за межі просто юридичного тексту або мови, і долучити до її полілогу горизонт правових явищ і дій, то юридичний формалізований перформатив перетвориться на справжній перформанс, де саморепрезентуватимуться не тільки комуніканти, але й право як таке.

Ю. Грязнова зазначає, що сучасний текст взагалі (не тільки правовий) прагне до перформативності⁴. Перформативність ніби руйнує одночасно кордони між дією, текстом та живою комунікацією. Дж. Остін як автор теорії перформативних суджень в аналітичній філософії вважає, що значну кількість дій люди здатні здійснювати за допомогою слів, адже мова є засобом втілення дій⁵. Виходить, доки немає відповідного слова, яке називало б дію (наприклад, «обіцяю»), доти немає й самої дії⁶. Речові акти, що являють собою дію, яка відбувається в процесі висловлювання (наказ, переконання, вимога, розпорядження, обіцянка тощо), Дж. Остін назвав «іллокуціями». У свою чергу, ті акти, що несуть інтеракціональний ефект завдяки висловлю-

¹ Остин Дж. Л. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике* / под ред. Б. Ю. Городецкого. Вып. 17 : Теория речевых актов. Москва : Прогресс, 1986. С. 22–129.

² Конт-Спонвиль Андре. *Философский словарь* / пер. с фр. Е. В. Головиной. Москва, 2012. URL: <http://ponjatija.ru/node/3327> (дата звернення: 18.07.2017).

³ Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия : фрагменты.

⁴ Грязнова Ю. Б. Анализ перформативного текста (П. Фейерабенд против методологического принуждения).

⁵ Оглезнев В. В. Дж. Остин и Г. Л. А. Харт о совершении действий при помощи слов. *Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология*. 2012. №2 (18). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/dzh-l-ostin-i-g-l-a-hart-o-sovsherenii-deystviy-pri-pomoschi-slov> (дата звернення: 12.11.2017).

⁶ Остин Дж. Л. Как совершать действия при помощи слов. *Избранное*. С. 110.

ванню та внаслідок іллокутивної дії, він назвав «перлокуціями»¹. Якщо іллокутивний акт наділяє твердження комунікативною силою, орієнтує суб'єктів на комунікацію, то перлокутивний акт формує певну мовну гру, залучає суб'єктів до комунікативної спільності.

Дж. Остін, а за ним і Х. Харт, який застосовує аналітичну концепцію у юридичній мові, зазначають, що по відношенню до значної кількості тверджень не можливо поставити питання про їхню істинність чи хибність. Принцип «істинності – хибності» був і залишається найбільшим логічним заблудом буденної мови. Аскриптивні висловлювання, типу «це зробив він», або «це належить йому», мають функцію приписування права власності. Вони часто зустрічаються у юридичній практиці. Дескриптивні висловлювання, типу «я обіцяю вам заплатити», мають перформативний характер. Вони не приписують і не описують, а фактично здійснюють певну дію, особливо, коли співвідносяться з фактами, що їх підтверджують². На думку Дж. Остіна, значення словам надає не їх словникове тлумачення і навіть не контекст їх вживання, а, зокрема, те, які дії й за яких обставин намагається здійснити той, хто їх висловлює.

Так, на думку Х. Харта, твердження «усі людоджери є злими» у змісті чарівної казки, де воно вжите заради певного враження та впливу на фантазію слухача, не має оцінюватися як хибне, адже людоджерів насправді не існує (логічна пресуппозиція існування не виконується). У даному випадку питання про істинність і значення твердження має ґрунтуватися не на матеріально-фактичних умовах казкового дискурсу, а на тому, який вплив намагається здійснити розповідач вигаданої історії. Х. Харт переконаний, що треба зосередити увагу не на адекватній істинності тверджень та логічних відношеннях суджень, а на обставинах їх приватного вживання і на тому, що саме може бути названо «способом твердження» у конкретному випадку³.

Якщо у позитивізмі когнітивний сенс тверджень завдавався фактичними умовами, що їм передували, то відповідність цим об'єктивним умовам і визначала ступінь істинності цих тверджень. У свою чергу, комунікативна парадигма орієнтує на онтологічний сенс дискурсу. Дис-

¹ Остин Дж. Л. Как совершают действия при помощи слов. *Избранное*. 332 с.

² Оглезнев В. В. Дж. Остин и Г. Л. А. Харт о совершении действий при помощи слов.

³ Харт Г. Л. А. Сказка логика / пер. с англ. В. В. Оглезнева, В. А. Суровцева. *Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология*. 2009. № 4 (8). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/skazka-logika/> (дата звернення: 17.01.2018).

курс розглядається як спосіб буття сутностей. Тому проблема переноситься з горизонту правди про існування речей у горизонт способу існування речей. Постає питання вибору способу тверджень заради влаштування максимально відвертого онтологічного дискурсу, у якому речі не просто відновлювали б власні змісти, а й набували б свого буття.

Діапазон способів тверджень щодалі збільшується завдяки залученню нових знакових систем, продуктивних матеріалів, засобів комунікації, цифрових технологій: від мови й тексту до художніх символів, речових пам'яток, віртуальних образів та ігор; від перформативного тексту до перформансу як дієвого акту.

Правовий дискурс у формі спродукованого перформансу використовує всі власні засоби й можливості для провокації присутності права у приватних і публічних ситуаціях. Правова реальність розсипається у своїх численних і нестійких формах буття і способах самовираження. Проте реконструкція правової реальності, що завдана практичною потребою справедливості у конкретному випадку, викликає до життя сам мелос права, який діє і впливає, а не просто отримує контекстуальне тлумачення. Завданням онтології права стає не стільки пошук основ права, скільки винайдення актуальних форм його присутності у реальному житті. Прагнення вирішення цього завдання виправдовує філософські пошуки в галузі методології вираження й розуміння права.

Філософія, яка виконує методологічну функцію стосовно правових наук, без перебільшення може вважатися джерелом нових парадигмальних посилок у галузі репрезентації та наукового пізнання. Нещодавні семіотичні і когнітивні інновації в науці були обумовлені комунікативною парадигмою, яка виявила справжнє буття предметів і речей у символічному просторі мови й тексту. Однак, якщо ще вчора гуманітарні науки закликали до метафори світу як тексту, то сьогодні так зване нове гуманітарне знання, зокрема міждисциплінарні культурні дослідження американських вчених, закликають до метафори світу як множинності перформативних актів, діючими особами яких є самі суб'єкти пізнання.

Перформативність може по праву розглядатися як нова методологічна парадигма. Термін «перформанс» став повсюдним у сучасному соціо-гуманітарному знанні, у той час як поняття «перформативний текстуалізм» було засновано ще Дж. Остіном у його аналітичній філософії. Дія перформативу, за Дж. Остіном, реалізується в самому мовному акті, тобто перформативне висловлювання співвідноситься із си-

туацією, яку воно само провокує, наказуючи, розпоряджаючись, вимагаючи, звинувачуючи тощо. Таким чином, будь-який перформатив є вибором, що здійснюється тим, хто говорить в ситуації комунікації¹. Юридичний перформатив може бути визначений як мовний акт, що здійснений у рамках специфічної правової процедури заради соціально значимих правових дій. Правовідношення завжди містять перформативні дієслова «обіцяю», «вимагаю», «зобов'язуюсь» і т. п. Різного роду юридична діяльність є одночасно певною перформативною активністю, тобто інсценуванням тих чи інших відносин за допомогою мови, як то юридичне консультування, участь у судовому засіданні, пояснення, тлумачення, звинувачення, обіцяння, клятви, боргові розписки, реєстрація шлюбу тощо. Так, наприклад, стипуляція у Римському праві як вербальний контракт за зобов'язанням між кредитором та боржником, що закріплював за двома учасниками договору їх права й обов'язки, свідчить про своєрідний ритуал та традиційний для європейського права культ слова, що стає можливим саме завдяки перформативним висловлюванням.

Особливе значення належить перформативу як ритуалу у релігійних правових сім'ях – в ідеаціональних системах права, як твердить П. Сорокін². Звід законів там розглядається як даний Богом, тому покарання також носять ритуальний характер: прокляття, віддання пеклу, відлучення від церкви і т. д. У сучасному європейському праві діюча частина (operative) юридичного документа сама по собі є виконанням суб'єктами узаконеної дії в той момент, коли вини усвідомлено виражають свою волю і закріплюють її в перформативному тексті. У цілому, юридичним перформативам належить роль дій, які здійснюються у сфері суб'єкт-об'єктних відносин, де присутні носії владних повноважень. У зв'язку з цим російський філолог Ю. Купченко констатує, що перформативні висловлювання юридичного характеру, які мають імперативний, нормовстановлюючий зміст, генерують більш масштабні контенти³.

Проте розвиток перформативного аспекту в методології правової науки не вичерпується вливанням аналітичної філософії Дж. Остіна і її наступними розробками з боку Х. Харта у його концепції право-

¹ Остин Дж. Л. Как совершают действия при помощи слов. *Избранное*. С. 105.

² Сорокин П. А. Социокультурная динамика. Москва : Директ-Медиа, 2007. 334 с.

³ Купченко Ю. А. Перформативные формулы как генераторы более крупных контентов (на материале юридического дискурса). *Критика и семиотика*. 2013. № 1 (18). С. 68.

вого розпорядження¹. Теорія перформативності, безсумнівно, заслуговує більш заглибленого дослідження в рамках сучасної філософії і методології права. При цьому слід розвести два різних поняття – перформатив і перформанс – у відповідності з їхніми змістовними особливостями. Так «перформатив» вживається у значенні «перформативний текст» як особливий тип тексту, що актуалізується в ситуації комунікації і є перш за все дією: по-перше, комунікативною дією, а по-друге, дією саморепрезентації тих, хто говорить шляхом актуалізації їхньої думки й діяльності². Перформатив виступає альтернативою дескриптивному, тобто описовому, тексту. Це є наслідком того, що комунікативній парадигмі властивий принцип демонстративності, або саморепрезентації комунікуючими суб'єктами своєї індивідуальності й власної волі. Саме з пошуком нових форм репрезентації пов'язані останні розробки в методології соціально-гуманітарних наук. Як відомо, наукові революції характеризуються в тому числі зміною мови й мовних засобів. Перформанс, у свою чергу, на відміну від перформативу, поняття, характерне для онтологічного дискурсу в постмодерному мистецтві. Практика перформансу пов'язана здебільшого з епатажними спробами художників облаштувати всебічну «присутність» у своїх витворах усіх об'єктів і тіл, а саме природи, власного тіла і тіла глядача. Перформативні зміни у візуальній естетиці відбуваються паралельно з пересмисленням поняття тіла як такого та виникненням феномену тілесності у філософії (так звана постмодерністська криза ідентичності в Європі 1970-х). Саме проблемою тілесності продиктовані такі напрями, як філософський шизоаналіз, проблема розуміння реальності й творчості, різноманітні філософські практики симуляції.

Практика художнього перформансу суто провокативна. Це є практика залучення до абстрактної ситуації суб'єктів, які перебувають по обидва боки рампи (полотна, екрану тощо). Еволюція тілесності пов'язана з відвертим зникненням кордону між внутрішнім та зовнішнім – духом і тілом – світом потаємного й соціальною рольовою реальністю. У контексті перформансу художник (автор) або сам стає витвором мистецтва, або діє як соціальний коментатор. Глядач же обов'язково стає співучасником провокативної події, неповторної,

¹ Харт Х. Л. А. Концепція права. URL: <http://twirpx.com/file/1257455> (дата звернення: 10.01.2018).

² Грязнова Ю. Б. Перформативные тексты в методологии науки : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Москва, 1998. URL: <http://refdb.ru/look/3112771.html> (дата звернення: 21.11.2017).

унікальної, справжньої у своїй спонтанності. Метою перформативної активності будь-кого з учасників дійства є не розвага чи відпочинок, а самопізнання.

Український теоретик мистецтва Л. Комарницька, проводячи аналіз походження, структури й значимості художнього перформансу, приходить до висновку, що до перформансу можна віднести будь-яку візуалізовану ситуацію, що містить чотири базових елементи: час, місце, тіло художника та відношення художника й глядача¹. Якщо розглядати перформанс не в вузькому розумінні – як живу виставу, що має всі ознаки театралізованого дійства, але у широкому сенсі – як епізод повсякденної практики суспільного життя, що виявляє себе у ритуалах, фестивалях, парадах, урочистостях і тому подібних заходах², в такому разі ніщо не суперечить підведенню під визначення «перформанс» у тому числі юридичних ситуацій, у яких реалізується право. Питання: у якій же мірі наявні в юридичному перформансі тіло автора і його відносини із реципієнтом – тим на кого спрямовані ініціативи й розпорядження влади? Досвід свідчить, що юридичні стосунки – не завжди перформанс. Ці події законодавчого впливу цілком можуть мати вербальну форму, будучи закріпленими документально: у розпорядженнях, сповіщеннях, заявах, візах і договорах. Тілесність самих учасників в такому разі залишається за рамками правової ситуації.

Образ права, перш за все з точки зору комунікативної методології, є саме перформативом, а не перформансом. Однак навіть сам Дж. Остін стверджував, що за допомогою слів ми не тільки описуємо, але й створюємо реальність. Сучасний польський філософ Е. Доманська вважає, що перформативність можна визначити як віру в те, що мова не тільки репрезентує реальність, але й змінює її, та що певні явища (події) існують тільки і стільки, наскільки вони перформативно повторюються³. Таким чином, головне, що можуть дати юридичній науці як перформатив, так і перформанс – це провокація присутності учасників правової реальності та відтворення за їх участю правового дійства. І якщо правовий сенс перформативної семантики вже в достатній мірі об-

---

¹ Комарницькая Л. Онтологическая проблематика в искусстве перформанса. *Сучасне мистецтво*. 2015. Вип. 11. С. 135.

² Доманская Э. Перформативный поворот в современном гуманитарном знании. *Способы постижения прошлого. Методология и теория исторической науки* / сокр. пер. с англ. М. Кукарцевой ; отв. ред. М. А. Кукарцева. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. С. 227.

³ Доманская Э. Перформативный поворот в современном гуманитарном знании. С. 226–235.

грунтований і досліджений, то значимість та методологічну функцію художньої моделі перформансу для юридичної науки ще належить вивчити. Адже зараз усі галузі знання, культури та мистецтва в тренді тотальної візуалізації та інтеріоризації ведуть відчайдушну боротьбу за присутність і її гарантії.

На «виробництво присутності» спрямовані сьогодні всі методологічні пошуки технічних та гуманітарних наук. Не має бути виключенням і методологія права, враховуючи затвердження там парадигми динамізму. Так, Х. Гумбрехт характеризує зазначену тенденцію як новий погляд на практику гуманітарних наук, який спрямований на реабілітацію ефектів чуттєвості й тілесної присутності, ігнорування яких до сих пір робило наш досвід сприйняття і розуміння культури неповним. При цьому присутність позначається Х. Гумбрехтом не як часове, а як просторове відношення до світу та його предметів; а «виробництво присутності» – як висування у просторі, що посилює вплив на людину і її свідомість¹.

Отже, враження від тілесності речей та власної присутності є протилежністю і альтернативою «значенню» як тому, чим ми наділяємо річ і що в ній інтерпретуємо за допомогою символів. Ціль перформансу як такого – позбутись коментарів. Ціль же перформансу як методу права – позбавити право надмірної семантичної стійкості та диктату значень. Мова й текст права мають бути на службі у події, речі й тіла, а не навпаки. У цьому, мабуть, і полягає завдання методологічних розробок в області сучасної філософії права як практичної галузі філософії.

Концепція динамізму реальності, що затвердилася в сучасних науці й філософії, дійсно включає в себе комунікативний напрям та традицію постструктуралізму, проте ними не вичерпується. Ця концепція акумулює в собі все нові й нові форми гри із символічними вимірами реальності заради виробництва присутності самих речей, а не суто породження їхніх нових значень. Текст, який сам нещодавно вважався реальністю, знову перетворився на один із засобів динамічної провокації реальності. Феномен віртуальності світу взагалі й аспект віртуалізації у кожній окремій галузі знань ґрунтуються на принципах особливого тілесного існування речей і людей у просторі їх синхронної присутності та абсолютної можливості. Простір віртуальної присут-

---

¹ Гумбрехт Х. У. Производство присутствия: Чего не может передать значение. Москва : Новое лит. обозрение, 2006. 184 с. URL: <http://history-library.com/index.php> (дата звернення: 11.01.2018).

ності стає можливим завдяки структурній динаміці реальностей різної природи, збільшенню доступності інформації та прискоренню обміну нею.

Лейтмотивом філософії та соціо-гуманітарних наук більше не є інтерпретативний характер взаємовідносин людини й світу. Йому на зміну приходять інтерактивні стосунки суб'єктів і реальностей. Світ більше уявляється за образом тексту – як система значень та їх інтерпретацій. Простір присутності дозволяє тим, хто перебуває в ньому не просто означувати його реалії, а й впливати на них, влаштовувати певний фізичний чи енергетичний контакт у горизонті тілесного, хоча й віртуального, буття. Саме тому серед способів розуміючого буття, а також способів вираження і самовираження акцент переноситься з перформативу (діючого тексту) на перформанс (відтворення події).

Проте російський дослідник В. Рыбаков переконаний у тому, що присутність, будучи такою, що пов'язана із просторово-тілесним виміром буття, усе ж таки має бути помножена на час, поза яким не можна уявити будь-яку динаміку¹. Темпоральним аспектом буття права в рамках динамічної концепції права займається також вітчизняний філософ О. Стовба. Він розрізняє «буття правового суцього» і так зване «чисте буття права», виводячи нас у постонтологічний дискурс про динаміку виникнення-зникнення права у правовій події (справі)². Справжнє, «чисте» буття права, як зауважує автор, мислиться ніби без будь-якої опори на суще, а через правове «буття-тягу», яке збувається в часовому розриві між діянням і його правовими наслідками³. Такий динамічний алгоритм мерехтіння буття «чистого» права, обґрунтований О. Стовбою у темпоральному аспекті, не суперечить, а навпаки, іще раз підтверджує необхідність пошуку нових онтологічних форм присутності права у правових ситуаціях.

Вирішення проблеми відтворення присутності речей і явищ залежить, у свою чергу, від специфіки розуміння ще одного базового поняття «простір», а також особливостей оцінки природи простору, його можливостей, структури, онтологічного статусу. Наприклад, структу-

---

¹ Рыбаков В. В. Перформанс как способ проблематизации присутствия. *Философские науки* : Междунар. науч.-исслед. журн. 2016. Вып. № 11 (53), ч. 1. С. 159–163. URL: <http://research-journal.org/philosophy/performans-kak-sposob-problematizacii-prisutstva/> (дата звернення: 16.08.2017).

² Стовба О. В. Право і час. 368 с.

³ Там само. С. 300.

ралізм розуміє простір як комунікативне поле взаємодії суб'єктів, які впливають один на одного через мову. Проте саме у сфері комунікації питання присутності набуло особливої гостроти, адже комунікація акцентує на проблематичності людського існування як такого і навіть постає як дискурс на тему справжнього і несправжнього буття¹. Питання присутності невід'ємне від питання простору. Разом вони складають фундамент інтелектуальної моделі реальності, є ключем для відкриття образу сучасної реальності та людини в ній.

Розв'язання проблеми присутності відбувається сьогодні, як вже зазначалося, шляхом розробки і обґрунтування безмежного розмаїття способів вираження й самовираження. Благодатним полем для цього стала віртуалістика. Симуляція і візуалізація, мережевість та антонімічність, динамізм і впливовість – усі ці потужні можливості віртуального простору, що обумовлені розвитком виразних засобів, дали абсолютно нове уявлення про простір та можливості присутності в ньому людини. Після цього відбулася переоцінка поняття «справжності» стосовно буття. Що слід вважати справжнім буттям: матеріальну сутність чи саме здатність речі здійснювати вплив і зазнавати його? У чому відмінність «наявності» від «присутності»? Чи обов'язково присутність передбачає матеріальність, адже можна бути присутнім і через інформаційні мережі? Російський філософ В. Рыбаков намагається дати відповіді на ці питання через аналіз «перформативного повороту» в сучасній культурі, дослідження сенсу перформансу і його онтологічних причин².

Головний концепт культурного поля сьогодні – заміщення витвору подією. Витвір здійснювався за допомогою знаків і їхніх значень та вимагав подальшої інтерпретації. Подія відбувається за рахунок структурного ускладнення і динаміки знакового полотна, що забезпечує ефект присутності самих речей, а не тільки їх значень. Подія дозволяє розуміючому суб'єкту не відсторонено інтерпретувати сенс цих речей, але переживати його особисто через присутність у просторі події та участь у її дієвих актах. Візуалізована реальність укладає віртуальний простір. Віртуальний простір припускає також присутність глядача шляхом ідентифікації його із безпосереднім учасником події. Такого роду віртуальна присутність гарантує здатність суб'єкта до зазнавання ним емоційного і фізичного впливу з боку події, адже в даному випадку він розуміє її не через тлумачення, а через буття в ній.

¹ Стомба О. В. Право і час. 368 с.

² Рыбаков В. В. Перформанс как способ проблематизации присутствия. С. 159–163.

Так, буття суб'єкта у праві уявляється можливим через особливий візуальний його контакт із правовою ситуацією, що гарантує його присутність там. Перформанс як провокація події, а також присутності в ній, визнаний теоретиками закономірною реакцією культури на зростаючу медіалізацію людського життя і засилля технічного відтворення. Перформанс відверто відмовляється від фіксованих витворів, що можуть бути тиражованими, заради багаторазового звернення до змісту події. Відмова здійснюється на користь унікальної однократної події, яка не може бути зафіксована в архіві¹. Віртуальна присутність глядача в події (перформансі) підриває звичайний модус переживання ним пізнавального досвіду, що забезпечувався інтерпретацією. Незважаючи на відсутність фізичної наявності віртуальних речей або учасників у полі перформансу, вони все ж таки вступають у взаємодію один з одним. У цій естетиці процес, що прийшов на зміну естетичному спогляданню, названо процесом інтеракції. Поняття інтеракції застосував німецький естет, театрознавець Е. Фішер-Ліхте, досліджуючи місце перформансу в сучасній культурі².

Як зазначає В. Рыбаков, семіотизований досвід витискується поза семіотичним матеріально-тілесним виміром³. Перформанс створює не сенси, а саму подію як таку. І тут дуже важливо те, що ця подія переживається її учасниками саме як щось нове, непередбачуване, до кінця не пізнане, креативне, дієве, деконструктивне, таке, що не підлягає остаточному означуванню, тлумаченню, міфологізації. Перформанс викликає інтеракцію, проте не передбачає її наслідків. Інтеракцію називають чистою, відкритою так само, як називали у постструктуралізмі центонний нарратив, що також забезпечував інтеріоризацію своїх учасників у вербальному дискурсі. Інтерактивні суб'єкти, за визначенням, виробляють власну присутність, висуваючись у життєві світи один одного, незалежно від характеру простору, у якому перебувають. В інтерактах відбувається актуалізація і прояв не тільки опонента, а й себе особисто, що настільки ж несподівано. Дієвість суб'єкта-глядача невідворотно обумовлює його присутність у події, а також самостворення та саморозуміння. Взаємодія через інтеракт ніби збирає присутність по шматочках. Деконструйована у перформансі дійсність знов набуває своєї тілесності через дієву позицію суб'єкта-учасника. Однак

---

¹ Рыбаков В. В. Перформанс как способ проблематизации присутствия. С. 159–163.

² Фишер-Лихте Э. Эстетика перформативности. Москва : Междунар. театр. агентство «Play & Play» : Канон+, 2015. 376 с.

³ Рыбаков В. В. Перформанс как способ проблематизации присутствия. С. 159–163.

перформанс дійсності досить короткочасний, і тому спровокований ним ефект згущеної присутності швидко розсіюється. І все ж таки перформанс – це досвід переживання, а не споглядання, формат виходу за межі горизонту значень.

Перформанс вказує на те, що певна життєва (чи правова) ситуація може мати різні варіанти розвитку, як і будь-яка взаємодія між людьми. Про жодну з подій людина не може мати вичерпної інформації чи істинного змісту, зокрема, якщо залишається на позиції відстороненого споглядача.

Подібні висновки повністю дискредитують основні концепти правосуддя, як-от: адекватна відплата, достовірність інформації, об'єктивна справедливість тощо. На перший погляд заміщення юридичного положення і справедливого вироку «відкритою» подією, а також заміна відстороненого арбітра переживаючим учасником роблять правозастосовну й судову практику досить далекими від юридичної науки та правової істини в класичному їх розумінні. Однак в дійсності правова галузь людських взаємовідносин ні в чому не поступається іншим сферам соціальної практики і також потребує відкритих сюжетів, змістів і свідомостей, вимагає інтерактив, нових важелів впливу, тілесної присутності та, звичайно, дієвості й результативності.

Відтворена подія життя ближча за все до того, що правові науки іменують справедливістю. Тому ступінь тілесності, або присутності, цієї події правової реальності має визначатись аж ніяк не шляхом семантичних інтерпретацій чи формального накладання правових міфів (будь то норма або прецедент). Такого роду тілесність-справедливість не встановлюється будь-ким, вона актуалізується із самої події у форматі відкритої присутності права. Правова подія постає як найчистіший перформанс, що викликає взаємодію своїх учасників та породжує несподівану, проте справжню справедливість, яку неможливо закріпити, не загубивши її сенсу. Нове й нове перезавантаження ситуації через перформанси здатне множити правову справедливість у її перформативній тілесності. Водночас окостенілі у своїх смислах правові вироки, рішення, норми, тлумачення й інтерпретації за умов формальної наявності права все далі віддаляються від його реальної присутності. Таким чином, перформанс насправді не гарантує наявності правової дійсності, проте забезпечує присутність, або віртуальне буття в ній учасників правового дійства, а також переживання ними як справедливості, так і несправедливості життя. Такого роду інтеракт, заключаючи своїх учасни-

ків у горизонт впливу правових і протиправних ситуацій, доводить до їх свідомості не правові істини, а саму істину права, яку також слід розуміти як цінність.

Е. Фішер-Ліхте серед інших відмінних ознак перформансу (як-от: експериментальність, інтеракція, аутопоезис, тривалість) називає таку його ознаку, як відповідальність кожного з учасників за те, що відбувається¹. Дійсно, на відміну від витворів мистецтва, застиглих артефактів або витлумачених істин, що своєю статичністю протистоять динаміці життя, подія перформансу нічим не відрізняється від самого життя. Проте, здається, індивідуальна відповідальність учасників є рисою не дуже характерною для сучасної культури. Той, хто охоче бере участь у перформансі, флешмобі, форумі, ток-шоу, робить це лише сподіваючись на анонімність, спонтанність, та безвідповідальність, керуючись потребою у колективі й відчутті спільності.

Головна проблема перформансу як способу розуміючого буття – це проблема досвіду. Миттєвість присутності й відсутності спадкоємності у регуляції події не дозволяють казати про досвід у значенні утворення традиції певної соціальної поведінки учасників. Досвід інтеракт є суто особистим досвідом суб'єкта-учасника. Простір, у якому він набувається, не може бути вербально зафіксований у символічному форматі, що підлягав би багатократній інтерпретації. Простір перформансу тимчасовий, адже саме у тій мірі тимчасовий і його вплив. Перформанс – не інтерпретативний феномен у тому сенсі, що він не може зберігатись незмінним для загального тлумачення. Таким чином, він є релятивним феноменом – таким, що залежить виключно від суб'єктивного погляду й волі того, хто бере в ньому участь.

Розуміючи присутність як об'єктивність, а також противагу інтерпретації, маємо визнати, що згодом і сама присутність виявляється поставленою під питання: з'являючись на мить, вона знов зникає. Імовірно, йдеться про два різних типи досвіду, викликаних різними способами буття. Учасники нарративного дискурсу отримують семіотичний досвід шляхом інтерпретації, учасники ж події-перформансу отримують дієвий досвід через присутність і вплив. По суті, будь-який досвід має релятивний характер, оскільки набувається в акті суб'єктивного переживання події, незалежно від способу її вираження: нарратив чи перформанс, знаки чи дії. Французький філософ К. Малабу, розмірковуючи про можливість перформансу, відзначає його динамізм як «повернення життя до

---

¹ Фішер-Ліхте Э. Эстетика перформативности. 376 с.

самого себе»¹. На її думку, основне досягнення філософії і перформансу співпадає: воно полягає у їхній «здатності здійснювати твердження... і діяти на їх основі»².

Існує, на жаль, небагата, але досить суттєва світова практика комбінації науково-пізнавальних та естетико-філософських прийомів у цілях оптимального розуміння реальності шляхом її відтворення й забезпечення присутності в ній глядача. Багато авторських перформансів та інсталяцій, влаштованих західними митцями й філософами, закликані здійснити історичну репрезентацію і актуалізацію пам'яті про певні значні й трагічні події минулого. Так, 30 березня 2017 р. в музеї «истории ГУЛАГа» у Москві канадською художницею Джуди Радул було влаштовано інсталяцію під назвою «Всесвітній суд. Репетиція». Цей мультимедійний проект став результатом дослідження й відтворення нею ряду судових процесів Міжнародного кримінального трибуналу, маючи за мету винести відверту і безжалісну прозу судового формалізму на публічний суд незалежного спостерігача. В заключній частині програми було проведено виставку унікальних артефактів і типових для кримінальних процесів речей, які ще більше наблизили глядачів до реальності судових процесів, у якій вони були перформативно присутні³.

Подібно до цього 17 грудня 2016 р. у тому ж музеї «истории ГУЛАГа» відбувся перформанс італійської художниці Росселли Біскотті «Судовий процес» (в Італії він пройшов у 2013 р.). Дана вистава являла собою 6-годинну реконструкцію судових слухань, засновану на аудіозаписах із судової зали. У центрі перформансу – сам акт зачитування (зі специфікою судової риторики) розшифрованих записів процесу квітня 1979 р., на якому були засуджені італійські інтелектуали і активісти, колишні члени об'єднання «Робоча сила» за звинуваченням в організації ними кількох терористичних акцій, а також італійських озброєних «Червоних бригад». І хоча речові докази провини затриманих так і не були оприлюднені, на виставці, що відбулася після цього, були представлені артефакти безпосередньо судового процесу:

---

¹ Малабу К. Перформанс и власть в действии: вопрос жизни или смерти? *Moscow art magazine* : худож. журн. 2016. №97. URL: <http://moscowartmagazine.com/issue/19/article/280> (дата звернення: 28.10.2017).

² Там само.

³ Радул Джуди. URL: <http://www.v-a-c.ru/ru/exhibition/judy-radul-world-rehearsal-court/> (дата звернення: 19.09.2017).

дерев'яні лави із судової зали в Римі, молоток судді, повна стенограма процесу тощо¹.

Яка ж функція даних перформансів? Реконструюючи подію через новий спонтанний інтеракт суб'єктів, їхніх свідомостей, речей та середовищ, художник переосмислює цю подію разом з учасниками дійства в локальному політичному, правовому, історичному й культурному контексті. Формат перформансу дає присутнім у ньому дійсно суб'єктивний однократний досвід участі, але досвід унікальний, життєвий, ідентифікуючий особистість свого носія з персонажем правової дійсності. Глядач-учасник осмислює себе через життя персонажа, розсуває кордони свого життєвого простору, реальності, у ракурсі якої бачить світ. Задовольняючи перформансом свою жагу до реального, глядач одночасно задовольняє й потребу у справжньому – основні потреби ХХ ст. Перформансні способи вираження, на відміну від суто естетичних, мистецьких способів, переслідують не чисту видимість, а чисту справжність. Реальність права у зазначених перформансах деконструюється у своєму роздвоєнні на початкову дійсність і реконструйовану дійсність, дієвість і вплив яких різний, але однаково значний. Початкова дійсність права являла собою ситуацію соціальної регуляції шляхом осуду і відплати. Дійсність же правового перформансу постає як ситуація зазнання впливу права і його сили через переживання осуду і відплати.

Характер правової регуляції через перформанс можна вважати опосередкованим: через вплив на свідомість суб'єктів права. Розуміння права учасниками перформансу настає аж ніяк не завдяки його тлумаченню. Розуміння тут гарантовано мультисеквенціальним рядом речових, медійних і особистісних фрагментів, які впускають самостійного глядача в простір здійснення права. Мультисеквенціальність – лінгвістичний термін, використований М. Епштейном для позначення специфічності гіпертексту, який може прочитуватись у будь-яких напрямках і розумітись у довільній послідовності². Мультисеквенціальність органічно відповідає деконструктивності, так само ґрунтуючись на принципі руйнування однозначності, односпрямованості, одномірності, незмінності.

---

¹ Сковорода Е. Российское правосудие как арт-перформанс. URL: <http://snob.ru/selected/entry/118443> (дата звернення: 19.09.2017).

² Эпштейн М. Философия возможного: Модальности в мышлении и культуре. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 336 с. (Серия «Тела и мысли»).

Завдяки технологіям сучасність досягла неймовірно високого рівня розвитку способів вираження і засобів виразності. Симулятивна, видима, ілюзорна реальність здатна сьогодні долучити й розчинити в собі людину успішніше, ніж буденна реальність. З цієї причини остання виявляється втягнутою у віртуальну реальність, цілком підпорядкована їй. Діючий персонаж обох сцен – людина. Вона перебуває в пошуку оптимального способу буття всередині динамічної поліреальності. С. Жижек багато розмірковує з приводу справжності й видимості речей, а також факту втрати реальністю своєї субстанційності, доходючи при цьому до метафори «пустеля Реального»¹.

У зв'язку з цим С. Жижек пропонує згадати психо-соціальний феномен «каттерів», які відчувають непереборне бажання різати себе бритвою чи наносити собі інші тілесні ушкодження. Проблема й мета каттерів – затвердження самої реальності. Відчайдушна стратегія повернення до реальності тіла. У їхньому випадку це пояснюється ніяк не суїцидальними бажаннями. Це просто радикальна спроба відшукати міцну опору в реальності, у протилежність нестерпному страхові сприйняття себе самого як неіснуючого. Пошкодження плоті сприймається ними як повернення до життя, відчуття себе твердо укоріненим у реальності. Каттерство – безсумнівно, патологічний феномен. Воно суперечить природним інстинктам людини, зашкоджує її здоров'ю, не відповідає стандартам соціальної поведінки. Проте водночас це радикальна спроба відновити внутрішнє відчуття норми, уникаючи психотичного розпаду – безповоротної втрати тіла. Це своєрідна спроба врятувати себе від видимого, симулятивного світу, в якому існування – погоня за тілесністю шляхом загублення тіла².

Протилежним «нормальним» способом поведінки сучасної людини є її покірний рух за течією, добровільна й спокійна симуляція себе самої за правилами міфічного світу симулякрів. Стосовно цього С. Жижек нагадує про популярність на сучасному ринку таких продуктів, як кава без кофеїну, сливки без жиру, сигарети без нікотину, безалкогольне пиво і т. п. На його думку, віртуальна реальність, у якій ми існуємо, просто генералізує процедуру ангажування продукту, облишеного своєї субстанції. Так само, як кава без кофеїну має запах та смак кави, але нею не є, так віртуальна, візуалізована реальність переживається

---

¹ Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального II: Размышления о Всемирном торговом центре – третья версия. URL: <http://anthropology.ru/ru/texts/zizek/reflections.html> (дата звернення: 24.08.2016).

² Там само.

як реальність, не будучи такою. Отже, реальність – краща подоба самої себе¹.

У свою чергу, С. Корнєв, констатує штучність реальності в сучасну «епоху вистави», головним чином занепокоєний станом суб'єкта, проблемою його особистості, свободи, справжності². Життя він називає виставою, персонажі якої (люди) діють у ній під різноманітними масками, що мають власну логіку. Логіка маски (рольова гра, зв'язний набір штампів) прагне підкорити собі людину, будучи міцно укоріненою в культурний простір вистави. Занурюючись у несвободу спектаклю, людина звикає вважати себе вільною, насправді забуваючи про власну логіку вчинків, про себе справжню. С. Корнєв ставить питання «стратегії розвітлення масок» і знаходить його рішення саме у динамізмі. Так, суб'єкт має ототожнювати себе не з фіксованою сукупністю масок і ролей, а з самим процесом руху крізь них, який вибудуватиме їх у певну динамічну єдність. Сама структура нового суб'єкта задаватиметься динамікою зміни його масок. Особистість має здійснюватись як неформалізований закон руху крізь маски й ролі разом із дискурсами, або виставами, у які вони вбудовані³.

Отже, така стратегія динамічного і багаторазового перевтілення приводить людину до самої себе і дарує специфічну цілісність особистості через її самовираження, а не характеристику. Це життя по той бік вистави, в закулісній власного Я, де над людиною немає режисера. Такий ролевий плюралізм перешкоджає домінантності однієї із масок і владі її над людиною. С. Корнєв переконаний у необхідності дискурсу ролей всередині суб'єкта заради нівеляції їх влади над ним. Логіка однієї маски має бути врівноважена логікою інших масок. Скинута маска рівнозначна поверженому ідолу, розвінчаному міфу, дискредитованій владі. Справжнє буття людини виявляє себе між грою та правдою, між сценою та публікою – в момент, коли людина балансує на межі кількох ролей і стереотипів. Іменуючи сучасність «епоху спектаклю», С. Корнєв знаходить у ній одного єдиного суб'єкта – владу – абсолютно вільну, цинічну, невразливу. Усе ж інше та інших влада прагне перетворити на власний об'єкт: зафіксувати, визначити, утилізувати, зробити статичними й передбачуваними, нав'язати кожному

¹ Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального II: Размышления о Всемирном торговом центре – третья версия.

² Корнєв С. Имидж в эпоху спектакля. URL: <http://www.inache.net/signs/30> (дата звернення: 09.03.2015).

³ Там само.

набір характерних атрибутів, певну роль у просторі спектаклю. На думку С. Корнева, влада є сценаристом і режисером спектаклю світового масштабу, «менеджером тотальної структури Великого каталогу масок і ролей»¹. Вільно конфігуруючи суспільну свідомість, влада нейтралізує волю індивідів і реалізує свої проекти. Мабуть, такі можливості обумовлені її законодавчими повноваженнями.

Право як сфера законодавства і гарантій законності, безумовно, є засобом влади й знаряддям несвободи в її руках. Але водночас право може бути єдиним опором владі та її режисурі шляхом підсилення автономії кожного окремого індивіда. Можливість протистояння владі і маріонетковому дійству напряму пов'язана зі свободою переміщення суб'єктів у дискурсивному просторі, а також їх умінням бути невразливими в тій же мірі, що і сама влада. С. Корнев пропонує легітимувати свободу індивідів, розгорнути її в тому числі на рівні іміджу. Боротьба за свободу і її легітимність водночас буде боротьбою з владою спектаклю та нав'язаною нею системою стереотипів². Концепція динамізму права уявляється такою, що здатна вирішити проблему несвободи індивіда в «епоху спектаклю». Отже, доходимо до висновку, що єдиний спосіб буття у світі спектаклю – це динаміка руху, процес переміщення від маски до маски, боротьба проти вистави і влади (чи режисури) – за присутність власної волі.

Сучасний британський естет і теоретик мистецтва П. Вайбель іменує теперішній стан мистецтва «ситуацією постмедіа», яка характеризується рівноцінністю й змішанням різних медіазасобів і напрямів: фото, кіно, відео, комп'ютерна графіка, живопис, скульптура та інших³. Постмедіамистецтво застосовує практики співучасті, коли глядач перетворюється на користувача або навіть співавтора. Витвір постмедіамистецтва визначається не своєю формою чи матеріалом як певний результат творчості, а саме як процес⁴. Постмедіамистецтво отримало назву «мистецтво користувачів». Воно спровокувало такі наслідки, як криза репрезентації, занедбання історії, зникнення автора, поворот до культури сприйняття та технічних медіа, збудження інтересу до візуального – все це отримало назву «перформативний поворот». У цілому, сучасна культура вважається візуальною. Вона широко апелює до ві-

¹ Корнев С. Имидж в эпоху спектакля.

² Там само.

³ Вайбель П. Медиаискусство: от симуляции к стимуляции / пер. с англ. К. Бан-дуровского. *Логос*. 2015. Т. 25, №4. С. 135–158.

⁴ Вайбель П. Медиаискусство: от симуляции к стимуляции. С. 138.

зуального досвіду свого користувача, застосовуючи численний набір відсилок, спільних для автора й користувача. Ці відсилання становлять ключове поняття візуальної культури – «suppose» – з французької «передбачуване». Передбачуване сприймається за загальновідому даність, відсилання до якої становлять альтернативу коментарям. Даністю є об'єктивні світи – естетичні, наукові, економічні, політичні, правові системи. Світ постмедіа останнім часом стає системою відсилок. Системи відсилок замінюють дійсність.

П. Вайбель пояснює пріоритетність візуальної медіакультури. У класиці та авангарді реальні події та факти передавалися через опис образів історії. Доводиться визнати, що правда й справжність геть втрачаються при переході від події до її опису чи від дійсності до її репрезентації. Історія – це міф, белетристика, ілюзія, моделювання, брехня, яка приводиться до руху зацікавленістю розповідачів¹. Коли ж образи історії, що зафіксовані й збережені у витворах, речах, документах, фотографіях, аудіозаписах та фільмах, актуалізуються через медіальну систему відсилок, тоді брехня репрезентації постає як правда дійсності. Отже, на думку П. Вайбеля, фікція медіа стає справжністю або навіть самою істиною в результаті «ретроцесії», тобто завдяки перформансу (реаліті-арт, інсталяції, акції, івенти в театрі, або реаліті-шоу, хеппенінзі на естраді й телебаченні). Так, людський медіадосвід стає нормативним для будь-якої сфери сприйняття і вираження, які всі в однаковій мірі претендують на простір присутності. Постмедіамистецтво є мистецтвом дії і співучасті. Саме ця інтерактивність робить його не тільки популярним, але й актуальним з точки зору методології в інших когнітивних і соціальних сферах.

Інтеракти чи перформанси, не дивлячись на їхню уявну непередбачуваність, мають у своїй основі сценарій, або алгоритм, у розумінні певної інструкції до дії. Це чітко визначена процедура, вказівка на певну послідовність елементів та дій, яка робить перформанс репетицією хаосу. Дана процедура демократична, розрахована на масового анонімного користувача, вільного від диктату влади і здатного розуміти дійсність через власні дії, творчість та алгоритм доступу. Новітня візуальна культура досить утилітарна, легко доступна, спрощена, відкрита, проте вона активно формує поняття й почуття нової свободи особистості – свободи споживання, свободи користування, свободи самовираження.

---

¹ Вайбель П. Медиаискусство: от симуляции к стимуляции. С. 141.

Таким чином, можна зробити висновок, що спроба оцінити буття права, а також буття людини у праві, в реаліях сучасної соціальної дезорганізації, ціннісної девальвації та тотальної віртуалізації життя, закономірно призводить до виправдання пошуків нових способів вираження і розуміння права. Запропоноване онтологічною герменевтикою розуміюче буття суб'єкта права гарантується тепер безпосередньо його присутністю й участю у правовій ситуації. У сучасних умовах гостру вимогу візуалізації, взаємодії та інтерактивності суб'єктів задовільняє перформанс. Формат перформансу дозволяє створити впливовий і загальнодоступний простір дієвості права за рахунок справжньої присутності в ньому атрибутів різноманітних правових і протиправних, речових і соціальних контекстів. Динаміка зміни рольових ідентичностей учасників перформансу гарантує їхнє тілесне буття у праві, а також дієвість самого права.

Якщо комунікативна теорія права вбачала його дієвість у мовних структурах перформативного наративу, то останні методологічні дослідження вийшли за межі тексту і обґрунтовують застосування мистецької тактики перформансу до влаштування і розуміння буття права. Сам по собі текст як форма буття ще не вичерпує сутності права. Візуалізовані й самоорганізовані структури світу мають сьогодні потребу в більш складних, багатовимірніших, ніж репрезентація системах вираження. Такою системою, що провокує нове й нове вираження, відтворення, а фактично буття права, визнано перформанс. Розуміючий суб'єкт більше не є інтерпретатором змісту права, він – прямий учасник правової ситуації, вільний споживач сенсу права, його впливу. Так, від втраченої дійсності права через його віртуалізовану у перформансі дієвість суб'єкт приходять до присутності права в житті та себе в реальності права, що суттєво змінює його уявлення про сенс і можливості права в сучасному деструктурованому світі.

3.4. Верховенство права у світоглядно-методологічному осмисленні: раціональний та емоційний виміри

Верховенство права є універсальним стандартом сучасного світу, ознакою цивілізованості правової системи. І навпаки, відштовхуючись

від відомого вислову Аристотеля про те, що людина, позбавлена закону і справедливості, є найгіршою з тварин (за змістом відповідає гоббсівському «людина людині вовк»), можна зробити висновок, що за відсутності верховенства права немає і самого суспільства – принаймні по-справжньому цивілізованого суспільства¹. На значенні верховенства права неодноразово наголошувалося у документах міжнародних організацій: у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівнях» права людини, верховенство права та демократія визначені як «універсальні та неподільні основні принципи Організації Об'єднаних Націй»²; у відомій доповіді Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія) верховенство права поряд із демократією та правами людини визнається фундаментальною засадою європейських правопорядків³. Тому зрозумілим було включення на XXVI Всесвітньому конгресі з філософії права і соціальної філософії (2013 р., Белу-Орізонті, Бразилія) осмислення верховенства права у взаємодії з правами людини і демократією у контекст соціальних викликів сучасного світу в цілому⁴.

Темі верховенства права в західній науковій літературі традиційно приділялася й продовжує приділятися велика увага. Серед літератури з історії та філософії верховенства права узагальнюючого характеру «класичними» визнаються книга Б. Таманаги «Верховенство права: історія, політика, теорія» (2004)⁵ та колективна монографія за редак-

¹ Теффт Дж. Встановлення верховенства права в Україні: розбудова модерного суспільства. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/19/6963027/> (дата звернення: 20.10.2017).

² Верховенство права на національному и международном уровнях : Резолюция, принятая Генер. Ассамблеей 4 дек. 2006 г. 69/31. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/61/39 (дата звернення: 30.10.2017).

³ Доклад о верховенстве права : утв. Венециан. комис. на 86-й пленар. сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 г.). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus) (дата звернення: 30.10.2017).

У цій доповіді було також звернуто увагу на такі необхідні складові верховенства права, як законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, недискримінація та рівність перед законом (Там само. С. 11–16).

⁴ Максимов С. Права людини, демократія, верховенство права та сучасні соціальні виклики у складних суспільствах : XXVI Всесвіт. конгрес з філософії права і соціал. філософії (21–26 лип. 2013 р., Белу-Орізонті, Бразилія). *Філософія права і загал. теорія права*. 2013. №2. С. 358–366.

⁵ Tamanaha Brian Z. *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge, 2004. Укр. пер.: Таманага Браян. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. 208 с.

цією П. Кости і Д. Золо «Верховенство права: історія, теорія і критика» (2007)¹. Верховенство права досліджується також у порівняльному² та соціологічному³ аспектах.

Концепт «верховенство права» свого часу став своєрідним відкриттям на всьому пострадянському просторі. Його осмислення починалося з банальних, простих, заснованих на семантиці інтерпретацій: над чим має право верховенство – над законом, над державою? У подальшому, із поглибленням знань та досвіду в цій сфері, прийшло розуміння того, що верховенство права – це не якийсь конкретний принцип домінування чогось над чимось. Це ціла система принципів, положень, вимог, що відображають функціонування сучасної держави європейського зразка. Безумовно, тут слід зазначити праці С. Головатого⁴, М. Козюбри⁵, інших українських дослідників. Тема верховенства права була в центрі уваги у двох номерах журналу «Філософія права і загальна теорія права» за 2013 р. Під цією рубрикою були опубліковані статті К. Горобця, С. Погребняка, В. Смородинського, О. Уварової (пізніше – С. Максимова⁶), а також переклади статей відомих зарубіжних філософів права: Ч. Варги, Р. Дворкіна, П. Вестерман, М. Крігера, А. Полякова, К. Туорі, А. Чарноти⁷. У цьому ж часописі тема верховенства права розкривається й у практичному вимірі, а саме у контексті реформ, які здійснюються в Україні сьогодні (конституційна, судова, адвокатури, прокуратури, антикорупційна та інші)⁸.

Таким чином, осмислення феномену верховенства права є однією з центральних тем у сучасній як зарубіжній, так і вітчизняній юриспру-

¹ The Rule of Law: History, Theory and Criticism / ed. by Costa, Pietro and Zolo, Danilo. Springer : Dordrecht, 2007. 695 p.

² The Rule of Law in Comparative Perspective / ed. by M. Sellers and T. Tomaszewski. Springer : Dordrecht, Heidelberg, London, New York, 2010. 253 p.

³ Крігер М. Чому верховенство права є надто важливим, щоб лишати його юристам. *Філософія права і загал. теорія права*. 2014. № 1–2. С. 323–349.

⁴ Головатий С. Верховенство права : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. 747 с.

⁵ Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63.

⁶ Максимов С. Верховенство права: апофеоз розуму чи результат емоційного вибору? *Філософія права і загал. теорія права*. 2015. № 1–2. С. 120–133.

⁷ Верховенство права: проблеми теорії та практики. *Філософія права і загал. теорія права*. 2013. № 1. С. 15–72 ; № 2. С. 155–214.

⁸ Верховенство права і реформи в Україні : серія круглих столів Харків. юрид. т-ва у 2015 р. *Філософія права і загал. теорія права*. 2015. № 1–2. С. 470–496; Верховенство права і реформи в Україні : серія круглих столів Харків. юрид. т-ва у 2016 р. *Філософія права і загал. теорія права*. 2016. № 1–2. С. 450–552.

денції. Причому з кожним «витком» більш поглибленого дослідження виявляються нові аспекти цього феномену. Серед них – проблема, на яку було звернуто увагу в статті М. Селлерза «Право, розум та емоції»¹ і яка стала центральною темою під час обговорення на XXVII Всесвітньому конгресі з філософії права та соціальної філософії, що відбувся влітку 2015 р. у Вашингтоні. Саме висвітлення питання про роль раціональних та емоційних елементів у змісті верховенства права та нові аспекти розуміння цього феномену, що виявилися у процесі дослідження, становить мету цієї статті. У характеристиці верховенства права ми зосередимось, головним чином, на світоглядно-методологічних, філософських аспектах цього феномену.

1. Реальний та ідеальний виміри верховенства права

Ідея верховенства права насамперед – це певний ідеал, регулятивна ідея, яка охоплює особливий тип взаємодії людини і влади й у цілому орієнтована на те, щоб влада була обмежена певними принципами, нормами, не виходила за визначені межі. Однак поряд з ідеальним виміром, у якому верховенство права виступає як ідеал соціального регулювання, що обґрунтовує систему принципів організації та функціонування сучасного цивілізованого суспільства, воно (як будь-який правовий феномен) існує і в реальному вимірі, тобто як більш-менш повне втілення цього ідеалу в реальних процесах життя соціуму, реальне верховенство права над державним свавіллям.

У поділі на реальний та ідеальний виміри верховенства права можна також виокремити два аспекти: а) перший пов'язаний із природою самого права, що відповідає вирізненню Р. Алексі таких двох його вимірів, як ідеально-критичний, або моральний, з одного боку, та реально-фактичний, або організаційний, – з другого²; б) другий пов'язаний із природою соціальних (культурних) феноменів взагалі, що відповідає розрізненню Б. Кістяківським правової держави як певного «ідеального типу», з одного боку, і як його реального втілення в життя у певних історичних та культурних умовах, здійсненого в тих чи інших організаційних формах – з другого³. Перший аспект відображає полеміку позитивістської та непозитивістської концепцій права і дає онтологіч-

¹ Селлерз М. Право, розум та емоції. *Філософія права і загал. теорія права*. 2014. № 1–2. С. 209–228.

² Алексі Р. Дуальна природа права / пер. с англ. С. Максимова. *Право України*. 2011. № 1. С. 45–58.

³ Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. С. 559.

ні й методологічні підстави для виникнення субстанційної та формальної концепції верховенства права та їх подальшого втілення у соціальній практиці¹.

Другий аспект дає підстави для пошуку міри у співвідношенні універсальних вимог верховенства права та його особливостей у певному цивілізаційно-культурному середовищі, а також виявлення готовності соціальних суб'єктів до реалізації вимог практичного розуму в життя (насамперед наявності політичної волі у носіїв влади). Саме в межах цього аспекту виникають питання на кшталт «чи є Україна правовою державою?»².

2. Подвійне розширення: правове суспільство і правовий світогляд

Досвід успіхів і невдач в осмисленні та реалізації верховенства права приводить до висновку про можливість подвійного розширення цієї ідеї. По-перше, вона повинна поширюватися не тільки на державу як певний інститут, а й на суспільство в цілому (як суспільство верховенства права). По-друге, вона повинна бути розгорнута в систему поглядів на світ – як особливий світогляд, генетично пов'язаний з юридичним світоглядом епохи модерну (з його ідеями розумного законодавства і прав людини), однак долає його надмірну зацикленість на державі та позитивному праві.

Правове суспільство. Концепцію правового суспільства було запропоновано свого часу не як альтернативу концепції правової держави, як іноді це неправильно тлумачиться, а саме як розширення цієї концепції, а тому й концепції верховенства права³. Її суть полягає в перенесенні сфери дії верховенства права лише з інституційної складової (тобто власне, держави) на інші складові, такі як суб'єктна, суб'єктивна та комунікативна, що мають назву неінституційних.

Концепт «правове суспільство» як співтовариство правових осіб має переваги перед концептом «правова держава» лише у тому сенсі, що він водночас існує і в політико-юридичному (інституційному), і в

---

¹ Максимов С. І. Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку європейської правової культури. *Проблеми філософії права*. Т. VI–VII. Київ ; Чернівці : Рута, 2009. С. 108.

² Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2009. №3 (58). С. 127–134; Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загал. теорія права*. 2013. №1. С. 29–36.

³ Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії. *Проблеми філософії права*. Т. IV–V. Київ ; Чернівці : Рута, 2008. С. 17–23.

культурному (неінституційному) вимірах. Головними компонентами, або умовами існування, правового суспільства є, по-перше, неінституційні, засновані на принципі автономії розуму: а) правова людина (автономна особа) як суб'єкт права, «витребувач» прав (суб'єктна умова існування); б) правова свідомість як цільова ціннісна настанова на безумовне визнання прав людини (суб'єктивна умова існування); в) неупереджена думка (комунікативна умова існування); по-друге, інституційні умови існування, засновані на конструкції суспільного договору, – інститути громадянського суспільства і правової держави, які гарантують громадянські, судові (процесуальні) і політичні права. Це суспільство, в якому утверджено принцип верховенства права, або суспільство, в якому права людини є витребуваними, безумовними і гарантованими. Правове суспільство виступає таким гіпотетично ідеальним станом суспільства, який є альтернативним як деспотизму, так і анархії¹. Не деталізуючи тут концепцію правового суспільства, яку викладено нами в інших працях, лише звернемо увагу на те, що в сучасній американській філософії права в межах школи критичних правових досліджень також можна споглядати прагнення вийти за межі простого легалізму в інтерпретації верховенства права. Зокрема, Робін Вест на початку розділу, присвяченого переосмисленню верховенства права, окрім інших, ставить таке питання: «Що означає жити в суспільстві, в якому дотримуються верховенства права?»².

Таким чином, ідея правового суспільства полягає в тому, що здійснення верховенства права в тій чи іншій країні, включаючи й можливість створення ефективних інститутів правової держави (поділ влади, захист прав людини, правова рівність тощо), залежить насамперед від певного стану культури суспільства: якостей суб'єктів як автономних індивідів, спрямованості їхньої свідомості на здійснення правових смислів і наявності можливостей та здатностей до публічного дискурсу³.

¹ Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії. С. 17–18.

² West Robin L. Re-Imagining Justice. Progressive Interpretation of Formal Equality, Rights, and the Rule of Law. Ashgate : Cornwall, 2003. P. 13.

³ Саме здатність до дискурсу є найважливішою складовою так званої «демократичної правосвідомості», яка включає такі компоненти, як відкритість та готовність сприймати раціональні доводи; здатність висувати раціональні аргументи для вирішення конфліктів; зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом та ін. (див.: Філософія правового виховання : навч. посіб. / за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2012. С. 77).

Правовий світогляд. Верховенство права – це ідея, що у своїй основі містить філософський характер, і вона становить підґрунтя певного світогляду. Ідеться про правовий світогляд. Обмеженість будь-якої дії правилами, принципами, законами дає впевненість у завтрашньому дні, гарантує передбачуваність наслідків своїх дій. Особа, зокрема, знає, що буде відповідати перед державою. Уже цей момент значною мірою є більш привабливим, аніж ситуація, коли людина є повністю залежною від розсуду владного суб'єкта. Проте в такій установці нема нічого особливого, вона притаманна людині протягом усіх епох і містить лише елементарну правову установку, або мінімальну підставу правового світогляду.

Характеру правового світогляду, або світогляду, що орієнтується на верховенство права, індивідуальна або колективна правосвідомість набуває тоді, коли починає містити сталу систему вимог до владного суб'єкта, які підкріплюються емоційним ставленням до них. Генетично цей світогляд пов'язаний із феноменом «юридичного світогляду» епохи модерну, притаманним буржуазії, що народжувалася, і був результатом секуляризації теологічного світогляду.

Дослідник історії ідей А. Валицький так характеризував цей феномен: «В Європі, як відомо, епоха Просвітництва була епохою віри у правову державу, розумне законодавство і природні права людини»¹. Цей світогляд вважався втіленням «царства розуму», він поєднував ідею розумного законодавства та ідею невід'ємних прав особистості й був зосереджений на проблемі привнесення у суспільство права. Саме внутрішня суперечність цього ідеалу та акцентування різних ідеологічних платформ на його різних сторонах (просвічений абсолютизм прагнув повної раціоналізації суспільного життя, а лібералізм завдяки ідеї невід'ємних прав особистості істотно обмежував сферу державного втручання) створили, теоретично обґрунтували та практично застосували дві різні моделі верховенства права: так звану гоббсівську модель, або формальну концепцію верховенства права, та локківську модель, або субстанційну модель верховенства права. Якщо перша модель обмежувала свавілля влади наявністю обов'язкових для всіх осіб законів та однаковим для всіх їх застосуванням, то друга вже вимагає певної якості цих законів – вони мають захищати права людини. Тобто обмеження накладаються не тільки на виконавчу та судову гілки влади, а й на законодавчу владу. Певним поєднанням або продовженням

¹ Валицький А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX веков. *Вопр. философии*. 1991. №8. С. 27.

цих моделей може слугувати саме деліберативна модель верховенства права, заснована на ідеї дискурсу. Тому реалізація в суспільстві верховенства права можлива лише завдяки наявності у людей певного світогляду, а саме – правового світогляду. Такий світогляд може існувати як на рівні суспільства в цілому, тобто охоплювати суспільну свідомість, так і на рівні окремих груп та індивідів¹, являючи собою певну міру втілення ідеалу верховенства права.

Таким чином, правовий світогляд є світоглядом правового суспільства, центральною в якому є ідея верховенства права. Вона поєднує ідею прав людини і демократії та виступає необхідною умовою громадянськості як риси суб'єкта правового суспільства, тобто правової особистості.

3. Філософське ядро верховенства права

Для виявлення філософських передумов верховенства права звернемося до концепції італійського філософа права Д. Золо, який визначив його як «нормативну й інституціональну структуру сучасної європейської держави, що на основі індивідуалістичної філософії (з подвійним вмістом політичного песимізму й нормативного оптимізму) і через процеси дистрибуції влади й диференціації влади наділяє правову систему першочерговим завданням захисту громадянських і політичних прав, таким чином протидіючи для досягнення цієї мети схильності суб'єктів влади до сваволі й зловживання владою»².

У цьому визначенні чітко розмежовуються: 1) філософська основа верховенства права – індивідуалістична політична філософія; 2) першочергове завдання – захист індивідуальних прав (громадянських і політичних), кінцева мета – обмеження свавілля державної влади; 3) інституціонально-нормативні засоби досягнення цієї мети.

Індивідуалізм як єдина філософська основа присутній у різних європейських досвідах верховенства права і є важливою політико-фі-

¹ В українській філософсько-правовій літературі близькі, хоча й дещо відмінні аспекти поняття «правовий світогляд» розробляються В. Коробкою (Коробка В. Н. Правовое мировоззрение : [в 2 ч.]. Ч. 1 : Становление и развитие. Донецк : Донецк. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2008. 152 с. ; Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства. Донецк : Донецк. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2010. 244 с.) та П. Рабіновичем і Т. Бачинським (Рабінович П. М., Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження). Львів : Вид-во ЛЮБФ «Медицина і право», 2015. 224 с.).

² The Rule of Law: History, Theory and Criticism / ed. by Costa, Pietro and Zolo, Danilo. Springer : Dordrecht, 2007. P. 29–30.

лософською передумовою доктрини фундаментальних прав. Він стверджує онтологічну первинність індивідуального суб'єкта й аксіологічну цінність його свободи й автономії. Унаслідок цього в політичній філософії були утверджені два принципи: 1) політичний песимізм, тобто ідея внутрішньої властивої небезпеки політичної влади¹ і 2) нормативний оптимізм, тобто віра в те, що небезпека політичної влади може бути стримана правом завдяки сукупності конституційно гарантованих індивідуальних прав та «юридизації» всього устрою держави².

Обмеження свавілля державної влади і захист прав людини на сучасному етапі розвитку цивілізації є взаємопов'язаними цілями верховенства права: ефективне досягнення одного без іншого неможливе, водночас слід погодитись із Д. Вовком, що права людини є, як мінімум, єдиним зрозумілим критерієм системного обмеження носіїв владних повноважень³.

Інституціонально-нормативні засоби верховенства права включають принцип «дистрибуції влади» (distribution of power) і принцип «диференціації влади» (differentiation of power). Принцип «дистрибуції влади» веде до обмеження державної влади з метою розширення індивідуальної свободи, і включає такі вимоги: індивідуальність суб'єкта права (виключення дискримінації та привілеїв); юридична рівність індивідуальних суб'єктів (перед законом та у використанні прав); визначеність права (передбачуваність юридичних наслідків поведінки, або фуллерівські принципи моральності права); конституційне визнання індивідуальних прав. Принцип «диференціації влади» підтримує функціональне розмежування між політико-правовою системою й іншими соціальними підсистемами (наприклад, політикою і громадянським суспільством), а також розмежування, координацію і правове регулювання різних функцій держави (що, власне, й відповідає класичній стратегії «поділу влади» (separation of powers)⁴.

¹ Політичному песимізму, або скепсису стосовно політичної влади як ліберальної настанови, протистоїть політичний оптимізм, тобто безумовна підтримка державної влади.

² The Rule of Law: History, Theory and Criticism / ed. by Costa, Pietro and Zolo, Danilo. Springer : Dordrecht, 2007. P. 21.

³ Вовк Д. Верховенство права и религиозная свобода: проблемы равенства. *Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи)* : ст. учасн. ювіл. X Міжнар. круглого столу (м. Львів, 12–13 груд. 2014 р.) : у 2 ч. Вид. 2-ге, допов. Львів : Галиц. Вид. Спілка, 2015. Ч. I. С. 72.

⁴ The Rule of Law: History, Theory and Criticism / ed. by Costa, Pietro and Zolo, Danilo. Springer : Dordrecht, 2007. P. 19–29.

Таким чином, філософським ядром світогляду, зорієнтованого на верховенство права, є образ людини як самодостатнього індивіда, цінність свободи та автономії якого є пріоритетною, а тому для нього характерне прагнення до балансу між скептицизмом стосовно влади (її «десакралізація») і вірою в можливість нормативного регулювання розв'язання суспільних проблем. Тобто таким ядром є індивідуалістична, раціоналістична і секуляризована антропологія.

4. Раціональна сторона верховенства права

Сутність права у всіх правових традиціях полягає у його претензіях на втілення розуму: «Право – це закладений у природі найвищий розум» (Цицерон). Звичайно критерієм розумності у праві є справедливність, а фундаментальна аксіома, на якій базується раціональна справедливність, полягає в тому, що кожна людина має цінність, і що всі заслуговують на підтримку та сприяння у досягненні гідного та повноцінного життя в суспільстві з іншими людьми¹.

Якщо право як таке є втіленням розуму, то верховенство права як гарантія практичної справедливості є концентрованим втіленням розуму у правовому регулюванні. Найзагальніша вимога верховенства права «Правління законів, а не людей» вимагає критерію поза людською волею для захисту суб'єктів права і суспільства від свавілля будь-якої іншої особи². Критерій розумності проводить традиційне розмежування між «верховенством права», яке враховує цей зовнішній критерій справедливості, і «верховенством людини», яке його не враховує. З позицій як давніх мислителів, таких як Аристотель та Цицерон, так і сучасних конституціоналістів, верховенство права «передбачає постійне слідування вказівкам розуму та справедливості у правотворчості, інтерпретації та застосуванні права»³.

В ідеї верховенства права як прояву правого світогляду, або світогляду модерну, реалізується декартівський гносеологічний ідеал *cogito*, тобто рефлексія, що контролює кожен крок думки, забезпечуючи прозорість як результатів, так і шляхів його досягнення. Саме із цим ідеалом пов'язана передбачуваність реакції влади на дії індивідів та їхніх груп, що очікується від будь-якої правової системи і реалізується у принципі правової визначеності. Іншими вимогами розуму є незалежність судів, прозорість діяльності прокуратури, поліції (додамо –

---

¹ Селлерз М. Право, розум та емоції. *Філософія права і загал. теорія права*. 2014. № 1–2. С. 212.

² Там само.

³ Там само.

й виконавчої влади). Ворожість до свавілля влади та заклик до визначеності тягнуть за собою деякі етичні засновки, що схвалюють раціональний і прозорий правовий порядок, де першість права гарантує індивідуальні свободи і безпеку правочинів.

Проте чи відрізняється чимось повна раціоналізація законодавства і всієї правової системи (ідеал технократизму) від правової раціоналізації в межах верховенства права? Технократи намагаються усунути емоції з права, визначаючи правове мислення як просту логічну операцію, або дедукцію. Це призводить до усунення із права й справедливості, а слідом і прав людини як вияву цієї справедливості, а тому не дає й твердих підстав для обмеження сваволі влади. У той час як справедливість спирається врешті-решт на людські емоції.

Орієнтуючись на передбачуваність реакції влади на дії індивідів та їхніх груп, незалежність судів і прозорість діяльності прокуратури, поліції тощо, верховенство права забезпечує повну раціоналізацію мислення і відносин, виступає втіленням розуму в правовому регулюванні. Однак, з другого боку, воно, як будь-який світогляд, має і чуттєво-емоційну сторону¹.

5. Емоційна сторона верховенства права

У першу чергу така емоційна складова проявляється у процесі обґрунтування (виправдання) як права в цілому, так і верховенства права зокрема.

За М. Селлерзом, емоційна сторона права обертається навколо почуття справедливості: «Головною людською емоцією у будь-якій дискусії щодо права є почуття справедливості. Це відчуття стосується належного порядку в суспільстві і виникає як реакція на нечесність, утиски, експлуатацію або будь-яке з багатьох інших злодіянь, за яких дехто може порушувати правила, що забезпечують членам суспільства можливість жити гідним і повноцінним життям»². Почуття справедливості частіше за все виникає як реакція на несправедливість, яка стосується і носія цієї емоції, й інших людей. Воно є підставою для виправдання природно-правового розуміння права.

У традиції американського конституціоналізму поряд із раціонально-концептуальним обґрунтуванням вищого нормативного авторитету Конституції існує певне неявне емоційне його виправдання, як виправ-

---

¹ Аналізуючи відмінність ролі розуму й емоцій, М. Селлерз показує, що «розум починається з аксіом, що проголошуються істинними, тоді як емоції починаються з почуттів, що приймаються як реальні» (Селлерз М. Право, розум та емоції. С. 210).

² Селлерз М. Право, розум та емоції. С. 218.

дання верховенства права («правління законів, а не людей»). Воно відображене у формулі: «В Америці верховенство права є королем». Р. Вест звертає увагу на надмірну сакралізацію американської Конституції серед юристів-учених та практиків, які відкидають будь-яку можливість критики її положень. Пояснюючи вищезгадану формулу, вона проводить аналогію, ніби Конституція США набуває свого вищого статусу так само, як укази короля, які були одного разу освячені як справедливі й добродесні силою ніжних сонячних променів¹.

У структурі такого виправдання Р. Вест вбачає певні міфологічні витоки права подібно до описаної З. Фрейдом ситуації з владою, тотемом і табу (звісно, наводячи лише символічні порівняння, а не наполягаючи на реальності фрейдівської конструкції). Американці знищили монархічну батьківську владу і замінили її тотемною Конституцією: влада права, а не людей, поклоніння Конституції, а не королю; до того ж здійснюється обмеження можливої небезпеки з боку високоперсоналізованої влади законодавців і президентів. У цьому – емоційний вимір віри в Конституцію. Ставлення до Конституції є таким емоційним, що будь-який глибокий критицизм до неї стає табуйованим, її авторитет перевершує її людське походження або людську природу її інтерпретаторів.

Наділення безумовним нормативним авторитетом Конституції є проявом універсальних рис виправдання верховенства права (через обмеження небезпечного свавілля), водночас її надмірна сакралізація в американській конституційній традиції несе в собі культурно-специфічні риси такого виправдання. Р. Вест навіть вбачає в такому ставленні до Конституції прояв авторитарності, що суперечить самій американській правовій традиції, яка послідовно забезпечує антиавторитаризм у розумінні права².

Слід зазначити, що у таких розвинених з точки зору верховенства права (і не тільки його) культур, як американська або німецька, з обґрунтуванням та виправданням цінностей верховенства права немає проблем, і ця система організації держави і суспільства функціонує доволі успішно. Водночас для суспільств, які ще тільки прагнуть утвердити верховенство права, проблема його раціонального обґрунтування верховенства права і світоглядно-емоційного виправдання стоїть доволі гостро. Невипадково угорський філософ права Чаба Варга так

¹ Вест Р. Правові емоції. *Філософія права і загал. теорія права*. 2015. № 1–2. С. 21.

² Там само. С. 23.

сформулював дилему, що стоїть перед державами, які звільнилися від авторитаризму і прагнуть до затвердження верховенства права, стосовно методу такого затвердження: «вирощування чи механічне нав'язування»¹.

Визначальними в цьому виборі є, на наш погляд, екзистенціальні рішення про власну ідентичність як суб'єкта, здатного у своїх поведінкових моделях здійснювати вимоги цього принципу (аналогічно моделі дискурсивно-екзистенціального обґрунтування прав людини у Роберта Алексі)². Відомий філософ права пов'язав конструкцію прав людини із конструкцією дискурсу, тобто обміну аргументами, коли люди є вільними і рівними в такому обміні. При цьому він акцентував на такому: одна справа – мати здатність до дискурсу, тобто до певного обміну аргументами, і вважати іншого рівним у дискурсі, й інша – бути готовим перевести цю схему дискурсу в реальне життя. Цей другий момент – суб'єктивний, екзистенціальний – часто-густо є каменем спотикання. Але він є вибором самого себе³.

Додатковою соціологічною умовою успішності такого вибору є кількість носіїв правового світогляду, для яких здійснення цього ідеалу є життєво важливим. У суспільстві, де кількість носіїв такого світогляду (як правило, представників середнього класу) не досягає необхідного значення, верховенство права не може стати сталою традицією.

Таким чином, верховенство права в умовах усвідомлення небезпеки зловживання необмеженою владою є, з одного боку, системою раціональних вимог до організації влади з метою її обмеження, а з другого – на емоційно-світоглядному рівні стає вірою в існування таких цінностей, як справедливість, права, особистість, що втілюються в цій системі вимог. Головним у системі верховенства права є питання про мету права. Тому запропонована Р. Дворкіним вимога передування розкриття поняття верховенства права (як певного політичного і правового ідеалу) розумінню природи права як такої може вважатися цілком слушною⁴.

---

¹ Варга Ч. Верховенство права, або дилема етосу: вирощування чи механічне нав'язування / пер. з англ. С. Максимова і Н. Сатохіної. *Філософія права і загал. теорія права*. 2013. №1. С. 48.

² Алексі Р. Існування прав людини / пер. з англ. С. Максимова. *Право України*. 2011. №8. С. 121–130.

³ Там само. С. 127–129.

⁴ Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загал. теорія права*. 2013. №1. С. 23.

6. Український досвід верховенства права

Український досвід верховенства права є суперечливим. З одного боку, Україна – європейська держава, тому відсутні принципові архетипові перешкоди для визнання тих цінностей, які конструюють ідеал верховенства права і дії відповідно до них. У Конституції України 1996 р. правова держава (Преамбула, ст. 1)¹ та верховенство права (ст. 8)² офіційно визнані найважливішими політико-правовими цінностями. З другого боку, у реальному вимірі реалізацію ознак правової держави та верховенства права навряд чи можна вважати впровадженою³.

Існує багато перешкод економічного та історичного характеру, які цей процес ускладнюють. Проте звернемо увагу лише на ціннісні передумови та перешкоди впровадження в суспільстві верховенства права, які розгортаються на смисловому фоні таких рис національного характеру, як «емоціоналізм», прагнення до необмеженої свободи, ціннісна невизначеність, що виражається у здатності значною мірою заперечувати негативні соціальні феномени (корупцію, авторитарне правління, олігархію), ніж створювати позитивні програми їх подолання на підставі нормативних засобів⁴.

Вихідним моментом у виправданні верховенства права, як вже підкреслювалося, є відповідь на запитання: правління законів чи правління людей? Можливо, з точки зору звичних для нас цінностей це виглядає не зовсім приємно: з одного боку, бездушний, сухий, безликий, абстрактний закон, з другого – конкретні люди з душею та емоціями. Кому ми віддамо перевагу? Звичайно, виникає бажання обрати людину, яка є гідною такої довіри і може вирішувати проблеми, орієнтуючись на загальне благо та справедливість у конкретній ситуації. Але така людина стає людиною владною, і постає проблема: якою б не була людина, наділена владою, мають існувати визначені межі реалізації цієї влади, що задаються і принципами, і законами.

Головна складність полягає в тому, що верховенство права поки не вкоренилося у структуру буття українського народу, а тому потребує

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секр.), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011. С. 3, 7.

² Там само. С. 51.

³ Теффт Дж. Встановлення верховенства права в Україні: розбудова модерного суспільства; Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загал. теорія права*. 2013. №1. С. 29–36.

⁴ Філософія правового виховання : навч. посіб. / за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2012. С. 78–79.

зусиль з його обґрунтування, виправдання та визнання, виходячи із особливості культурної традиції. Ця особливість полягає в тій філософсько-антропологічній концепції, що знаходить свій вияв у певній культурі. Зазвичай стверджується, що верховенство права ґрунтується на індивідуалістичній філософії. Жорсткого індивідуалізму у філософських побудовах українських філософів ніколи не було, вони прагнули компенсувати ті небезпеки, які ніс із собою стихійний індивідуалізм громадян (що нерідко межував з анархізмом), затверджуючи необхідність установлення гармонії людини зі світом (Г. Сковорода, П. Юркевич). Тому цінність окремої людини визнавалася через персоналістичний принцип, що у виправданні ідеї прав людини акцентує увагу на мотиві творчої самореалізації особистості, яка при цьому не протиставляє себе суспільству.

Тому права людини і взагалі порядок обмеження свавілля влади мають виправдовуватися вимогою рівних умов для творчої самореалізації особистості як умови гідного існування. Ця світоглядна установка дозволяє перебороти також історичне домінування влади стосовно права й індивіда. Таке подолання означає перетворення принципу «влада від Бога, а право від людини» на принцип «право від Бога, а влада від людини». Світською мовою це означає визнання у праві безумовних універсальних принципів, що є вищими за будь-яку владу й обмежують її свавілля. Тим самим відкриваються можливості для «політичного песимізму» як важливого філософського елемента верховенства права. Зауважимо, що на підставі певного анархізму, який виявляється в небажанні визнавати над собою будь-яку владу, ця ідея знаходить підтримку в масовій свідомості українського народу, хоча при цьому й зберігаються певні ілюзії з приводу деяких харизматичних фігур у політичній грі. Усі ці моменти яскраво виявилися в мотивації Євромайдану, головним пафосом якого була саме «десакралізація державної влади»¹ як вихідна позиція політичної філософії, що створює умови для верховенства права².

¹ Ідеології Майдану : круглий стіл «Філосо. думки». *Філосо. думка*. 2014. №6. С. 5–6.

² Щодо поєднання емоційних та раціональних аспектів ідеології Майдану слушною є така її оцінка: «З ідеологічного погляду Майдан був досить цікавою сумішшю, цікавим ідейним «коктейлем». Емоційно він був патріотично-націоналістичним. Раціонально, на рівні розуму, він був ліберальним: гасла Майдану – гідність, права людини, верховенство права тощо – були ліберальними. Але організаційно він був лівим: це був простір без грошей, простір комуні, простір взаємодопомоги. Він був правим на рівні емоцій, він був ліберально-центристським на рівні розуму, і він був лівим на рівні організації. Його душа була правою, його розум був центристським, його тіло було лівим» (Ідеології Майдану : круглий стіл «Філосо. думки». *Філосо. думка*. 2014. №6. С. 9).

Що ж стосується нормативного оптимізму, то тут є потрібні ще величезні духовні зусилля. Поряд з обґрунтуванням він має потребу у практичному підтвердженні для подолання історично сформованої тенденції до правового нігілізму, недовіри стосовно можливостей здійснення нормативного регулювання.

Водночас слід зазначити, що до традиційних перешкод до виправдання верховенства права в Україні переважно світоглядного характеру додаються труднощі ситуативного характеру, пов'язані з війною, політичною та економічною кризою.

Виникає криза довіри до права, закону, процедурних обмежень. Факти несправедливості стимулюють установлення справедливості в суб'єктивному розумінні без апеляції до закону або прав інших – тобто принцип «революційної доцільності» та суб'єктивно витлумаченої справедливості з сумішшю мотиву помсти. Це все ще більше актуалізує необхідність принципового екзистенційного емоційного вибору на користь верховенства права на кшталт одного з «подвигів» Мюнхгаузена з витягування себе з болота повсякденності за волосся завдяки вірі у можливість такого стану, де будуть подолані корупція, несправедливість, несвобода, правова нерівність тощо.

Повернемося до ситуації виправдання верховенства права через власний екзистенціальний вибір. Що здатне зрушити нас зі сфери простих розмов про верховенство права до реальної зміни суспільства, до реалізації цієї ідеї, цих принципів у нашому житті? Чи дійсно ми маємо бажання бути по-справжньому раціональними, дискурсивними, тобто тими, хто здатен і бажає жити в суспільстві, в якому все прозоро, всі діють за законом, і все те, чому навчають на юридичних факультетах, в юридичних вишах, що виступає певною ідеальною конструкцією, буде реалізоване в нашому житті? Отже, чи готові ми до цього, чи приймаємо ми таке рішення? Якщо приймаємо, то діємо, а якщо ні, то нема обґрунтування тих самих прав людини, вони для нас лише предмет обговорення, ми будемо продовжувати читати курси про права людини, про їхню філософію, про способи їх реалізації. Так само ми маємо підійти і до конструкції верховенства права: на рівні дискурсу в нас усе виходить, але на рівні екзистенціальної самоідентифікації – хто ми і чи готові зробити цей вибір для того, щоб жити в цих умовах, для того, щоб надати кожному можливість на рівних брати участь у реальному обміні цими капіталами – і матеріальними, й ідеальними? Класики філософії права прописали цей ідеал, який дійсно є регулятивною ідеєю, але реалізація якого на практиці пов'язана з нашим

екзистенціальним вибором: хто ми і ким ми хочемо бути. Якими ми себе виберемо, таким і вибудується наше життя.

3.5. Взаємне визнання у праві

Первісна асиметрія між «Я» та «Іншим» містить цілий клубок складних проблем, які в сучасній філософії розробляються під назвами «проблема Іншого», «проблема інтерсуб'єктивності», «проблема комунікації» тощо. У певному сенсі це і є найбільшою загадкою філософії права, що якнайкраще виражено у словах П. Рікера: «Справедливість по суті і є порівнянням тих, кого не можна порівняти»¹. І дійсно, саме цей простір між двома самостями і є цариною розгортання досвіду правового, який завжди так чи інакше пов'язаний із рухом від асиметрії до взаємності. Не випадково Й. Г. Фіхте та Г. Ф. В. Гегель, з ідеями яких прийнято пов'язувати витoki сучасного дискурсу взаємного визнання, розкривають це поняття саме в контексті філософсько-правових рефлексій.

Пізніше взаємне визнання стає предметом уваги представників феноменології права, де воно тематизується як умова можливості права. Переважно в такому ж сенсі взаємне визнання розглядається й у сучасній неklasичній філософії права, яка багато в чому наслідує феноменологічну традицію (на пострадянському просторі неklasична філософія права представлена концепцією правової реальності С. Максимова, комунікативною феноменологією права А. Полякова, темпоральною онтологією права О. Стовби та низкою інших концепцій). Разом із тим поняття взаємного визнання становить осердя більшості сучасних теорій справедливості, де акцент робиться на досвіді невизнання, який зумовлює вимогу справедливості (йдеться, зокрема, про теорії Ч. Тейлора, А. Гонета, Н. Фрезер). Нарешті, слідом за П. Рікером варто замислитися, чи не ризикує ця вимога визнання виявитись нескінченною, таким чином змішуючи досвід визнання в майбутнє.

Тож, чи є взаємне визнання умовою можливості досвіду правового, осердя самої справедливості, яке, власне, й становить цей досвід, чи утопічним горизонтом права? Зрештою, чи йдеться тут про один і той

---

¹ Рікєр П. Путь признания : три очерка / пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. Москва : Рос. полит. энцикл., 2010. С. 155.

самий чи про різні досвіди визнання? Спробуємо прояснити співвідношення між правом та взаємним визнанням, розглянувши згадані вище три тематичних простори розгортання правового дискурсу визнання.

Попередні зауваження щодо поняття «визнання». Чи не єдину систематично викладену філософію визнання, яку, проте, сам автор – П. Рікер – воліє називати лише «шляхом», а не «теорією», знаходимо в останній виданій за життя філософа книзі «Шлях визнання». У ній автор розрізняє щонайменше 23 значення слова «визнавати», об'єднуючи їх у три основні групи: 1) упізнавання, ідентифікація речей у судженні та пам'яті (наприклад, упізнавання людини на фото); 2) самовизнання як підтвердження того, що ми є суб'єктами власного досвіду (як-от визнання себе відповідальним автором своїх слів та вчинків і носієм своєї ідентичності); 3) взаємне визнання, яке пов'язує самовизнання зі схваленням з боку інших та проходить складний шлях від взаємного невизнання до стану миру¹.

Задля уникнення цієї багатозначності деякі автори пропонують розрізняти поняття «визнання» («*recognition*»), «ідентифікація» («*identification*») і «підтвердження» («*acknowledgement*»): на відміну від простої ідентифікації *X* як *X*, визнання передбачає його позитивну оцінку; у той час як підтвердження стосується достовірності певних висновків, цінностей і норм, визнанню підлягає особлива ідентичність людини². Нагомість П. Рікер упорядковує цю полісемію, розглядаючи ідентифікацію чогось узагалі та самовизнання як етапи еволюції здатності людей визнавати один одного. При цьому набуття людиною справжньої ідентичності вимагає визнання її здатностей іншими, тобто шлях самовизнання завершується у взаємному визнанні.

Виявляється, що саме такий найширший підхід до осмислення взаємного визнання, яке охоплює й ідентифікацію, й підтвердження, може бути найбільш продуктивним у філософії права.

Взаємне визнання як умова можливості досвіду правового. Потрактування визнання як умови можливості права багато в чому живиться ідеями феноменології, у якій проблема Іншого мислиться як проблема інтерсуб'єктивності – первинної даності Іншого в моєму досвіді як

¹ Рікер П. Путь признания : три очерка. С. 9–25.

² Ikäheimo H., Laitinen A. Analyzing Recognition: Identification, Acknowledgement and Recognitive Attitudes Towards Persons. *Recognition and Power: Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 33–56.

такого самого як я суб'єкта конституювання спільного навколишнього світу. У найширшому сенсі інтерсуб'єктивність розглядається феноменологами як умова можливого досвіду взагалі¹. У свою чергу, у феноменологічній філософії права йдеться про інтерсуб'єктивність досвіду правового.

Витоки ідеї інтерсуб'єктивності можна простежити вже в німецькій класичній філософії, де ідея взаємного визнання як умови можливості самосвідомості дістала глибоке обґрунтування у «Феноменології духу» Г. В. Ф. Гегеля, який, у свою чергу, спирався на ідеї Й. Г. Фіхте, висловлені в «Основах природного права відповідно до принципів науковчення». За Й. Г. Фіхте, ми усвідомлюємо себе як вільну і діяльну істоту лише через «заклик» іншої самосвідомості. Тільки через розуміння того, що дії іншого є свідомими, ми можемо досягнути і власні дії як вираження свідомого «Я». Інакше кажучи, для того щоб зрозуміти себе як носія свободи, я повинен визнати таким самим носієм свободи Іншого. Водночас Інший може зрозуміти себе як вільну і діяльну істоту лише будучи визнаним таким. Так, взаємне визнання виявляється умовою можливості самосвідомості як усвідомлення власної свободи. При цьому відносини взаємного визнання Й. Г. Фіхте називає правовідносинами². Подібним чином, за Г. В. Ф. Гегелем, «самосвідомість є в собі та для себе тому і завдяки тому, що вона є в собі та для себе для деякої іншої [самосвідомості], тобто вона є лише як дещо визнане»³. Теза, відповідно до якої ми усвідомлюємо себе через посередництво Іншого, приводить Г. В. Ф. Гегеля до ідеї «боротьби за визнання». Сутність останньої розкривається в зіткненні двох самосвідомостей, які обидві прагнуть підтвердити власне буття для себе. Цей конфлікт описаний як «боротьба не на життя, а на смерть», оскільки кожна самосвідомість хоче підтвердити власне для-себе-буття через заперечення Іншого, який розглядається як об'єкт, дещо, чим сама ця самосвідомість не є. Як наслідок, така боротьба завершується підтвердженням буття як для-себе-буття однієї самосвідомості (господаря) за рахунок заперечення або знищення іншої самосвідомості (раба), статус якої відтепер зведено до статусу об'єкта. Однак раб, позбавлений статусу вільної та рівної самосвідомості, позбавлений і здатності до визнання, а отже,

¹ Кебуладзе В. Феноменология досвіду. Київ : Дух і літера, 2012. С. 32.

² Фіхте И. Г. Основа естественного права согласно принципам наукоучения / пер. с нем. А. К. Судакова. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. С. 20–53.

³ Гегель Г. Ф. В. Феноменология духа / пер. с нем. Г. Шпет. Москва : Акад. Проект, 2008. С. 163.

господар позбавлений можливості бути визнаним, що унеможлиблює й усвідомлення ним себе як вільної самосвідомості. Так, парадоксальним чином господар опиняється у рабстві в раба, а знищення Іншого обертається самознищенням¹. Тому визнання виявляється можливим лише як взаємне визнання рівних суб'єктів, опосередковане соціальними інститутами, що гарантують рівність, необхідну для взаємного визнання заради досягнення свободи. Ця ідея набула розвитку в «Основах філософії права», де Г. В. Ф. Гегель розробляє концепцію трьох форм визнання як умови реалізації свободи людини: любов у родині, повага у громадянському суспільстві та солідарність у державі².

Правовий дискурс визнання розгортається саме навколо поняття взаємності як необхідної умови будь-якого визнання. Інакше кажучи, на нормативному рівні визнання взаємне або воно взагалі відсутнє. За Х. Ікохеймо, формула взаємного визнання є такою: «*A* розглядає *B* як *C* у вимірі *D*, а *B* вважає *A* релевантним суддею»³. Наприклад, я визнаю тебе носієм певних прав і обов'язків у світлі того, що ти є автономною, раціональною істотою, а ти вважаєш мене здатним до визнання, тобто таким самим носієм автономії. Тут важливо, що той, кого визнають, для того щоб дійсно бути визнаним, повинен визнавати здатність свого судді до визнання. Відповідно, аби визнати іншого, ми повинні також бути визнаними здатними до цього.

Разом із тим взаємне визнання людей водночас передбачає й визнання ними норм права і навпаки. Так, І. Ільїн зазначає, що будь-які нормальні правовідносини засновані на взаємному духовному визнанні людей, а правопорядок розглядає як систему взаємного духовного визнання людей, визначаючи його як «двічі здійснене потрібне визнання»: 1) визнання права; 2) визнання власної гідності та автономії; 3) визнання іншого суб'єкта, зокрема, його гідності та автономії як сили, здатної до правотворчості⁴. Згодом ідею І. Ільїна розвиває під час феноменологічного опису права М. Алексєєв. В «Основах філософії права» він зазначає, що базовим елементом структури права є правовий суб'єкт як носій цінностей, що їх він виявляє у праві через акти визнання. Однак бути суб'єктом права означає не лише

¹ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / пер. с нем. Г. Шпет. Москва : Акад. Проект, 2008. С. 163–170.

² Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчук та М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. С. 153–298.

³ Ikaheimo H. On the Genus and Species of Recognition. *Inquiry*. 2002. №45. Р. 450.

⁴ Ильин И. О сущности правосознания. *Общее учение о праве и государстве*. Москва : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. С. 445–446.

бути носієм дієвої правосвідомості, а й самому бути цінністю, що визнана й охороняється правопорядком. Таким чином, права й обов'язки суб'єкта як два модуси права конститууються в актах взаємного визнання – особливих інтенціональних актах, виражених у спрямованості на Іншого, що він розглядається як цінність, яка заслуговує на правовий захист¹.

Подібним чином, за А. Гонетом, правове визнання полягає в тому, що ми можемо вважати себе носіями права тільки якщо водночас завоюємо нормативні зобов'язання щодо Іншого. При цьому орієнтація визнання є подвійною – до Іншого і до норми. Визнати норму означає вважати її цінною, правильною; визнати людину – означає ідентифікувати кожну особистість як вільну і рівну будь-якій іншій особистості. Суб'єкт визнає право шляхом визнання узагальненого Іншого, що постійно нагадує суб'єкту про його обов'язок щодо всіх інших, які, у свою чергу, визнають суб'єкта носієм прав. У такий спосіб, визнаючи право, люди водночас визнають один одного автономними суб'єктами, здатними до визнання цінностей².

Витлумачена в такий спосіб ідея взаємного визнання посідає важливе місце в неklasичній філософії права на пострадянському просторі. Так, у феноменолого-комунікативній концепції А. Полякова право розглядається як таке, що для свого існування потребує визнання людьми у правовій комунікації. Остання ж передбачає визнання значущості Іншого, що ґрунтується на визнанні рівності з цим Іншим та його свободи³. У концепції правової реальності С. Максимова право в антропологічному вимірі визначається як спосіб людської взаємодії, можливий завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, який визнає таким самим суб'єктом будь-якого іншого⁴. Таке визнання «може бути представлено як «згорнута» справедливість, а справедливість – як «розгорнута» форма визнання. При цьому справедливість як спосіб взаємовідносин можлива лише за наявності в суб'єктів здатності визнання, а відносини взаємного визнання виявляються можливими

¹ Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. С. 74, 83–86.

² Honneth A. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge : Polity Press, 1995. P. 107–121.

³ Поляков А. В. Признание права и принцип формального равенства. *Принцип формального равенства и взаимное признание права*. Москва : Проспект, 2016. С. 70–75.

⁴ Максимов С. И. *Правовая реальность: опыт философского осмысления*. Харьков : Право, 2002. С. 250.

лише в тому випадку, коли люди вступають у справедливі відносини, не намагаються фундаментально використовувати один одного як засоби для досягнення власних цілей»¹.

У згаданих вище концепціях конструкція взаємного визнання використовується для того, щоб пояснити, звідки, якщо не із закону або апріорного природного права, людина отримує права й обов'язки. Дещо відмінну відповідь на це запитання знаходимо в темпоральній онтології права О. Стовби. Замість взаємного визнання як джерела досвіду правового він використовує феномен залученості у справу певним чином, коли сама справа диктує образ поведінки залученим у неї людям відповідно до способу їх залученості². Мовою визнання це означає, що право починається не з визнання, а з можливості невизнання, актуалізованої тим, що відбувається, і являє собою своєрідний «примус» до визнання. Саме невизнання або загроза невизнання перетворює фактичні можливості людини на права, а досвід права виявляється радше не буттям у визнаності, а буттям у невизнаності.

І дійсно, хіба вимога відновлення справедливості не є вимогою визнання? І хіба право не покликане до життя досвідом несправедливості як досвідом невизнання? У цьому сенсі визнання становить радше не передумову, а суть самої справедливості, що підлягає відновленню. Зрозуміле в такий спосіб поняття визнання покладено в основу багатьох сучасних теорій справедливості.

Взаємне визнання як сенс справедливості. Сучасне пробудження широкого інтересу до проблеми визнання багато в чому інспіроване есеєм канадського мислителя Ч. Тейлора «Політика визнання», в якому автор розглядає вимогу визнання як «життєво необхідну людську потребу», що виходить на перший план у сучасній політиці. Мова йде про дещо більше, ніж перший жест взаємного прийняття, що утворює спільноту, у якій інститути гарантують кожному мінімальне первинне визнання. За Ч. Тейлором, актуалізація проблеми визнання як умови формування ідентичності за сучасної доби пов'язана з розпадом ієрархічного суспільства та становленням суспільства демократичного, у якому ідентичності формуються у відкритому діалозі, не заданому наперед визначеним соціальним сценарієм, а відмова у визнанні розглядається як форма пригнічення (аргумент, що широко використовується в дискусіях з питань фемінізму, расових відносин, мультикульту-

¹ Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. С. 242.

² Стовба О. В. Право і час. С. 314–331.

туралізму). Ч. Тейлор розрізняє два способи розуміння ідеї рівного визнання: політика рівної гідності, яка передбачає рівні права для всіх (універсалізм), і політика відмінностей, яка зміщує акцент на унікальність кожної культури та визнає можливість особливих прав окремих груп людей (комунітаризм). Перша, на його думку, виходить із розуміння універсальних прав з позиції домінуючої культури, що завжди призводить до пригнічення меншості¹. Подібним чином фемінізм намагається подолати визначення жінки як «іншого» щодо чоловіка (С. де Бовуар), а антиколоніалізм – розуміння світу у «білих» термінах (Ф. Фанон). У свою чергу, критика вимоги визнання особливих характеристик певної групи пов'язана з небезпекою перетворення цих особливостей на необхідні конститутивні ознаки групи і покладання на кожного члена групи обов'язку відповідати ним, що врешті-решт результує у внутрішньогрупове насильство². Ця та інші дискусії, породжені «Політикою визнання», сфокусовані на ідеї боротьби за визнання як боротьби за суб'єктивні права, що є водночас боротьбою за справедливість.

Поряд з Ч. Тейлором, другим найбільш цитованим автором у межах дискурсу визнання на сьогодні є згаданий вище німецький філософ А. Гонет. У книзі «Боротьба за визнання. Моральна граматики соціальних конфліктів» він наголошує на значенні взаємного визнання не лише для формування ідентичності людини, а й для розвитку інтеграційного потенціалу суспільства: суспільство конституюється як спільнота завдяки взаємному визнанню його членів. За А. Гонетом, три гегелівські моделі взаємного визнання (емоційне, правове і соціальне визнання) корелюють із відповідними негативними формами невизнання (приниження через фізичне насильство, позбавлення прав, суспільна зневага), що вони, у свою чергу, зумовлюють моральну мотивацію і нормативне виправдання соціальної боротьби. Відповідно роль будь-якого конкретного соціального руху або конфлікту в розвитку суспільства визначається його внеском у моральний прогрес у термінах взаємного визнання, що є критерієм розмежування визвольної боротьби і реакційних суспільних рухів³.

¹ Мультикультуралізм і «політика визнання» / пер. з англ. Р. Й. Димерець. Київ : Альтерпрес, 2004. С. 29–71.

² Appiah K. A. Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton : Princeton University Press, 1994. P. 149–163.

³ Honneth A. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge : Polity Press, 1995. 240 p.

Як А. Гонет, так і Ч. Тейлор, займають позицію, згідно з якою справедливість пов'язана не стільки з тим, як багато благ людина може мати, скільки з тим, на яке ставлення з боку інших вона заслуговує. Утім, такий моністичний підхід (за якого єдиним або головним критерієм справедливості суспільства є ступінь взаємного визнання його членів) закономірно став предметом критики. Зокрема, Н. Фрезер висловлює занепокоєність тим, що «політика ідентичності» витісняє на задній план питання перерозподілу. Натомість вона наполягає на тому, що тільки поєднання визнання і перерозподілу може забезпечити справжню справедливість як «рівноправну участь» у публічному житті. Так, якщо представники сексуальних меншин страждають від дискримінуючих практик гетеросексуальної культури, то робітники є жертвами економічної експлуатації. Якщо перші потребують визнання їхнього права на «іншість», то проблема других може бути вирішена тільки через послідовні політики перерозподілу. За Н. Фрезером, об'єктивною умовою «рівноправної участі» є виключення усіх форм економічної залежності, а інтерсуб'єктивною – виключення усіх цінностей, які відмовляють певним людям у статусі повноцінних партнерів у взаємодії на підставі їхньої радикальної «іншості». При цьому обидві умови є необхідними, але жодна з них сама по собі не є достатньою. Таким чином, Н. Фрезер застерігає від культуралізації та психологізації проблеми справедливості, за яких не враховується той факт, що індивіду, крім інтерсуб'єктивного визнання рівного статусу, потрібні також базові матеріальні блага¹.

Отже, у згаданих концепціях взаємне визнання або ототожнюється зі справедливістю, або розглядається як її істотна складова. Відтак вимога справедливості виявляється по суті вимогою визнання, покликаною до життя досвідом несправедливості. Відповідно, в рамках такого підходу досвід взаємного визнання у правових інститутах і є досвідом правового. Але чи дійсно, наприклад, судові рішення здатне забезпечити визнання, якого прагне позивач або потерпілий? Урешті-решт, коли людина може вважати себе визнаною? І чи не ризикує вимога визнання виявитись нескінченною, породжуючи лише нові форми «нещасної свідомості» у вигляді постійного відчуття себе жертвою або постулювання недосяжних ідеалів?

Взаємне визнання як утопічний горизонт права. Намагаючись відповісти на це питання, П. Рікер розробив фундаментальну філософську

¹ Fraser N., Honneth A. Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange. London ; New York : Verso, 2003. 276 p.

теорію визнання, керівною ідеєю якої є примирення і згода людей. Не дивно, що особливе місце на «шляху визнання» відведено праву, адже, на думку французького філософа, саме з ідеєю миру пов'язана власна специфічність філософії права, на противагу політичній філософії, центральною темою якої є війна. Суд, за П. Рікером, є тим місцем, де слово перемагає насильство, висловлюючи право. «Перемога мови над насильством» не гарантує мир, адже для того, щоб примирити сторони, необхідно, щоб вони до кінця пройшли шлях взаємного визнання, однак дозволяє досягти найближчої мети припинення конфлікту, хоча кінцевою метою суду все ж залишається сприяння суспільному миру. Визначаючи, таким чином, філософію права як таку, де право може бути визнано у своїй ненасильницькій специфічності, філософ, разом із тим, наголошує на нерозривності проблематики миру і війни, філософії права і політичної філософії: хіба мир не є так само і кінцевим горизонтом політичного як космополітичного, а відсутність правосуддя і в підсумку насильство чи не є ще й тією початковою ситуацією, яку право безуспішно прагне подолати¹?

Шлях від насильства до миру П. Рікер прокладає через аналіз традиційних моделей боротьби за визнання: у родинному колі, у правовому плані та в суспільстві. Однак завершується цей аналіз сумнівом у конструктивності поняття боротьби за визнання, яка в силу свого войовничого і конфліктного характеру може обернутись фігурою «нескінченного злого». Як слушно зауважує М. Енаф, у гегелівській боротьбі свідомостей кожна з них постає з пустими руками або, якнайменш, лише зі зброєю в руках. У цій боротьбі кожний відштовхується лише від власної суб'єктивності, вимагає визнання, сам попередньо не запропонувавши його. Кожна свідомість бачить в іншій лише відображення себе самої і прагне звести іншу до свого «я». Тому ця боротьба не може завершитись нічим іншим, ніж пануванням однієї свідомості над іншою². Альтернативу ідеї боротьби в процесі наближення до взаємного визнання мислитель шукає у досвідах миролюбності, заснованих на символічних обмінах, що відбуваються поза правовою сферою. Маючи виключний характер, ці досвіди,

¹ Рікёр П. Торжество языка над насиллем. Герменевтический подход к философии права / пер. с фр. О. И. Шульман. *Вопр. философии*. 1996. №4. С. 27–36; Рікёр П. *Справедливое* / пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. Москва : Гнозис : Логос, 2005. С. 11–12.

² Энафф М. Дар философов. Переосмысление взаимности / пер. с фр. И. С. Вдовина, Г. В. Вдовина, Л. Б. Комиссарова. Москва : Изд-во гуманитар. лит., 2015. С. 54–84, зокрема, С. 82.

втім, здатні проникати у самі практики боротьби, сприяючи наближенню мирного стану¹.

Логіка такого моменту перемир'я всередині нескінченного конфлікту, або, словами М. Енафа, «миру в ході війни»², отримує пояснення через відому з етнографічних досліджень практику церемоніального обміну подарунками. Так, у знаменитому «Нарисі про дар» М. Мосс змальовує архаїчну модель дару, яка передбачає принципову невичерпність боргу: під час церемоній обміну подарунками в туземного населення Меланезії, Північно-Східної Америки та Нової Зеландії (відповідно кула, потlach і хау) відбувається постійна циркуляція віддарунків, і це щоразу продукує новий борг³. На противагу М. Моссу, який намагається інтерпретувати ці практики з позиції їх учасників, залишаючи таємницю обов'язкового віддарунку нерозкритою, М. Енаф наділяє цей загадковий обов'язок подарувати щось у відповідь значенням взаємного публічного визнання, яке у суспільствах державного типу гарантовано законом і сукупністю політичних та юридичних інституцій, що утверджують гідність нашого існування як суб'єктів права⁴. У подібному сенсі К. Лефор пише: «Думка про те, що дар має бути повернений, передбачає, що інший – це інший «я», який повинен діяти як «я»; і цей жест повернення повинен мені підтвердити істину мого власного жесту, тобто мою суб'єктивність <...>, оскільки люди підтверджують один одному, що вони не речі»⁵. Саме в досвіді церемоніального обміну дарами П. Рікер вбачає початкову форму мирного стану, коли колу помсти протиставляється коло дарування. Однак, на відміну від М. Мосса, який підвів дар під загальну категорію обмінів, П. Рікер протиставляє дар торгівельній угоді, під час якої немає обов'язку зворотного віддарунку: оплата покладає край взаємним зобов'язанням. Крім того, торгівельна сфера має межі: існують блага, «які не мають ціни». Мислитель акцентує увагу на великодушності дарувальника і церемоніальному характері обміну, підкреслюючи неординарність кожної такої події. Таким чином, визнання завершує свій шлях у формі дару, який завжди перевершує

¹ Рікер П. Путь признания : три очерка. С. 207.

² Энафф М. Дар философов. Переосмысление взаимности. С. 78.

³ Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах. *Общества. Обмен. Личность* : тр. по социал. антропологии. Москва : Вост. лит. : РАН, 1996. С. 83–222.

⁴ Энафф М. Дар философов. Переосмысление взаимности. С. 54–84, зокрема, С. 78–79.

⁵ Рікер П. Путь признания : три очерка. С. 214.

очікування¹. Однак чи може витлумачене у такий спосіб взаємне визнання виявити себе у правових інститутах?

У книзі «Любов і справедливість» П. Рікер протиставляє логіку надлишку, притаманну дару, і логіку еквівалентності, властиву структурі справедливості з її зважуванням і встановленням рівноваги, навіть у застосуванні покарання. Напруга між цими поняттями виникає через майже повне ототожнення справедливості з дистрибутивною справедливістю. Воно передбачає, що поняття розподілу виходить за межі економіки; усе суспільство уявляється як система ролей, завдань, прав та обов'язків, переваг і недоліків, благ і труднощів, які розподіляються між індивідами. У свою чергу, справедливість розглядається як чеснота, що властива всім інститутам розподілу і полягає в тому, щоб віддати кожному належне. На думку П. Рікера, найвищою точкою, до якої прямує цей ідеал справедливості, є суспільство, у якому почуття взаємозалежності підпорядковане почуттю взаємної незацікавленості: протиставлення інтересів не дозволяє ідеї справедливості піднятися на рівень справжнього визнання і солідарності². У тому ж ключі О. Гюффе завершує свої роздуми про справедливість висновком про те, що політичної справедливості недостатньо для доброго співжиття, і вона має бути доповнена солідарністю і дружбою, які здатні на те, що не під силу правовим інститутам³.

Подібним чином логіка дару виявляє себе у правосудді, коли йдеться про блага, «що не мають ціни». Правосуддя тут не здатне поновити жертву у правах, а може лише покласти край невизначеності, поставити крапку в суперечці, припинити насильство: правосуддя висловлює те, що суспільство нині розглядає як справедливий стан. Однак, як слушно зауважує П. Рікер, у такий спосіб дистанція між судовим розглядом і станом миру в якомусь сенсі прагне до максимального збільшення, коли вирок справедливості перериває змагання аргументів, залишаючи на одному боці жертву, а на іншому – винного. Диспут завершено, однак він всього лише врятував від помсти, не наблизивши до мирного стану⁴. Тому найближчу мету винесення правового судження – припинення насильства – філософ вважає підпорядкованою віддаленій його меті – сприянню суспільному миру завдяки «перемозі

¹ Рікер П. Путь признания : три очерка. С. 219–232.

² Рікер П. Интеллектуальная автобиография. Любовь и справедливость / пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. Київ : Дух і літера, 2002. С. 82–104.

³ Хёффе О. Справедливость: философское введение / пер. с нем. О. В. Кильдюшова под ред. Т. А. Дмитриева. Москва : Практис, 2007. С. 178–181.

⁴ Рікер П. Путь признания : три очерка. С. 211.

мови над насильством»¹. Однак філософ не зупиняється на цій «мрії про мир, що становить своєрідну утопію права»², а прослідковує остаточну долю акта судження, навіть після ухвалення вироку. У цьому сенсі будь-яка санкція є лише початком шляху, який продовжується проектом відновлення у правах та завершується прощенням і примиренням. Таким чином, визнання проходить шлях від визнання суспільством жертви жертвою, а винного винним та встановлення між ними справедливої дистанції (ідентифікація) через визнання себе автором своїх дій (самовизнання) до примирення протагоністів через прощення (взаємне визнання)³. І хоча про останнє можна говорити лише в модусі бажаності, воно, тим не менш, «спрямовує еволюцію права», «воно єдине здатне надихати тут, зараз, коли це необхідно» (Ж. Дерріда)⁴. Як зауважує з цього приводу П. Рікер, являючи собою горизонт послідовності «санкція – реабілітація – прощення», останнє слугує постійним нагадуванням про те, що правосуддя може бути лише людським і що воно не може вирости до остаточного судження⁵.

Останнє століття з його «непростимим», проти якого правосуддя виявилось безсилим, як ніколи вимагає жестів дарування не тільки від окремих людей, а й від великих спільнот «жертв» і «винних», поєднуючи таким чином особистісний і політичний виміри взаємного визнання. У зв'язку із цим привертає увагу досвід правосуддя перехідного періоду у постконфліктних суспільствах, що охоплює як судові, так і позасудові заходи, спрямовані на подолання наслідків масштабних порушень прав людини. Так, у 1995–2002 рр. у Південній Африці працювала Комісія правди і примирення, яка сприяла встановленню правди про злочини апартеїду, відновленню мирних відносин всередині країни та наданню амністії «в обмін на правду». На відміну від процесів у Нюрнберзі та Токію, Комісія стала втіленням не карального, а відновлювального правосуддя. На відміну від масових амністій в Латинській Америці, в Південній Африці застосовувався принцип індивідуальної та умовної амністії, яка, таким чином, ставала не «інституційною амнезією», що приписує вчиняти так, ніби злочину не було, залишаючи глибокі рани пам'яті відкритими, а дійсно цілющим досвідом самовизнання через

¹ Рікер П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права.

² Рікер П. Справедливое. С. 28.

³ Там само. С. 155–170.

⁴ Derrida J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action). London ; New York : Routledge, 2001. С. 51.

⁵ Рікер П. Справедливое. С. 169.

публічне каяття і, в окремих випадках, прощення та взаємного визнання¹. Вочевидь, ніхто не може гарантувати ані щирості каяття винного, ані великодушності жертви. Однак саме в тому, щоб надати їм таку можливість, і полягає, на думку П. Рікера, головна мета правосуддя, щодо якої всі інші цілі слід визнати вторинними.

Таким чином, концепція П. Рікера демонструє не тільки обмеженість права як механізму забезпечення взаємного визнання людей і стану миру, а й неможливість інституціалізації жестів миролюбності, початкову форму яких філософ убачає в досвіді ритуального обміну дарами, коли колу помсти протиставляється коло дарування, а логіці еквіваленту – логіка надлишку. Акцент на великодушності дарувальника і церемоніальному характері обміну підкреслює небуденність цих жестів, у яких люди наново визнають один одного і які, будучи пов'язаними з розширеною концепцією справедливості, залишаються, утім, позаінституційним горизонтом права.

Висновок. Зіставлення трьох способів тематизації взаємного визнання у філософії права – як умови можливого досвіду правового, як осердя справедливості та як утопії права – висвітлює сутнісний зв'язок між правовим досвідом та досвідом взаємного визнання. При цьому питання про характер цього зв'язку вирішується залежно від уявлень про онтологічний устрій права.

З одного боку, взаємне визнання являє собою перший жест, який утворює спільноту, що фіксується у правових нормах. Однак досвід правового завжди починається із невизнання, а тому його не можна ототожнити ані з буттям у визнаності, ані з буттям у невизнаності. Радше його можна уявити як рух від невизнання людьми один одного до взаємного визнання, яке, втім, завжди залишається позаінституційним горизонтом права: маючи структуру дару, воно, з одного боку, протистоїть втіленій у справедливості логіці еквіваленту, а з другого – здійснює вторинний вплив на саму справедливість у тій мірі, у якій височіє над нею. У цьому сенсі право виявляється своєрідним утопічним проектом, що він завжди залишається онтологічно незавершеним. «Порівняти непорівнюване» насправді неможливо. Взаємне визнання не є, таким чином, ані даністю, ані ілюзією, а радше мрією права. Хоча говорити про нього можна лише в модусі бажаності, який не є ані описовим, ані нормативним, воно, тим не менш, вкорінене у природі права як його утопічний горизонт.

---

¹ Детальніше щодо діяльності Комісії див.: The South African Truth and Reconciliation Commission report. URL: <http://www.justice.gov.za/trc/report/> (дата звернення: 15.04.2018).

Висновки

Здійснений авторами монографії філософський і філософсько-правовий аналіз деяких актуальних проблем сучасного суспільства, людини та права дозволяє зробити такі висновки.

Віртуальна реальність є вислизуючим від остаточного оформлення і зникаючим існуванням, яке важко піддається опису в класичній і не-класичній філософії. Постмодернізм, звертаючи філософську рефлексію до сфери нон-фінального становлення і смислосзначення, дає необхідний категоріальний апарат, що дозволяє аналізувати віртуальну реальність як особливий горизонт буття. Орієнтація філософського дискурсу на буття-становлення дозволяє експлікувати подібні об'єкти і призводить до перевідкриття часу. Темпоральність світу стає методологічною основою розкриття сутності часу віртуальної реальності. Віртуальні об'єкти, існуючі сьогодні, перевершують його в абсолютній пам'яті. Однак такий синтез часу містить недостатньо підстав, тому віртуальна реальність постає як нестача реальності й «недорід буття». Нелінійний підхід до розуміння часу визначає «віртуальне» як необхідний елемент реальності, воно постає як додатковий вимір, завжди співіснуючий із реальними об'єктами.

У результаті перманентного руху «людини інформаційної» в епоху постмодерну з актуальної реальності у віртуальну й назад особистість може бути представлена як активний суб'єкт соціальних відносин, як особистість, що реалізує цінності віртуальної реальності всупереч усьому, як особистість, яка нехтує актуальною реальністю на користь віртуальної, тощо.

Отже, як простір, так і час в цілому сьогодні значно трансформувалися. Миттєве подолання відстані за допомогою наднових телекомунікацій і надшвидкісних транспортних засобів дає можливість організаціям і індивідам спільно проводити час без безпосереднього просторового зближення, що включає їх у пластичні багатопростірні структури, які плавно переходять у діючі і постійно оновлювані мере-

жі взаємодії. Інформаційний простір сприяє виявленню царин, у яких відбувається накопичення досвіду і знання, набуття почуття ідентичності та вироблення політичних та ідеологічних орієнтацій.

Час багато в чому знищується миттєвим зв'язком між комп'ютерами, ті важелі суспільного життя, що були ефективними ще кілька років тому, сьогодні не діють. Зміни часових меж, поява позачасових понять в інформаційну епоху пов'язані також з новітніми репродуктивними технологіями людського організму, в тому числі й шляхом клонування. Усі ці явища можна розцінювати як віртуалізацію сутності просторово-часового континууму в інформаційну епоху, так і як кардинальні трансформації його розуміння.

Віртуальна реальність, яка конструюється за допомогою комп'ютерних технологій і глобальної комунікаційної мережі Інтернет, додає нового виміру в соціальні відносини. Процеси виробництва, споживання, освіти тощо переносяться у сферу віртуального. Унаслідок віддаленості, знеособленості або анонімності комунікаційних процесів у віртуальному середовищі змінюється уявлення не тільки про структуру комунікаційного процесу, але і про характеристики суб'єктів комунікації. А процес віртуалізації суспільства сприяє появі нових або видозміні існуючих соціальних практик, що, у свою чергу, викликає реакцію на них з боку громадськості, завдяки чому виникають нові поведінкові, комунікативні алгоритми.

Настає час, коли в нашому житті важливу, вирішальну роль покликані відіграти інтелект і фундаментальне знання. Наш час, пов'язаний з інформаційною революцією, можна назвати епохою, коли виробництво знань є магістральним напрямом не тільки економічного прогресу, а й соціального, культурного в контексті розвитку творчих здібностей і потенціалу особистості.

Інформаційна безпека в умовах інформаційного суспільства – це і захист інформації, і захист від інформації. Забезпечення інформаційної безпеки – це необхідність, яка стає атрибутом сучасного життя будь-якого соціального суб'єкта і вимагає невпинної роботи з інформацією, що включає в себе взаємодію з різними експертними системами, делокалізацію дій, забезпечення свободи та мінімізації ризиків.

Збереження інформаційного суверенітету, формування ефективної системи безпеки в інформаційній сфері є актуальною проблемою і для України, яка часто є об'єктом зовнішньої інформаційної експансії, маніпулятивних пропагандистських технологій та руйнівного інфор-

маційного вторгнення. В умовах російсько-українського конфлікту захист національного інформаційного простору від негативних інформаційно-психологічних впливів, операцій та війн, гарантування інформаційної безпеки та інформаційного суверенітету набувають особливого значення і стають чинниками збереження національної ідентичності України та функціонування її як суверенної та незалежної держави.

Сучасна соціальна діяльність зазнає значних змін та відбувається на принципово нових засадах, основу яких становлять інформаційно-комунікативні технології. Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, а й, створюючи та використовуючи їх, стає суб'єктом інформаційної діяльності. Сама інформаційна діяльність вбудовується в середовище безпосередньої життєдіяльності, змінюючи спосіб життя сучасної людини. Не меншою мірою людина стає й об'єктом дії інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. Інформаційні та комунікативні технології, створені людьми, докорінно змінюють не лише умови людського існування, а й нас самих.

Досвід вивчення екзистенційних засад антропологічної кризи дозволяє стверджувати, що вона обумовлена внутрішніми конфліктами, життєвими цілями, духовними проблемами, наслідком яких може стати екзистенційний вакуум, екзистенційний нігілізм та криза ідентичності. Нігілізм, зокрема, спрямований на знищення моральних, релігійних і метафізичних переконань, підживлює антропологічну кризу, а в умовах екзистенціального вакууму – знаходить там благодатне підґрунтя. У свою чергу, втрата сенсу життя призводить до психологічної кризи, внутрішнього конфлікту, втрати самоідентифікації, що в підсумку спричиняє кризу ідентичності.

У сучасну епоху розвиток національних правових систем відбувається під впливом факторів, що детермінує глобалізація, яка є спонтанним, частково керованим процесом все зростаючого впливу різних чинників міжнародного значення (економічні та політичні зв'язки, культурний та інформаційний обмін, міжнародні організації, транснаціональні корпорації) на соціальну дійсність в окремих країнах. В умовах глобалізації в результаті універсалізації та певної локалізації правових процесів відбувається становлення «глобальної» правової системи, в якій міжнародне право і національні правові системи стають багаторівневими «галузлями» та «інститутами», а об'єктом регулювання стає

вся соціальна система людської цивілізації. Правову глобалізацію можна визначити як процес формування нової, загальносвітової системи правових норм, які організують та забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне право, національне право, а також право міжнародних господарських об'єднань виявляються у стані тісного взаємозв'язку. Основними способами правової глобалізації є правова інтеграція, правова інтернаціоналізація та імплементація, а до форм правової інтернаціоналізації можна віднести рецепцію, гармонізацію та уніфікацію.

Найбільш істотними тенденціями розвитку правових систем в умовах глобалізації є: інтернаціоналізація права; виникнення наднаціональних правових масивів, які виходять за межі національної юрисдикції та територіального суверенітету держави; зростання впливу глобальних юридичних регуляторів на розвиток найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; розширення і поглиблення правового регулювання; поява нових галузей та інститутів права; перетворення права в один з інструментів ринкової економіки; політизація права; тотальна юридизація суспільного життя; гуманізація права; поглиблення взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права та ін. Разом із тим вплив процесів глобалізації на національну правову систему має перебувати під чітким державним контролем з метою досягнення компромісу між національними інтересами та інтересами міжнародного співтовариства.

Характер співвідношення політики та права обумовлений низкою чинників: існуючим у країні політичним режимом, особливостями чинного законодавства, рівнем розвиненості політико-правової культури всіх суб'єктів соціального простору тощо. У свою чергу, реалізація принципу «політичної доцільності» у правовій формі може посилити легітимність політичного класу, інституції, політичного режиму в цілому або, навпаки, мати зворотний делегітимізуючий ефект. Для зміцнення легітимізаційної складової політичного режиму вкрай важливо, щоб прийняте рішення відповідало цінностям політико-правової культури різних верств населення, а його представники брали участь у обговоренні та прийнятті політико-правових норм.

Та прискіпливість, з якою ЗМІ стежать за правоохоронними органами, вимагає постійної уваги Національної поліції до того, як висвітлюється її діяльність. Медійно-інформаційний напрям діяльності На-

ціональної поліції повинен стати взірцем і прикладом того, як необхідно формувати позитивний образ державного органу. Але, попри приділену йому увагу, сьогодні існують певні недоробки в цій сфері як технічного, так і організаційно-кадрового характеру. Тому подальший розвиток цієї сфери необхідно скорегувати, базуючись на досвіді міжнародної спільноти.

Огляд нового національного законодавства про Національну поліцію дозволяє зробити висновок, що питання етики поведінки поліцейського набувають важливого значення. І хоча етичний бік роботи правоохоронця фактично не простежується в Законі України «Про Національну поліцію», прийнято спеціальні нормативно-правові акти, які регламентують суто етику поведінки поліціанта, – Правила етичної поведінки поліцейського та Дисциплінарний статут Національної поліції України. Позитивним є і той факт, що розробники врахували досвід країн, які стали перейматись цим питанням набагато раніше, ніж наша країна.

Феноменологічний підхід дозволяє представити правове життя через сукупність об'єктивних властивостей (вимірів-явищ) та даностей права, з-поміж яких виділяються суб'єкт права, правові судження, соціальний досвід та правові цінності. Головним виміром-явищем є правовий суб'єкт, який визначається як правова особистість, що має власну правосвідомість та здатна брати активну участь у правовій комунікації. Центральне положення суб'єкта права у правовому житті обумовлюють такі його якості, як «бути носієм правосвідомості» та «бути правовим діячем». Перша якість визначається когнітивною активністю правосвідомості та практичною реалізацією її результатів, які, у свою чергу, залежать від правової волі. Друга якість визначається внутрішньою суперечністю між правовими обов'язками та правомочністю.

У підсумку, якщо розглядати правове життя як світ даностей права, то воно виявляється як постійно відтворювані варіанти інтуїції порядку, що співвідносяться із соціальним досвідом та реалізуються у специфічних здатностях суб'єкта права. Сукупність таких даностей і система зв'язків між ними утворюють онтологічну модель, що відкриває наявне буття правового життя та актуалізує його предметне значення.

Деконструктивний аналіз права спрямований на розрізнення його окремих реальностей: соціально-практичної (вчинок, дія), нормативно-інституційної (закон, норма), символічно-інтерпретаційної (правове

рішення, процес). Їх виділення дозволяє побачити специфіку природи і дієвості права на різних етапах існування, відчути його неоднозначний і багатофункціональний характер. Символічна реальність права (текст) у деконструктивізмі постає як динамічний простір його демонстративності і становлення, поле нескінченного самопрояву права. Деконструкція дає можливість зворотного руху в горизонті права: від готового юридичного сенсу до реальності події права. За допомогою умовної опозиції в символічному просторі тексту всіх його реальностей (правового рішення – норми – діяння) відбувається мерехтіння буття чистого права, що проглядає крізь неузгоджені деконструйовані його шари.

Правовий текст розглядається авторами як такий, що має бути орієнтований на регуляцію індивідуальних воель суб'єктів, адже завжди пристосований до їх спонтанної природи, а також спрямований на конкретний вияв правової особи в усій її непередбачуваності. Орієнтація суб'єкта на належне буття ставатиме ефективнішою за рахунок залучення цього суб'єкта до динамічного поля відтворення права в будь-яких можливих формах, навіть у тексті. Деконструктивний динамізм сприяє тому, що сутність права-належності постає не як вимушеність і невідворотність, а як абсолютна можливість, необмежене поле ймовірності, потенційність примирення, свобода смислів і прав.

Значну увагу автори приділяють новітнім онтологічним концепціям динамізму права, а також пошуку наступних їх варіантів у горизонті методології розуміючого буття. Якщо комунікативна теорія вбачала дієвість права в динаміці мовних перформативних структур, то останні методологічні дослідження вийшли за межі тексту й обґрунтовують застосування художньої практики перформансу в галузі буття і розуміння права. Текст як форма буття визнаний таким, що не вичерпує сутності права. Багатошарова, самоорганізована структура права відчуває потребу у складніших за репрезентацію системах вираження. Такою системою визнаний перформанс. Він провокує все нові й нові можливості права, свіжі форми його буття. Реальність права проявляє себе як безліч символічних систем різноманітної природи, які вступають у взаємодію в перформансі, штучно влаштованому розуміючим суб'єктом.

Правова подія постає як чистий перформанс своїх учасників – автора і глядача. Він породжує несподівану, але справжню справедливість, яку неможливо закріпити, не позбавивши її сенсу. Кожне нове переважає

вантаження ситуації за допомогою перформансів здатне множити правову справедливість у її перформативній тілесності. У той самий час правові вирокі, рішення, норми і тлумачення, що заклали у своїх значеннях, містять право формально, проте фактично все далі віддаляються від його реальної присутності. Автори доходять висновку, що метою перформансу як правового методу є позбавлення права надмірної семантичної стійкості і диктату значень. Мова і текст права мають бути на службі у події, речі й тіла, а не навпаки.

Таким чином, від втраченої реальності права через його віртуальну дієвість в перформансі суб'єкт приходить до присутності права в житті та присутності себе в реальності права. Це істотно змінює уявлення сучасної людини про сенс і можливість права, доводить до її свідомості не суто правові істини, а й саму істину права, яку слід розуміти як головну цінність.

Верховенство права є комплексним соціальним феноменом, для здійснення якого потрібні певні соціокультурні передумови, найважливішими з яких є правове суспільство та правовий світогляд. Філософським ядром такого світогляду є образ людини як самодостатнього індивіда, що має онтологічний і аксіологічний пріоритет, а також настанова на скепсис по відношенню до чинної влади й віра в можливість нормативного стримування владного свавілля. Вимоги верховенства права, насамперед передбачуваність та прозорість діяльності державних органів та інших суб'єктів права, роблять його втіленням розуму в правовому регулюванні. Однак для його визнання і здійснення в різних культурах воно спирається на чуттєво-емоційні фактори, включаючи й екзистенціальний вибір ідентичності. В Україні відсутні культурні перешкоди для визнання верховенства права й організації суспільної поведінки відповідно до нього. Проте можливі певні об'єктивні та суб'єктивні обставини, що ускладнюють цей процес.

В останньому підрозділі висвітлено сутнісний зв'язок між правовим досвідом та досвідом взаємного визнання. Перш за все взаємне визнання являє собою первинний жест, який утворює спільноту, що фіксується у правових нормах. Разом із тим досвід правового завжди починається із невизнання, а тому його можна уявити як рух від невизнання до взаємного визнання, яке, втім, завжди залишається позаінституційним виміром права: маючи структуру дару, воно, з одного боку, протистоїть втіленій у справедливості логіці еквіваленту, а з другого – здійснює вторинний вплив на саму справедливість у тій мірі, у якій

височіє над нею. Взаємне визнання не є, таким чином, ані даністю, ані ілюзією, а радше мрією права. І хоча говорити про нього можна лише в модусі бажаності, який не є ані описовим, ані нормативним, воно, тим не менш, вкорінене у природі права як його утопічний горизонт.

Автори цієї монографії поставили низку дуже важливих питань, пов'язаних із проблемами взаємодії суспільства, людини та права в сучасних соціокультурних умовах. Природно, що не на всі поставлені питання авторам вдалося знайти вичерпні відповіді. Це й не дивно, ураховуючи обсяг і складність окреслених у монографії проблем. Авторський колектив сподівається продовжити дослідження актуальних філософських і філософсько-правових проблем, а також проблем правового виховання в сучасному українському суспільстві.

Список літератури

---

1. Абдуллаев И. З. Информационное общество и глобализация: Критика неолиберальной концепции / И. З. Абдуллаев. – Ташкент : Фан ва технология, 2006. – 191 с.
2. Аксьонова В. І. Криза соціокультурної ідентичності особистості як наслідок соціокультурної дезінтеграції суспільства: соціально-філософський аналіз / В. І. Аксьонова // Гуманітар. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. – 2013. – Вип. 55. – С. 179–193.
3. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Санкт-Петербург : Лань, 1999. – 256 с.
4. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – Москва : Бек, 1995. – 311 с.
5. Алекси Р. Дуальная природа права / Р. Алекси ; пер. с англ. С. Максимова // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 45–58.
6. Алексі Р. Існування прав людини / Р. Алексі ; пер. з англ. С. Максимова // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
7. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. Р. Семківа. – Київ : Вид. Дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – 385 с.
8. Алямкін Р. В. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки / Р. В. Алямкін, М. П. Федорін // Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України. – 2013. – № 4. – С. 91–96.
9. Ариарский М. А. Социально-культурная деятельность креативно-информационной эпохи / М. А. Ариарский. – Санкт-Петербург : Концерт, 2013. – 248 с.
10. Арутюнова Ю. Н. Малая группа в информационном обществе: проблемы социокультурной динамики [Електронний ресурс] / Ю. Н. Арутюнова. – Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/1/> (дата звернення: 22.02.2018).
11. Архипов С. И. Субъект права = Subject of law: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. – 466 с.
12. Архипов С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.
13. Аэроянц Э. А. Немарковские процессы как новая парадигма / Э. А. Аэроянц, А. С. Харитонов, Л. А. Шелепин // Вопр. философии. – 1999. – № 7. – С. 94–104.
14. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування / О. В. Бабкіна // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22, Політ. науки та методика викладання соціал.-політ. дисциплін. – 2011. – Вип. 5. – С. 5–10.

15. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2006. – 1091 с.
16. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника. – Москва : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
17. Білик О. М. Міф і філософія : монографія / О. М. Білик. – Харків : Едена, 2010. – 188 с.
18. Блинова О. Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства / О. Є. Блинова // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Психологія. – 2013. – Т. 18, вип. 22 (1). – С. 30–37.
19. Богатырев В. В. Глобализация права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Богатырев. – Владимир, 2012. – 44 с.
20. Богатырёв В. В. Глобальные процессы в праве : монография / В. В. Богатырёв. – Владимир : ВЮИ ФСИН России, 2011. – 216 с.
21. Бодрийяр Ж. В Тени Тысячелетия, или Приостановка Года [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/texts/ baudrill/shmill.html> (дата звернення: 10.02.2018).
22. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С. Н. Зенкина. – 5-е изд. – Москва : Добросвет : Изд-во КДУ, 2013. – 386 с.
23. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. А. Качалова. – Москва : Постум, 2016. – 238 с.
24. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С. Н. Зенкина. – Москва : Рудомино, 1995. – 168 с.
25. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодрийяр ; пер. з фр. В. Ховтун. – Київ : Основи, 2004. – 230 с.
26. Борисевич С. О. Публічне право, політика та управління в Україні / С. О. Борисевич // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія: Управління. – 2013. – Вип. 3. – С. 26–34.
27. Бурбаки Н. Очерки по истории математики / Н. Бурбаки ; пер. с фр. И. Г. Башмаковой. – Москва : Иностр. лит., 1963. – 292 с.
28. Бурило Ю. П. Участь недержавних суб'єктів у здійсненні державного управління інформаційною сферою / Ю. П. Бурило // Прав. інформатика. – 2007. – № 4. – С. 31–41.
29. Бушман І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства / І. О. Бушман // Гілея : наук. вісн. – 2015. – Вип. 102. – С. 201–205.
30. Вайбель П. Медиаискусство: от симуляции к стимуляции / П. Вайбель ; пер. с англ. К. Бандуровского // Логос. – 2015. – Т. 25, № 4. – С. 135–158.
31. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX веков / А. Валицкий // Вопр. философии. – 1991. – № 8. – С. 25–40.

32. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – Санкт-Петербург : Унив. кн., 2001. – 416 с.
33. Варга Ч. Верховенство права, або дилема етосу: вирошування чи механічне нав'язування / Ч. Варга ; пер. з англ. С. Максимова і Н. Сатохіної // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 48–64.
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел ; [ред.-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв та ін.]. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
35. Верховенство права і реформи в Україні : серія круглих столів Харків. юрид. т-ва у 2015 р. // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 470–496.
36. Верховенство права і реформи в Україні : серія круглих столів Харків. юрид. т-ва у 2016 р. // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. – № 1–2. – С. 450–552.
37. Верховенство права на національному и международном уровнях [Електронний ресурс] : Резолюция, принятая Генер. Ассамблеей 4 дек. 2006 г. 69/31. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/61/39 (дата звернення: 19.03.2018).
38. Верховенство права: проблеми теорії та практики // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 15–72.
39. Верховенство права: проблеми теорії та практики // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 155–214.
40. Вест Р. Правові емоції / Р. Вест ; пер. з англ. О. Уварової і В. Ісакової // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 17–39.
41. Висоцький О. Ю. Легітимація / О. Ю. Висоцький // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – С. 398–401.
42. Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації : монографія / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – 132 с.
43. Вільчинська І. Ю. До проблеми інклюзивних політологічних і правових досліджень / І. Ю. Вільчинська // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 540–546.
44. Владимірова Т. В. Обеспечение безопасности в условиях информационной нестабильности общества : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Т. В. Владимірова. – Красноярск, 2016. – 300 с.
45. Власюк В. Особливості взаємодії зі ЗМІ на прикладі нової патрульної поліції / В. Власюк, В. Власюк // Особливості взаємодії засобів масової

інформації з правоохоронними органами: міжнародний та національний досвід : матеріали міжнар. круглого столу (23 листоп. 2016 р.). – Київ, 2017. – 48 с.

46. Вовк Д. Верховенство права и религиозная свобода: проблемы равенства / Д. Вовк // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасн. ювіл. Х Міжнар. круглого столу (м. Львів, 12–13 груд. 2014 р.) : у 2 ч. – Вид. 2-ге, допов. – Львів : Галиц. Вид. Спілка, 2015. – Ч. I. – С. 72–96.
47. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер ; пер. с нем. под ред. В. С. Малахова. – Москва : Искусство, 1991. – 366 с.
48. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – Москва : Прогресс, 1988. – 704 с.
49. Гегель Г. Ф. В. Феноменология духа / Г. Ф. В. Гегель ; пер. с нем. Г. Шпет. – Москва : Акад. Проект, 2008. – 767 с.
50. Гегель Г. Ф. Основы філософії права, або Природне право і державознавство / Г. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчук та М. Кушнір. – Київ : Юніверс, 2000. – 336 с.
51. Герасіна Л. Глобалізація / Л. Герасіна // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. Требіна. – Харків : Право, 2015. – С. 144–146.
52. Гетьман-П'ятковська І. Теоретичне осмислення ідеї верховенства права та її втілення в політичне і правове життя / І. Гетьман-П'ятковська // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2011. – Вип. 2. – С. 23–27.
53. Гіда О. Ф. Міжнародні ініціативи у сфері посилення інформаційної безпеки та протидії організованій злочинності / О. Ф. Гіда // Боротьба з орг. злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – Вип. 1. – С. 258–266.
54. Гіда О. Ф. Фактори, що впливають на формування викликів національним інтересам України в інформаційному просторі / О. Ф. Гіда // Боротьба з орг. злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2013. – №2. – С. 228–236.
55. Глазатова Т. С. Современные тенденции развития права в условиях глобализации : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Т. С. Глазатова. – Москва, 2015. – 27 с.
56. Глинский Я. Преступность, девиантность и социальный контроль в эпоху постмодерна [Електронний ресурс] / Я. Глинский // Международная Ассоциация Содействия Правосудию. – Режим доступу: <http://www.iauj.net/node/1708> (дата звернення: 17.07.2017).

57. Глобализация и развитие законодательства : очерки / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. – Москва : Изд. дом «Городец», 2004. – 464 с.
58. Головатий С. Верховенство права : у 3 кн. / С. Головатий – Київ, 2006. – 1747 с.
59. Головка А. А. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення інформаційної безпеки України / А. А. Головка // Україна в процесах глобального інформаційного обміну : матеріали наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 трав. 2016 р.). – Львів : Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2016. – С. 103–105.
60. Головки І. В. Базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах / І. В. Головки // Сучас. сусп.-во. – 2015. – Вип. 2 (1). – С. 13–26.
61. Гревцова А. А. Культурная глобализация: проблемы и парадигмы / А. А. Гревцова // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – 2008. – № 70. – С. 145–149.
62. Грязнова Ю. Б. Анализ перформативного текста (П. Фейерабэнд против методологического принуждения) [Електронний ресурс] / Ю. Б. Грязнова. – Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/grjasnova_analis/2004 (дата звернення: 10.03.2017).
63. Грязнова Ю. Б. Перформативные тексты в методологии науки [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Ю. Б. Грязнова. – Москва, 1998. – Режим доступу: <http://refdb.ru/look/3112771.html> (дата звернення: 21.11.2017).
64. Гумбрехт Х. У. Производство присутствия: Чего не может передать значение [Електронний ресурс] / Х. У. Гумбрехт. – Москва : Новое лит. обозрение, 2006. – 184 с. – Режим доступу: <http://history-library.com/index.php> (дата звернення: 11.01.2018).
65. Гурвич Г. Д. Философия и социология права : избр. соч. / Г. Д. Гурвич ; пер. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2004. – 848 с.
66. Гусев С. С. Смысл возможного. Коннотационная семантика / С. С. Гусев. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. – 283 с.
67. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. – 400 с.
68. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II / Э. Гуссерль ; пер. с нем. В. И. Молчанова. – Москва : Гнозис : Дом интеллект. кн., 2001. – 529 с.
69. Гуссерль Э. Статьи об обновлении : пер. с нем. / Э. Гуссерль // Вопр. философии. – 1997. – № 4. – С. 109–135.

70. Гуцол С. Ю. Психологія міфотворення в сучасній культурі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / С. Ю. Гуцол. – Київ, 2015. – 39 с.
71. Данильян О. Г. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2017. – Вип. 2 (33). – С. 29–41.
72. Данильян О. Г. Динаміка соціальних процесів у перехідний період / О. Г. Данильян // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : монографія / за заг. ред.: М. І. Панов, О. Г. Данильян. – Харків : Право, 2004. – С. 26–46.
73. Данильян О. Г. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2017. – № 1 (32). – С. 5–15.
74. Данильян О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – Київ, 2014. – № 1 (10). – С. 16–25.
75. Данильян О. Г. Особливості розвитку культури в транзитивному суспільстві / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2016. – Вип. 2 (29). – С. 223–226.
76. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Харків : Право, 2013. – 432 с.
77. Дахній А. Започаткування розгляду екзистенційно-темпоральної проблематики у філософії Мартина Гайдегера: марбурзька лекція «поняття часу» (1924) / А. Дахній // Sententiae. – 2010. – № 2. – С. 64–78.
78. Дворкін Р. Верховенство права / Р. Дворкін // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 15–23.
79. Декларація про поліцію [Електронний ресурс] : Резолюція 690 від 5 трав. 1979 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_803 (дата звернення: 30.01.2018).
80. Делез Ж. Кино: Кино 1. Образ-движение. Кино 2. Образ-время / Ж. Делез ; пер. с фр. Б. Скуратова. – Москва : Ад Маргинем, 2005. – 622 с.
81. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез ; пер. с фр. Я. Я. Свирского ; науч. ред. А. Б. Толстова. – Москва : Раритет ; Екатеринбург : Деловая кн., 1998. – 472 с.
82. Делез Ж. Различие и повторение / Ж. Делез ; пер. с фр. Н. Б. Маньковской и Э. П. Юровской. – Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. – 384 с.

83. Деонтологічний кодекс поліції Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.police-nationale.interieur.gouv.fr/Presentation-generale/Deontologie-et-contrrole> (дата звернення: 07.02.2018).
84. Держко І. З. Ціннісний вимір антропологічних смислів класичної і не-класичної метафізики : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 / І. З. Держко. – Львів, 2011. – 32 с.
85. Деррида Ж. Difference / Ж. Деррида ; пер. с фр. Е. Н. Гурко // Тексты деконструкции. – Томск : Водолей, 1999. – С. 124–158.
86. Деррида Ж. Диссеминация / Ж. Деррида ; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 605 с.
87. Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері / О. Дзьобань, В. Пилипчук // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2014. – № 3 (78). – С. 43–52.
88. Дзьобань О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління / О. Дзьобань, О. Соснін // Віче. – 2015. – № 10. – С. 7–13.
89. Дзьобань О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.
90. Дзьобань О. П. Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2017. – № 4 (35). – С. 21–31.
91. Дзьобань О. П. Віртуальна реальність: метафізичний сенс / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 97–104.
92. Дзьобань О. П. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної» / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2017. – Вип. 69 (1). – С. 69–76.
93. Дзьобань О. П. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2015. – № 3 (26). – С. 7–19.

94. Дзьобань О. П. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Прав. інформатика. – 2015. – № 2 (46). – С. 9–16.
95. Дзьобань О. П. Вплив глобалізаційних процесів на національні право й правову культуру / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. – 2013. – № 72. – С. 529–534.
96. Дзьобань О. П. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – С. 420–425.
97. Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – Київ : ВІР УАН, 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 254–260.
98. Дзьобань О. П. До проблеми деформації моралі в інформаційному суспільстві / О. П. Дзьобань // Духовна культура України перед викликами часу (до 150-річчя заснування «Просвіти») : тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2018 р. – Харків : Право, 2018. – С. 16–19.
99. Дзьобань О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2013. – Вип. 5 (19). – С. 104–114.
100. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Інформація і право. – Київ, 2017. – № 1 (20). – С. 74–81.
101. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2017. – № 2 (33). – С. 42–54.
102. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / під ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 61. – С. 24–34.
103. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності : монографія / О. П. Дзьобань. – Харків : Майдан, 2010. – 260 с.
104. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. – Харків : Майдан, 2011. – 244 с.

105. Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Прав. інформатика. – 2014. – № 1 (41). – С. 3–11.
106. Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – Київ, 2014. – № 3 (12). – С. 3–12.
107. Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння / О. П. Дзьобань // Стратег. пріоритети. Серія «Філософія». – 2016. – № 1 (38). – С. 47–52.
108. Дзьобань О. П. Раціональні засади віртуальної реальності / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – Київ : Інтас, 2012. – Вип. 59. – С. 8–15.
109. Дзьобань О. П. Соціально-політичне середовище як комплекс динамічних взаємодій порядку й хаосу / О. П. Дзьобань, С. Ю. Лукашевич // Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2012. – Вип. 1 (11). – С. 159–167.
110. Дзьобань О. П. Сучасне суспільство як суспільство з деформованою відповідальністю (за працею З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство») / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2016. – № 4 (31). – С. 14–26.
111. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу / О. П. Дзьобань // Стратег. пріоритети. Серія «Філософія». – 2017. – № 3. – С. 163–170.
112. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія / О. П. Дзьобань. – Харків : Майдан, 2012. – 224 с.
113. Дзятківський В. В. Політична відповідальність органів державної влади: теоретичні засади аналізу / В. В. Дзятківський // Гілея : наук. вісн. – 2014. – Вип. 80. – С. 338–342.
114. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский ; пер. М. Л. Гаспарова. – Москва : Мысль, 1986. – 571 с.
115. Дмитерко Ю. Ю. Відображення дійсності у ЗМІ: державно-правовий аспект журналістики / Ю. Ю. Дмитерко // Ефективність держ. упр. – 2014. – Вип. 38. – С. 361–367.
116. Добренька Н. В. Загально-соціальне та юридичне розуміння поняття «доцільність» / Н. В. Добренька // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія: Право. – 2011. – Вип. 2. – С. 197–201.

117. Довгань О. Інформаційна безпека – гарант безпеки національних інформаційних ресурсів / О. Довгань // *Evropsky politicky a pravni diskurs.* – 2015. – Vol. 2, Issue 2. – С. 130–134.
118. Довіра соціальним інститутам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1> (дата звернення: 03.01.2018).
119. Доклад Группы правительственных экспертов по достижениям в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности (А/65/201). – Нью-Йорк : Орг. Объедин. Наций, 2012. – 57 с.
120. Доклад о верховенстве права [Електронний ресурс] : утв. Венециан. комис. на 86-й пленар. сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 г.). – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus) (дата звернення: 03.04.2018).
121. Доктрина інформаційної безпеки України [Електронний ресурс] : від 25 лют. 2017 р. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 07.03.2018).
122. Доманска Э. Перформативный поворот в современном гуманитарном знании / Э. Доманска // *Способы постижения прошлого. Методология и теория исторической науки* / сокр. пер. с англ. М. Кукарцевой ; отв. ред. М. А. Кукарцева. – Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – С. 226–235.
123. Дубов Д. В. Майбутнє кіберпростору та національні інтереси України: нові міжнародні ініціативи провідних геополітичних гравців : аналіт. доп. / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван. – Київ : НІСД, 2012. – 32 с.
124. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд : пер. с фр. с сокр. / Э. Дюркгейм ; под ред. В. А. Базарова. – Москва : Мысль, 1994. – 399 с.
125. Елхова О. И. Онтологическое содержание виртуальной реальности : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01 / О. И. Елхова. – Уфа, 2011. – 330 с.
126. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук. редкол.: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Київ : НАДУ, 2011. – Т. 7 : Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук. редкол.: І. А. Грицяк (співголова), Ю. П. Сурмін (співголова) та ін. – 2011. – 764 с.
127. Європейський кодекс поліцейської етики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://polis.osce.org/file/8641/download?token=5AIYESI-> (дата звернення: 07.02.2018).
128. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального II: Размышления о Всемирном торговом центре – третья версия [Електронний ресурс] / С. Жижек. – Режим доступу: <http://anthropology.ru/ru/texts/zizek/reflections.html> (дата звернення: 24.08.2016).

129. Жичкина А. Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [Электронный ресурс] / А. Е. Жичкина. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy> (дата звернення: 20.04.2018).
130. Зайцев М. М. Суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України / М. М. Зайцев // Форум права. – 2013. – №3. – С. 231–238.
131. Захаренко К. Ефективність використання потенціалу недержавних суб'єктів інформаційної безпеки / К. Захаренко // Мультиверсум : філософський альманах. – 2016. – Вип. 1–2. – С. 58–70.
132. Зуділіна Н. В. Формування ідентичності в Інтернет-співтовариствах : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Н. В. Зуділіна. – Сімферополь, 2012. – 20 с.
133. Зязюн І. Криза цінностей – катастрофа суспільств і держав / І. Зязюн // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2010. – №2. – С. 7–19.
134. Иванов Д. В. Актуальная социология, веселая наука в поисках злых истин / Д. В. Иванов // Журнал социологии и социал. антропологии. – 2010. – №2. – С. 21–51.
135. Игнатьев В. И. Социальная система как информационное взаимодействие : монография / В. И. Игнатьев, Т. В. Владимирова, А. Н. Степанова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. – 308 с.
136. Иеринг Р. Борьба за право : пер. с нем. / Р. Иеринг – Москва : Феникс, 1991. – 63 с.
137. Ильин И. О сущности правосознания / И. Ильин // Общее учение о праве и государстве / И. Ильин. – Москва : АСТ : Хранитель, 2006. – С. 180–508.
138. Ігнатко В. Ціннісні пріоритети життєвого простору людини індустріальної та постіндустріальної епохи / В. Ігнатко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : Гілея, 2016. – Вип. 111 (8). – С. 175–179.
139. Ідеології Майдану : круглий стіл «Філософські думки» // Філософська думка. – 2014. – №6. – С. 5–28.
140. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам / У. Ільницька // Humanitarian vision. – 2016. – Vol. 2, Num. 1. – С. 27–32.
141. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку : колект. монографія / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2017. – 292 с.
142. Інформування про реформи: практичні рекомендації та українські практики / Д. Дубов, Т. Федорів, А. Алієв, П. Моїсєєв. – Київ : ГО «Інтерньюз-Україна», 2016. – 67 с.
143. Ішук С. М. Інтернет-комунікації в контексті культури інформаційного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / С. М. Ішук. – Київ, 2012. – 20 с.

144. Калиновская Н. А. Информационный стресс. Информационно-психологическая безопасность личности как качественная характеристика информационной культуры человека [Электронный ресурс] : монография / Н. А. Калиновская, Д. Ю. Устимов. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/354820/> (дата звернення: 13.05.2018).
145. Калиновський Ю. Ю. Становлення демократичної правової культури в Україні: конституційний контекст / Ю. Ю. Калиновський // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків : Право, 2010. – №3. – С. 125–130.
146. Кальницький Е. А. Екзистенційні засади антропологічної кризи / Е. А. Кальницький // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – 2016. – №2. – С. 166–173.
147. Камю А. Бунтующий человек : пер. с фр. / А. Камю // Философия. Политика. Искусство. – Москва : Политиздат, 1990. – 416 с.
148. Камю А. Вибрані твори : у 3 т. Т. 1 : Проза : пер. з фр. / А. Камю ; упоряд. О. Жупанський. – Харків : Фоліо, 1996. – 446 с.
149. Карделан К. Дети процессора: как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых : пер. с фр. / К. Карделан, Г. Грезийон. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 272 с.
150. Кассирер Э. Философия символических форм : в 3 т. / Э. Кассирер ; пер. с нем. С. А. Ромашко. – Москва ; Санкт-Петербург : Унив. кн., 2002. – Т. 2. – 279 с.
151. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – Москва : ВШЭ, 2000. – 606 с.
152. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду / В. Кебуладзе. – Київ : Дух і літера, 2012. – 280 с.
153. Кирильчук Є. О. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції / Є. О. Кирильчук // Наук. пр. МАУП. – 2013. – Вип. 1. – С. 60–63.
154. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – Москва : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – IV, 704 с.
155. Ковальчук Н. Д. Формування особистості в контексті антропологічної кризи людства / Н. Д. Ковальчук // Актуал. проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2010. – №7. – С. 535–540.
156. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Право України. – 2012. – №1–2. – С. 30–63.

157. Колесникова І. Є. Механізм смислогенезу особистості в онтогенезі: морфогенетичний та онтологічний контекст : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / І. Є. Колесникова. – Київ, 2011. – 19 с.
158. Комарниція Л. Онтологічна проблематика в мистецтві перформанса / Л. Комарниція // Сучасне мистецтво. – 2015. – Вип. 11. – С. 133–145.
159. Кондрусєва В. М. Інформаційне суспільство як соціокультурне явище / В. М. Кондрусєва // Перспективи : соціал.-політ. журн. – 2015. – № 2. – С. 63–70.
160. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секр.), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.
161. Конт-Спонвіль А. Філософський словарь [Електронний ресурс] / Андре Конт-Спонвіль ; пер. с фр. Е. В. Головиной. – Москва, 2012. – Режим доступу: <http://ponjatija.ru/node/3327> (дата звернення: 18.07.2017).
162. Корнев С. Имя в эпоху спектакля [Електронний ресурс] / С. Корнев. – Режим доступу: <http://www.inache.net/signs/30> (дата звернення: 10.07.2016).
163. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение : [в 2 ч.] / В. Н. Коробка. – Донецк : Донецк. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2008. – Ч. 1 : Становление и развитие. – 152 с. ; 2010. – Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства. – 244 с.
164. Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций [Електронний ресурс] / А. В. Костина. – Режим доступу: http://www.zpu-journal.rU/e-zpu/2009/4/kostina_information_society (дата звернення: 10.05.2018).
165. Кочетов Э. Г. Глобалистика: мировая трансформация и стратегия России (мир как пролог нового Ренессанса и преддверие Нового человека) / Э. Г. Кочетов // Философия хоз-ва. – 2002. – № 1 (19). – С. 130–138.
166. Кравченко С. А. Риски в нелинейном глоболокальном социуме / С. А. Кравченко. – Москва : Анкил, 2009. – 220 с.
167. Кравченко Т. О. Аксиологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми / Т. О. Кравченко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2014. – № 1. – С. 53–63.
168. Кредов С. А. Щелоков / С. А. Кредов. – Москва : Молодая гвардия, 2016. – 320 с.
169. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. О. Кресіна, С. В. Балан. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.

170. Кресіна І. О. Правова політологія: проблеми наукової інституціоналізації / І. О. Кресіна, А. Л. Сотник // Прав. держава. – 2014. – Вип. 25. – С. 291–309.
171. Крігер М. Чому верховенство права є надто важливим, щоб лишати його юристам / М. Крігер ; пер. з англ. Д. Вовка // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1–2. – С. 323–349.
172. Крюков В. В. Виртуальная реальность: понятие и техническое воплощение / В. В. Крюков, А. В. Никоненко // Социал.-гуманитар. исслед. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. – Вып. 2. – С. 87–103.
173. Кузнецова Ю. М. Психология жителей Интернета / Ю. М. Кузнецова, Н. В. Чудова. – Москва : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.
174. Кукуруз О. Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та Польщі / О. Кукуруз // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2014. – Вип. 4. – С. 158–164.
175. Кукуруз О. Реалізація політики і права політико-управлінською елітою України / О. Кукуруз // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2012. – Вип. 2. – С. 35–41.
176. Купченко Ю. А. Перформативные формулы как генераторы более крупных контентов (на материале юридического дискурса) / Ю. А. Купченко // *Критика и семиотика*. – 2013. – № 1 (18). – С. 65–72.
177. Куцепал С. В. Етико-правові ідеї Л. Б. Альберті в дискурсі філософії Відродження / С. В. Куцепал // *Гуманітар. вісн. ЗДІА*. – Запоріжжя : ЗДІА, 2015. – Вип. 62. – С. 123–128.
178. Кьеркегор С. Понятие страха / С. Кьеркегор ; пер. с дат. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева. – Москва : Акад. проект, 2014. – 224 с.
179. Лаврова Л. В. Людська тілесність у сучасній масовій культурі / Л. В. Лаврова // *Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич*. – Київ : Гілея, 2017. – Вип. 125 (10). – С. 284–287.
180. Ланге Н. Україна не є правовою державою [Електронний ресурс] / Н. Ланге. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm> (дата звернення: 11.04.2018).
181. Лапкин В. В. Глобальная динамика в эпоху великих потрясений: проблемы концептуализации / В. В. Лапкин // *История и современность*. – 2010. – № 1. – С. 5–27.
182. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко ; под ред. В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 326 с.
183. Летов Е. В. Сетевая идентичность в контексте культурных процессов информационного общества : дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Е. В. Летов. – Москва, 2013. – 140 с.

184. Лисак В. Ф. Сучасні українські «мозкові центри» як суб'єкти суспільно-політичного процесу в державі / В. Ф. Лисак, О. Л. Агеева // Гілея : наук. вісн. – 2015. – Вип. 95. – С. 377–382.
185. Литвиненко О. Проблема інформаційної безпеки в контексті сучасного українознавства / О. Литвиненко // Українознав. альм. – 2011. – Вип. 5. – С. 202–205.
186. Лісовська Ю. П. Адміністративно-правова діяльність недержавних органів та організацій як структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки / Ю. П. Лісовська // Наук. пр. МАУП. – 2014. – Вип. 2 (41). – С. 108–113.
187. Лосев А. Ф. Античная философия истории [Електронний ресурс] / А. Ф. Лосев. – Режим доступу: <http://sno.pro1.ru/lib/losev/index.htm> (дата звернення: 03.03.2018).
188. Лосев А. Ф. Диалектика мифа [Електронний ресурс] / А. Ф. Лосев. – Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/losev-dialektika_mifa-a.htm (дата звернення: 03.03.2018).
189. Лосев А. Ф. Миф. Число. Сущность : сборник / А. Ф. Лосев ; послесл. Л. А. Гоготишвили, В. П. Троицкого. – Москва : Мысль, 1994. – 919 с.
190. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал рос. права. – 2002. – № 3. – С. 115–128.
191. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. – Москва : Спарк, 2000. – 262 с.
192. Лукина Н. П. Информационное общество: состояние и перспективы социально-философского исследования [Електронний ресурс] / Н. П. Лукина // Гуманитарная информатика : открытый междисциплинар. электрон. журн. – Режим доступу: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/lukina.htm> (дата звернення: 06.03.2018).
193. Луців О. «Формальні» концепції верховенства права у сучасній науковій літературі / О. Луців // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Юрид. – 2013. – Вип. 57. – С. 60–67.
194. Лэш С. Проект другой мобильности / С. Лэш, Б. Губман, О. Тесленко // Вестн. Твер. гос. ун-та. Серия: Философия. – 2013. – Вып. 3. – С. 111–123.
195. Макаренко Л. Л. Інформаційне суспільство як транслятор інформаційної культури: філософський аналіз / Л. Л. Макаренко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : Гілея, 2014. – Вип. 82 (3). – С. 267–273.
196. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Г. Николаева. – Москва ; Жуковский : Канон-пресс-Ц : Кучково поле, 2003. – 464 с.

197. Маклюэн М. Телевидение. Робкий гигант : пер. с англ. / М. Маклюэн // *Соврем. проблемы личности*. – Москва, 2001. – № 1. – С. 138–148.
198. Максимов С. Верховенство права: апофеоз розуму чи результат емоційного вибору? / С. Максимов // *Філософія права і загальна теорія права*. – 2015. – № 1–2. – С. 120–133.
199. Максимов С. И. Концепция правовой реальности / С. И. Максимов // *Неклассическая философия права: вопросы и ответы : монография / под ред. А. В. Стовбы*. – Харьков, 2013. – С. 31–61. – (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).
200. Максимов С. И. Политика должна быть правовой: к проблеме взаимодействия политики и права в транзитивном обществе / С. И. Максимов // *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків)*. – Харків : Право, 2006. – 288 с.
201. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
202. Максимов С. І. Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку європейської правової культури / С. І. Максимов // *Проблеми філософії права*. – Київ ; Чернівці : Рута, 2009. – Т. VI–VII. – С. 102–111.
203. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // *Проблеми філософії права*. – Київ ; Чернівці : Рута, 2008. – Т. IV–V. – С. 17–23.
204. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе / С. Максимов // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – 2009. – № 3 (58). – С. 127–134.
205. Максимов С. Права людини, демократія, верховенство права та сучасні соціальні виклики у складних суспільствах : XXVI Всесвіт. конгрес з філософії права і соціал. філософії (21–26 лип. 2013 р., Белу-Орізонті, Бразилія) / С. Максимов // *Філософія права і загальна теорія права*. – 2013. – № 2. – С. 358–366.
206. Малабу К. Перформанс и власть в действии: вопрос жизни или смерти? [Електронний ресурс] / К. Малабу // *Moscow art magazine : худож. журн.* – 2016. – № 97. – Режим доступу: <http://moscowartmagazine.com/issue/19/article/280> (дата звернення: 28.10.2017).
207. Малиновский П. В. Глобализация 90-х годов: время выбора : вступ. ст. / П. В. Малиновский // *Глобализация – контуры XXI века : реферат. сб.* – Москва : РАН ИНИОН, 2002. – С. 5–35.
208. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) / Б. В. Малишев // *Бюл. М-ва юстиції України*. – 2012. – № 8. – С. 14–20.

209. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – Москва : Норма, 2007. – 800 с.
210. Мамардашвили М. К. Философия – это сознание вслух / М. К. Мамардашвили // Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – Москва : Прогресс, 1990. – 365 с.
211. Мантуров В. В. Соотношение рецепции и иных форм правовых заимствований / В. В. Мантуров // Сибир. юрид. вестн. – 2012. – №4 (59). – С. 104–109.
212. Маркозова О. О. Досягнення життєвого успіху людини в умовах інформаційного перевантаження / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2016. – №4 (31). – С. 175–182.
213. Матвеева Г. Політико-правові колізії в Україні як предмет політологічних досліджень / Г. Матвеева // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Філософ.-політолог. студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 259–269.
214. Матузов Н. И. Актуальные вопросы современного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. – 425 с.
215. Медиа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://linchakin.com/%D1%81%D0%BB%D0%B0/> (дата звернення: 22.01.2018).
216. Медиа – что это такое. Определение, значение, перевод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://chto-eto-takoe.ru/media> (дата звернення: 22.01.2018).
217. Медіа та поліція: точки дотику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svita.mediasapiens.ua/mediaprovsvita/master_clas/media_ta_politsiya_tochki_dotiku/ (дата звернення: 22.01.2018).
218. Международные акты о правах человека : сб. док. – Москва : Изд. группа НОРМА – ИНФРА М, 1999. – 784 с.
219. Меламед Ю. Перепостили – следовательно, существуют: что такое текст в Фейсбуке / Ю. Меламед // Логос. – 2012. – №2 (86). – С. 10–18.
220. Мірошніченко Ю. Контроль Конституційного Суду України за додержанням процедури внесення змін до Конституції України як засіб забезпечення її верховенства / Ю. Мірошніченко // Вісн. Конституц. Суду України. – 2011. – №1. – С. 42–52.
221. Моисеев Н. Информационное общество: возможность и реальность / Н. Моисеев // Информ. о-во. – Москва : АСТ, 2004. – С. 428–451.
222. Морально-этический кодекс полицейского [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/15557/15654/> (дата звернення: 19.03.2018).
223. Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах / М. Мосс ; пер. с фр., послесл. и коммент. А. Б. Гофмана // Обще-

- ства. Обмен. Личность : тр. по социал. антропологии. – Москва : Вост. лит., РАН, 1996. – С. 83–222.
224. Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / А. М. Мостепаненко. – Ленинград : Наука, 1969. – 230 с.
225. Музыкантов Г. Ф. Немецкие перформативные глаголы со значением совета в структуре перформативных реплик [Электронный ресурс] / Г. Ф. Музыкантов. – Режим доступа: http://tverlingua.ru/archive/012/muzykantov_07_12.htm (дата звернення: 12.01.2018).
226. Мультикультуралізм і «політика визнання» / пер. з англ. Р. Й. Димерець. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 172 с.
227. Нагорнюк І. В. Питання політики і права в сфері Конституційного Суду України / І. В. Нагорнюк // Європ. перспективи. – 2012. – № 3 (3). – С. 170–174.
228. Назарчук А. В. Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества [Электронный ресурс] / А. В. Назарчук // Вопр. философии. – 2012. – № 9. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=598&Itemid=52 (дата звернення: 12.04.2018).
229. Населення України 2017–2018: кількість, густота [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yavahitna.com.ua/2017/09/08/naselennya-ukra%D1%97ni-2017-2018-kilkist-gustota> (дата звернення: 25.01.2018).
230. Національна поліція України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.npu.gov.ua/uk/> (дата звернення: 29.01.2018).
231. Недюха М. Правова політика України: новітні виміри / М. Недюха // Вісн. Акад. упр. МВС. – 2010. – № 4 (16). – С. 38–45.
232. Нерсесянц В. С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире / В. С. Нерсесянц // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 38–47.
233. Нестеров В. Ю. Что выплавляют из «тонн словесной руды», или попытка реабилитации чатов [Электронный ресурс] / В. Ю. Нестеров. – Режим доступа: <http://banderus2.narod.ru/93117.html> (дата звернення: 27.02.2018).
234. Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству [Электронный ресурс] / Ф. Ницше. – Режим доступа: http://jhistory.nfurman.com/shoa/ieshua/ieshua020_4.htm (дата звернення: 18.01.2018).
235. Німчин С. Парадокси нескінченного регресу та розподілу сингулярностей як структурологічні складові «екзистенційного вакууму» / С. Німчин // Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 114–124.
236. Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва : Academia, 1999. – 640 с.

237. Оглезнев В. В. Дж. Остин и Г. Л. А. Харт о совершении действий при помощи слов [Електронний ресурс] / В. В. Оглезнев // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2012. – № 2 (18). – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/dzh-l-ostin-i-g-l-a-hart-o-sovershenii-deystviu-pri-pomoschi-slov> (дата звернення: 12.11.2017).
238. Олійник О. В. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави [Електронний ресурс] / О. В. Олійник, О. В. Соснін, Л. Є. Шиманський. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm (дата звернення: 02.04.2018).
239. Олійник О. Інформаційний суверенітет як важлива умова забезпечення інформаційної безпеки України / О. В. Олійник // Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України. – 2015. – № 1. – С. 54–59.
240. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет ; пер. А. М. Гелескул. – Санкт-Петербург : АСТ, 2016. – 256 с.
241. Остин Дж. Л. Как совершать действия при помощи слов / Дж. Л. Остин // Избранное / пер. с англ. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева. – Москва : Идея-Пресс : Дом интеллект. кн., 1999. – 332 с.
242. Остин Дж. Л. Слово как действие / Дж. Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике / под ред. Б. Ю. Городецкого. – Москва : Прогресс, 1986. – Вып. 17 : Теория речевых актов. – С. 22–129.
243. Остин Дж. Л. Слово как действие [Електронний ресурс] / Дж. Л. Остин. – Режим доступу: http://www.studmed.ru/view/ostin-dzhon-slovo-kak-deystvie_956ac19b0c3.html (дата звернення: 21.10.2017).
244. Патрульна поліція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.instagram.com/patrolpolice_ua/ (дата звернення: 25.01.2018).
245. Патрульна поліція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/patrolpoliceua?lang=ru> (дата звернення: 25.01.2018).
246. Патрульна поліція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/patrolpolice.gov.ua/> (дата звернення: 25.01.2018).
247. Патрульна поліція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/channel/UCOcd0bZpifXihg1VrqXfytQ> (дата звернення: 25.01.2018).
248. Пережогин Л. О. Интернет-аддикция в подростковой среде [Електронний ресурс] / Л. О. Пережогин. – Режим доступу: <http://www.rusmedserv.com/psychsex/main003.htm> (дата звернення: 22.01.2018).
249. Пермяков Ю. Е. Обратная перспектива в философском познании права и практической юриспруденции / Ю. Е. Пермяков // Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания : материалы междунар. практ. конф. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2007. – 204 с.

250. Петришин О. Право / О. Петришин, С. Погребняк // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Харків : Право, 2015. – С. 581–584.
251. Петрів О. Екзистенційний вимір людського буття в українській філософсько-літературній традиції / О. Петрів // Людинознавчі студії. Серія: Філософія. – 2012. – Вип. 26. – С. 126–139.
252. Петровская Е. Этика закона (М. К. Мамардашвили – Ж. Деррида) [Електронний ресурс] / Е. Петровская. – Режим доступу: <http://www.intelros.ru/subject/figures/elena-petrovskaya/12333-etika-zakona-mk-mamardashvili-zh-derrida.html> (дата звернення: 11.07.2016).
253. Пивоварська К. С. Віртуальні соціальні мережі в континуумі Інтернету: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / К. С. Пивоварська. – Київ, 2015. – 19 с.
254. Платон. Евтидем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/plato01/06evtid.htm> (дата звернення: 11.05.2018).
255. Платон. Протагор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/plato01/15prota.htm> (дата звернення: 17.02.2018).
256. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи / С. Погребняк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 29–36.
257. Пода Т. А. Інформаційна війна як стратегія формування політичної свідомості (соціально-філософський аналіз) / Т. А. Пода // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія. – 2014. – № 1. – С. 67–70.
258. Полисаев О. П. Трансiсторичність соціального міфу : монографія / О. П. Полисаев. – Київ : Промінь, 2010. – 384 с.
259. Поліщук І. О. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : монографія / І. О. Поліщук, В. І. Чигрінов. – Харків : ХІБМ, 2006. – 380 с.
260. Поляков А. В. Коммуникативно-феноменологическая концепция права / А. В. Поляков // Неклассическая философия права: вопросы и ответы : монография / под ред. А. В. Стовбы. – Харьков, 2013. – С. 94–126. – (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).
261. Поляков А. В. Признание права и принцип формального равенства / А. В. Поляков // Принцип формального равенства и взаимное признание права. – Москва : Проспект, 2016. – С. 70–85.
262. Потужній О. Екзистенційний смисл глобалізації (соціально-філософський аспект) / О. Потужній // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. Філософія. – 2011. – Вип. 539–540. – С. 77–82.

263. Правила етичної поведінки поліцейських [Електронний ресурс] : наказ М-ва внутр. справ № 1179 від 09.11.2016. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16> (дата звернення: 24.01.2018).
264. Правовая система России в условиях глобализации : сб. материалов «круглого стола» / под ред. Н. П. Колдаевой, Е. Г. Лукьяновой. – Москва : Ось-89, 2005. – 160 с.
265. Правові засади протидії загрозам інформаційній безпеці та розвитку інформаційного законодавства України : аналіт. доп. / В. Г. Пилипчук, В. М. Брижко, О. П. Дзьобань, В. М. Фурашев. – Київ : НДПП НАПрН України, 2012. – 25 с.
266. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/verhovna-rada-shvalila-disciplinarnij-statut-nacionalnoyi-policiyi-ukrayini> (дата звернення: 19.03.2018).
267. Про затвердження правил етичної поведінки поліцейських [Електронний ресурс] : наказ М-ва внутр. справ № 1179 від 09.11.2016. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16/print1453552916799350> (дата звернення: 30.01.2018).
268. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 22.01.2018).
269. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 22.01.2018).
270. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації [Електронний ресурс] : Закон України від 24 груд. 2015 р. № 917-VIII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/917-19> (дата звернення: 23.01.2018).
271. Про створення поліцейської академії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/v-ukraini-stvoreno-politsejsku-akademiiu-nakaz-149584.html> (дата звернення: 22.01.2018).
272. Прудникова Е. В. Влияние телевидения на развитие информационной культуры современного общества / Е. В. Прудникова // Современный научный вестник : науч.-теорет. и практ. журн. – 2015. – № 2 (249). – С. 117–123.
273. Прудникова О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору / О. В. Прудникова // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – Київ, 2014. – Вип. 75. – С. 71–80.
274. Прудникова О. В. Інформаційна культура в інформаційному суспільстві / О. В. Прудникова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7, Релігієзнавство. Культур-

- рологія. Філософія : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Андрушенка. – Київ, 2013. – Вип. 30 (43). – С. 159–166.
275. Прудникова О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. В. Прудникова. – Харків : Право, 2015. – 352 с.
276. Прудникова О. В. Ціннісне підґрунтя інформаційної культури суб'єктів віртуальної реальності / О. В. Прудникова // Стратег. пріоритети. Серія: Філософія. – 2017. – №3. – С. 171–177.
277. П'ять принципів медійної та інформаційної грамотності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita> (дата звернення: 26.01.2018).
278. Рабінович П. М. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження) / П. М. Рабінович, Т. В. Бачинський. – Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2015. – 224 с.
279. Работа в полиции Нью-Йорка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pikabu.ru/story/rabota_v_politsii_nyuorka_4310631 (дата звернення: 24.01.2018).
280. Радул Джуди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.v-a-c.ru/gu/exhibition/judy-radul-world-rehearsal-court/> (дата звернення: 19.09.2017).
281. Радченко О. Моделювання державної комунікативної політики в умовах сучасної України / О. Радченко, О. Бухтатий // Публ. упр.: теорія та практика. – 2014. – Вип. 3. – С. 80–91.
282. Рассел Б. Проблемы философии / Б. Рассел ; пер. с англ. Ю. В. Дубровина. – Новосибирск : Наука, 2001. – 111 с.
283. Рикёр П. Конфигурация в вымышленном рассказе. Время и рассказ : в 4 ч. : пер. с фр. / П. Рикёр. – Москва ; Санкт-Петербург : Унив. кн., 2000. – 224 с.
284. Рикёр П. Путь признания : три очерка / П. Рикёр ; пер. с фр.: И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – Москва : Рос. полит. энцикл., 2010. – 268 с.
285. Рикёр П. Справедливое / П. Рикёр ; пер. с фр.: Б. Скуратов, П. Хицкий. – Москва : Гнозис : Логос, 2005. – 304 с.
286. Рикёр П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права / П. Рикёр ; пер. с фр. О. И. Шульмана // Вопр. философии. – 1996. – №4. – С. 27–36.
287. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість / П. Рікер ; пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. – Київ : Дух і літера, 2002. – 114 с.
288. Ровинский Р. Е. Синергетика и процессы развития сложных систем / Р. Е. Ровинский // Вопр. философии. – 2006. – №2. – С. 162–169.

289. Рудакова О. В. Новые аспекты конкуренции в условиях глобализации мировой экономики / О. В. Рудакова, В. П. Бардовский, Е. В. Потапова // Вестн. ОрелГИЭТ. – 2011. – № 1 (15). – С. 74–79.
290. Рыбаков В. В. Перформанс как способ проблематизации присутствия [Електронний ресурс] / В. В. Рыбаков // Філософські науки : междунар. науч.-исслед. журн. – 2016. – Вып. № 11 (53), ч. 1. – С. 159–163. – Режим доступа: <http://research-journal.org/philosophy/performans-kak-sposob-problematizacii-prisustviya/> (дата звернення: 16.08.2017).
291. Рябов А. И. Политическая культура / А. И. Рябов, В. Б. Чистяков // Вестн. Моск. ун-та. Серия 12, Социал.-полит. исслед. – 1994. – № 1. – С. 50–51.
292. Савицький В. Т. Інформаційна безпека в системі національної безпеки України / В. Т. Савицький // Унів. наук. зап. – 2017. – № 2. – С. 195–207.
293. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – Москва : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
294. Сатохіна Н. І. Герменевтичний вимір правової реальності / Н. І. Сатохіна // Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Харків : Право, 2017. – С. 288–306.
295. Сафонік Л. М. Екзистенційна фрустрація як криза ціннісних орієнтирів людини та втрата сенсу життя у філософії ХХ сторіччя / Л. М. Сафонік // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Філософія науки. – 2013. – Вып. 16. – С. 51–58.
296. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи : пер. з норвез. / Ларс Фр. Г. Свендсен – Львів : Вид-во Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2016. – 336 с.
297. Селіванов А. Доктрина «охорони Конституції України» в період активних політичних задумів про її реформування / А. Селіванов // Вісн. Конституц. Суду України. – Київ, 2011. – № 1. – С. 75–82.
298. Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди / А. О. Селіванов. – Київ : УАІД «Рада», 2009. – 560 с.
299. Селлерз М. Право, розум та емоції / М. Селлерз ; пер. з англ. С. Максимова і Н. Сатохіної // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1–2. – С. 209–228.
300. Семенова Ю. А. Криза ідентичності в умовах трансформації системи цінностей / Ю. А. Семенова // Гуманітар. часопис. – 2004. – № 1. – С. 96–103.
301. Семенченко Ф. Г. Політичні цінності українського суспільства: екзистенційний вакуум / Ф. Г. Семенченко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2014. – Вып. 1. – С. 74–78.

302. Серль Дж. Конструирование социальной реальности [Электронный ресурс] / Дж. Серль. – Режим доступа: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/searle.htm> (дата звернення: 30.04.2018).
303. Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в девяти очерках) / Е. А. Сидоренко. – Москва : Эдиториал УРСС, 2002. – 312 с.
304. Систематизация законодательства в Российской Федерации / под ред. А. С. Пиголкина. – Санкт-Петербург : Юрид. центр. Пресс, 2003. – 382 с.
305. Сілютіна І. М. Інформаційна діяльність в мережевому суспільстві / І. М. Сілютіна // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : Гілея, 2017. – Вип. 120 (№5). – С. 170–173.
306. Сім заповідей для поліцейських [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.madrace.ru/uridicheskaya-deontologiya/kurs-normi-iuridicheskoy-deontologii/sotsiologicheskie-aspekti-kontseptsii-professionalnoy-etikipolitseyskich-v-germanii> (дата звернення: 07.02.2018).
307. Скловский К. И. Право и рациональность / К. И. Скловский // Обществ. науки и современность. – 1998. – №2. – С. 62–68.
308. Сковорода Е. Российское правосудие как арт-перформанс [Электронный ресурс] / Е. Сковорода. – Режим доступа: <http://snob.ru/selected/entry/118443> (дата звернення: 19.09.2017).
309. Современный словарь по общественным наукам / под общ. ред. О. Г. Данильяна. – Москва : ИНФРА-М., 2013. – 314 с.
310. Согомонов А. Ю. Глокальность: очерк социологии пространственного воображения / А. Ю. Согомонов // Глобализация и постсоветское общество. – Москва : Стони, 2001. – С. 60–81.
311. Сорокин В. В. Юридическая глобалистика : учебник / В. В. Сорокин. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. – 916 с.
312. Сорокин П. А. Социокультурная динамика / П. А. Сорокин. – Москва : Директ-Медиа, 2007. – 334 с.
313. Стовба О. В. Право і час : монографія / О. В. Стовба. – Харків : Тім Пабліш Груп, 2016. – 368 с.
314. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2014. – 392 с.
315. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2017. – 416 с.

316. Таран Д. П. Захист конституції: основні сучасні підходи / Д. П. Таран // Форум права. – 2015. – №3. – С. 212–218.
317. Тейт А. Глобалізація – угроза или новые возможности для Европы? [Електронний ресурс] / А. Тейт. – Режим доступу: http://vasilieva.narod.ru/rtru/12_5_98.htm (дата звернення: 24.03.2018).
318. Теліженко Л. В. Перспективи подолання антропологічної кризи: постнекласичний підхід / Л. В. Теліженко // Філософія і політологія в контексті сучас. культури. – 2014. – Вип. 8. – С. 127–132.
319. Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках / М. В. Попович та ін. ; за ред. М. В. Поповича. – Київ : Наук. думка, 2012. – 454 с.
320. Теплюк М. О. Правова гармонізація / М. О. Теплюк, О. І. Ющик // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – С. 452–463.
321. Теплюк М. О. Уніфікація в праві / М. О. Теплюк, О. І. Ющик // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – С. 796–798.
322. Терещенко Н. А. Постмодерн как ситуация философствования / Н. А. Терещенко, Т. М. Шатунова. – Санкт-Петербург : Алтейя, 2003. – 192 с.
323. Терещенко Э. В. Информационный стресс: психологические и социальные аспекты [Електронний ресурс] / Э. В. Терещенко, М. Л. Есяян. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Psihologia/12_102600.doc.htm (дата звернення: 04.05.2018).
324. Теффт Дж. Встановлення верховенства права в Україні: розбудова модерного суспільства [Електронний ресурс] / Дж. Теффт. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/19/6963027/> (дата звернення: 04.05.2018).
325. Тиллих П. Избранное. Теология культуры : пер. с англ. / П. Тиллих ; сост. С. Я. Левит, С. В. Лёзов. – Санкт-Петербург : Центр гуманитар. инициатив, 2015. – 352 с.
326. Тодька Ю. Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества / Ю. Н. Тодька. – Харьков : Факт, 2001. – 382 с.
327. Тойганбаева А. Е. Методологические основы глобализации в развитии мировой экономики / А. Е. Тойганбаева, З. С. Кенжебаева // Фундамент. исслед. – 2012. – №3. – С. 194–198.

328. Томенко М. В. Конституційний процес в Україні: у пошуках політичного і правового компромісу / М. В. Томенко // Європ. перспективи. – 2015. – Вип. 7. – С. 5–8.
329. Торяник В. М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави. Роль ЗМІ в забезпеченні інформаційного суверенітету України / В. М. Торяник // Право і сусп.-во. – 2016. – № 2. – С. 151–156.
330. Тоффлер О. Раса, власть и культура / О. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 276–288.
331. Тоффлер Э. Футурошок : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – Санкт-Петербург : Лань, 1997. – 461 с.
332. Тоффлер Э. Шок будущего : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – Москва : АСТ, 2001. – 557 с.
333. Трофименко В. А. Нормативні акти етичної поведінки поліцейських як необхідна частина законодавчого забезпечення їхньої співпраці з суспільством / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків : Право, 2017. – Вип. 4 (35). – С. 175–185.
334. Трофименко В. А. Правовиховна діяльність як один з основних напрямків діяльності правоохоронної системи / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2017. – № 3 (34). – С. 98–110.
335. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX в. : пер. с англ. / Х. Уайт. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 528 с.
336. Удовика Л. Г. Глобалізаційні трансформації права / Л. Г. Удовика // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – С. 154–156.
337. Удовика Л. Г. Глокалізація права / Л. Г. Удовика // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – С. 156–160.
338. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія / Л. Г. Удовика. – Харків : Право, 2011. – 552 с.
339. Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. – Харків : ВД «Інжек», 2015. – 240 с.

340. Усанова Л. А. Віртуальність як риса сучасності / Л. А. Усанова // Філософії. – 2011. – № 25. – С. 116–126.
341. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – Москва : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
342. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах ; под ред. М. М. Григорьяна ; АН СССР, Ин-т философии. – Москва : Госполитиздат, 1955. – 676 с.
343. Фихте И. Г. Основа естественного права согласно принципам наукоучения / И. Г. Фихте ; пер. с нем. А. К. Судакова. – Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 392 с.
344. Фишер-Лихте Э. Эстетика перформативности / Э. Фишер-Лихте. – Москва : Междунар. театр. агентство «Play & Play» : Канон+, 2015. – 376 с.
345. Філософія правового виховання : навч. посіб. / за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2012. – 248 с.
346. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 472 с.
347. Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. – Харків : ФОП Данилко Н. С., 2017. – 388 с.
348. Франк С. Л. Реальность и человек: Метафизика человеческого бытия / С. Л. Франк. – Москва : АСТ МОСКВА : Хранитель, 2007. – 382 с.
349. Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии / В. Франкл // Человек в поисках смысла : сборник / под общ. ред. Л. Я. Леонтьева. – Москва : Прогресс, 1990. – С. 308–320.
350. Фуко М. Это не трубка [Электронный ресурс] / М. Фуко. – Режим доступа: <http://www.rulit.me/books/eto-ne-trubka-navyazchivost-vzglyada-m-fuko-i-zhivopis-download-free-237837.html> (дата звернення: 18.07.2016).
351. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левиной. – Москва : АСТ : Ермак, 2005. – 588 с.
352. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопр. философии. – 1989. – № 2. – С. 35–40.
353. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия : фрагменты [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас // Вопр. социал. теории. – 2007. – Т. 1, вып. 1. – Режим доступа: http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2007/habermas_2.pdf (дата звернення: 12.01.2018).
354. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – Харьков : Фолио, 2003. – 503 с.

355. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – Москва : Акад. проект, 2015. – 447 с.
356. Хайченко В. А. Понимание информационного общества в России и в мире [Электронный ресурс] / В. А. Хайченко. – Режим доступа: http://www.za-nauku.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=9100&Itemid=35 (дата звернення: 02.02.2018).
357. Харт Х. Л. А. Концепція права [Электронный ресурс] / Х. Л. А. Харт. – Режим доступа: <http://twirpx.com/file/1257455> (дата звернення: 10.01.2018).
358. Харт Г. Л. А. Сказка логика [Электронный ресурс] / Г. Л. А. Харт ; пер. с англ. В. В. Оглезнева, В. А. Суровцева // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2009. – №4 (8). – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/skazka-logika/> (дата звернення: 17.01.2018).
359. Хаустова М. Г. Теоретичні та правові основи трансформації правової системи України в умовах глобалізації / М. Г. Хаустова // Порівн.-аналіт. право. – 2015. – №4. – С. 52–56.
360. Хёффе О. Справедливость: философское введение / О. Хёффе ; пер. с нем. О. В. Кильдюшова под ред. Т. А. Дмитриева. – Москва : Праксис, 2007. – 192 с.
361. Хижняк Л. М. Міфи про соціальну статистику, професійна підготовка соціологів та інформаційна безпека держави / Л. М. Хижняк // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи. – 2017. – Вип. 38. – С. 92–95.
362. Хімей В. Основні сучасні проблеми інформаційної безпеки України / В. Хімей // Теле- та радіожурналістика. – 2014. – Вип. 13. – С. 127–132.
363. Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / С. С. Хоружий // Вопр. философии. – 1997. – №6. – С. 53–68.
364. Хоффман С. Столкновение глобализаций / С. Хоффман // Россия в глобальной политике. – Москва, 2003. – Т. 1, №3. – С. 78–91.
365. Чеботарева Н. Д. Интернет-форум как виртуальный аналог психодинамической группы [Электронный ресурс] / Н. Д. Чеботарева. – Режим доступа: <http://ezotera.ariom.ru/2006/05/24/chebotarivova.html> (дата звернення: 25.04.2018).
366. Честнов И. Л. Диалогическая концепция права / И. Л. Честнов // Неклассическая философия права: вопросы и ответы / [С. И. Максимов, Ю. Е. Пермяков, А. В. Поляков и др.] ; под ред. А. В. Стовбы. – Харьков, 2013. – С. 160–193. – (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).
367. Честнов И. Л. Практический поворот в современной философии права / И. Л. Честнов // Рос. журн. правовых исслед. – 2017. – №1 (10). – С. 69–76.

368. Четвернин В. А. Либертарно-институциональная концепция права / В. А. Четвернин // Неклассическая философия права: вопросы и ответы : монография / под ред. А. В. Стовбы. – Харьков, 2013. – С. 194–227. – (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).
369. Чічановський А. А. Інформаційні процеси в структурі світових комунікаційних систем : підручник / А. А. Чічановський, О. Г. Старіш. – Київ : Грамота, 2010. – 568 с.
370. Что означает популярное слово «медиа»? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newslab.ru/article/189987> (дата звернення: 22.01.2018).
371. Что такое медиа и зачем их изучать? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shmandercheizer.livejournal.com/61566.html> (дата звернення: 22.01.2018).
372. Чупров В. И. Молодежь в обществе риска / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок, К. Уильямс. – Москва : Наука, 2001. – 230 с.
373. Чурашева О. Л. Информационная культура и информационная безопасность личности / О. Л. Чурашева // Теория и практика обществ. развития. – 2014. – № 16. – С. 188–190.
374. Шатун В. Т. Інформаційна безпека – невід’ємна складова національної безпеки України / В. Т. Шатун, О. В. Гладун // Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилян. акад.». Серія: Держ. упр. – 2016. – Т. 267, вип. 255. – С. 174–180.
375. Швейцер А. Я родился в период духовного упадка человечества / А. Швейцер // Кризис сознания : сб. работ по «философии кризиса». – Москва : Алгоритм, 2009. – С. 5–11.
376. Шелепин Л. А. Виртуальный мир как реализация немарковских процессов / Л. А. Шелепин // Концепция виртуальных миров и научное познание. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 154–170.
377. Шелер М. Положение человека в Космосе / М. Шелер ; пер. А. Филиппова // Проблема человека в западной философии. – Москва : Прогресс, 1988. – С. 31–95.
378. Шемшученко Ю. Політика, право, Конституція / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Право України. – 2007. – № 8. – С. 6–8.
379. Шемшученко Ю. С. Що є право? / Ю. Шемшученко // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Київ : Вид. дім «Юрид. кн.», 2005. – С. 30–46.
380. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Харьков : Основа, 1994. – 560 с.
381. Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.01 / С. А. Щетинин. – Ростов-на-Дону, 2009. – 27 с.

382. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию / У. Эко ; пер. с итал. А. Г. Погоняйло и В. Г. Резник. – Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. – 430 с.
383. Энафф М. Дар философов. Переосмысление взаимности / М. Энафф ; пер. с фр. И. С. Вдовина, Г. В. Вдовина, Л. Б. Комиссарова. – Москва : Изд-во гуманитар. лит., 2015. – 320 с.
384. Эпштейн М. Философия возможного: Модальности в мышлении и культуре / М. Эпштейн. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. – 336 с. – (Серия «Тела и мысли»).
385. Юнусов Л. А. Глобализация мировой экономики: понятие и основные этапы [Электронный ресурс] / Л. А. Юнусов // Проблемы соврем. экономики. – 2008. – № 4 (28). – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2246> (дата звернення: 02.02.2018).
386. Яковец Ю. В. История цивилизаций / Ю. В. Яковец. – Москва : Владос, 1997. – 347 с.
387. Янч В. Правовая глобализация как тенденция развития правовых систем / В. Янч // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасн. 8-го Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 7–8 груд. 2012 р.). – Львів : Галиц. друкар, 2013. – С. 590–595.
388. Яцук Н. Є. Актуальність ідей К. Маркса в практиці розбудови постіндустріального суспільства / Н. Є. Яцук // Гуманітар. вісн. ЗДІА. – Запоріжжя : ЗДІА, 2010. – Вип. 42. – С. 50–60.
389. A greater understanding of social networks privacy requirements: The user perspective / M. Islama, J. Watsonb, R. Iannella, S. Geva // Journal of information security and application. – 2017. – No. 33. – P. 30–44.
390. Aho K. Existentialism: An Introduction / K. Aho. – Cambridge : Polity Press, 2014. – xvii +193 p.
391. Appiah K. A. Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction / K. A. Appiah // Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – P. 149–163.
392. Ayer A. J. The Problem of Knowledge / A. J. Ayer. – London, 1956. – P. 45–54.
393. Birkerts S. The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age [Электронный ресурс] / S. Birkerts. – Режим доступа: <http://archives.obs.com/obc/english/books/nnbdbirk.html> (дата звернення: 12.03.2018).
394. Cottingham J. On the Meaning of Life / J. Cottingham. – London : Routledge, 2003. – P. 124.
395. Derrida J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) / J. Derrida. – London ; New York : Routledge, 2001. – 60 p.
396. Determinants of early conformance with information security policies / F. Belanger, St. Collignon, K. Enget, E. Negangard // Information and Management. – 2017. – No. 54. – P. 887–901.

397. Ewurah S. K. The Concept of Government: ICT Policy Guidelines for the Policy Makers of Ghana / S. K. Ewurah // *Journal of Information Security*. – 2017. – No. 8. – P. 106–124.
398. Fraser N. Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange / N. Fraser, A. Honneth. – London ; New York : Verso, 2003. – 276 p.
399. Gehlen A. Das Bild des Menschen im Lichte der modernen Anthropologie / A. Gehlen // *Anthropologische Forschung*. – Hamburg, 1961. – S. 55–77.
400. Hill M. W. The Impact of Information on Society: An Examination of its Nature Value and Usage / M. W. Hill. – London : Bawker, 1999. – 292 p.
401. Honneth A. The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts / A. Honneth. – Cambridge : Polity Press, 1995. – 240 p.
402. Ikäheimo H. Analyzing Recognition: Identification, Acknowledgement and Recognitive Attitudes Towards Persons / H. Ikäheimo, A. Laitinen // *Recognition and Power: Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 33–56.
403. Ikäheimo H. On the Genus and Species of Recognition / H. Ikäheimo // *Inquiry*. – 2002. – №45. – P. 447–462.
404. Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit / K. Jaspers. – Leipzig, 1932.
405. Kustra E. Polityczne problemy tworzenia prawa / E. Kustra. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994. – 164 s.
406. Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Washington, 1983. – 234 p.
407. Milton B. G. Making Sense or Non-sense: Key Issues in the Information Age / B. G. Milton // *Canadian Vocational Journal*. – 1989. – Vol. 24, №3. – P. 5–9.
408. Owen R. S. Clarifying the Simple Assumption of the Information Load Paradigm [Електронний ресурс] / R. S. Owen. – Режим доступу: <http://www.acrwebsite.org/search/view-conference-proceedings.aspx?Id=7387/> (дата звернення: 09.01.2018).
409. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch / H. Plessner // *Einleitling in die philosophische Anthropologie*. – Berlin und Leipzig : Walter de Gruyter & Co., 1928. – Kap. I–V. VII.
410. Qadir S. Information Availability: An Insight into the Most Important Attribute of Information Security / S. Qadir, S. Quadri // *Journal of Information Security*. – 2016. – No. 7. – P. 185–194.
411. Robertson R. Globalisation or glocalisation? / R. Robertson // *Journal of International Communication*. – 1994. – Vol. 1, №1. – P. 33–52.
412. Robertson R. Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity / R. Robertson // *Global modernity*. – London : Sade Publications, 1995. – P. 239–262.

413. Safa N. An information security knowledge sharing model in organizations / N. Safa, R. Solms // *Computers in Human Behavior*. – 2016. – No. 57. – P. 442–451.
414. Safa N. Human aspects of information security in organizations / N. Safa, R. Solms, L. Fitcher // *Computer fraud and security*. – 2016. – No. 2. – P. 15–18.
415. Safa N. Human errors in the information security realm – and how to fix them / N. Safa, C. Maple // *Computer fraud and security*. – 2016. – No. 9. – P. 17–20.
416. Safa N. Information security policy compliance model in organizations / N. Safa, R. Solms, St. Furnell // *Computers & Security*. – 2016. – No. 56. – P. 70–82.
417. Shain F. Identity Crisis? / F. Shain, J. Ozga // *Problems and Issues in the Sociology of. British Journal of Sociology of Education*. – Mar, 2001, Vol. 22, No. 1. – P. 109–120.
418. Таманага В. З. *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* / Brian Z. Tamanaha. – Cambridge, 2004. Укр. пер.: Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. – 208 с.
419. *The Rule of Law in Comparative Perspective* / ed. by M. Sellers and T. Tomaszewski. – Springer : Dordrecht, Heidelberg, London, New York, 2010. – 253 p.
420. *The Rule of Law: History, Theory and Criticism* / ed. by P. Costa and D. Zolo. – Springer : Dordrecht, 2007. – 695 p.
421. The South African Truth and Reconciliation Commission report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justice.gov.za/trc/report/> (дата звернення: 15.04.2018).
422. Toffler A. *The Third Wave* / A. Toffler. – Toronto (etc.) : Bantam Books, 1981. – 394 p.
423. Veiga A. Defining and identifying dominant information security cultures and subcultures / A. Veiga, N. Martins // *Computers & Security*. – 2017. – No. 70. – P. 72–94.
424. West R. L. *Re-Imagining Justice. Progressive Interpretation of Formal Equality, Rights, and the Rule of Law* / Robin L. West. – Ashgate : Cornwall, 2003. – 192 p.

Наукове видання

Данильян Олег Геннадійович,
Дзьобань Олександр Петрович,
Жданенко Світлана Борисівна та ін.

**СУСПІЛЬСТВО,
ЛЮДИНА, ПРАВО:
досвід
філософсько-правового осмислення**

Монографія

За редакцією професора *О. Г. Данильяна*

Видається в авторській редакції

Коректори *М. М. Поточняк, А. А. Фесенко*

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку 10.08.2018.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,34. Обл.-вид. арк. 18,85. Вид. № 1920.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80